

genootschap

voor

135

1998

geschiedenis

handelingen

ARTIKELS

- K. Vanhaverbeke, *Het stadsbestuur in Brugge in de periode 1375-1407: een sociaal-institutionele studie aan de hand van een prosopografische methode* 3-54
- R. van Schoor, *Cassanders lofzang op Brugge als voorspel van zijn irenisme* 55-83
- J. De Grauwe, *Akten van de generale kapitels van de kartuizerorde in het Rijksarchief te Brugge.* 85-129
- L. Devliegheer, *De vijf vorstenbeelden van de Keizer Karel-schouw van het Brugse Vrije* 131-141
- F. Stevens, *Het Franse regime: oorsprong van onze democratische rechtsstaat?* 143-148
- M. Vandermaesen, *Een plezier aan de Belgische Staat. Het cartularium van de Duinenabdij op het Rijksarchief te Brugge.* 149-155
- C. Vandenbroeke en T. Verschaffel, *Over de representativiteit van de Bibliotheca Hulthemiana* 157-169
- J. Dewaele, *Ma chère petite mère. Uit de 450 brieven van IJzerfrontsoldaat Valentin Dewaele* 171-234

BOEKBESPREKINGEN

- N. Deklerck, *De Sint-Trudoabdij te Brugge 1584-1796.* (M.Nuyttens) 235-236
- J.-Cl. Hocquet (ed.), *La diversité locale des poids et mesures dans l'ancienne France.* (J.Mertens) 237
- G. Dejongh & M. Goosens, *Agriculture in Figures, Belgian agricultural and cadastral statistics of the period 1801—1825. Publication of source material.* (P. Vandewalle) 238
- M. Delange, *Oostrozebeke. 1729-1797. Een historisch-demografische analyse.* (Chr.Vandenbroeke) 239-241
- G. Macours, *Ne crimina impunita maneat. De achttiende-eeuwse Frans-Zuidnederlandse uitleveringspraktijk.* (E. Huys) 241-243
- H. Defoort, *Mijnheer Slunse. Het socialisme van August Debunne 1872-1963.* (J. Mertens) 243-244
- F. Margot, *Tot ziens in Steenkerke.* (M. Nuyttens) 244-245

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

gesticht onder de benaming
«Société d'Emulation» te Brugge

Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de
geschiedenis en oudheden van Vlaanderen



JAARGANG 135

1998

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

De afhandeling van de penning...
 Gecombineerd met de penning...
 Gecombineerd met de penning...
 Gecombineerd met de penning...

De afhandeling van de penning...
 Gecombineerd met de penning...
 Gecombineerd met de penning...
 Gecombineerd met de penning...

De afhandeling van de penning...
 Gecombineerd met de penning...
 Gecombineerd met de penning...
 Gecombineerd met de penning...



De afhandeling van de penning...
 Gecombineerd met de penning...
 Gecombineerd met de penning...
 Gecombineerd met de penning...

De afhandeling van de penning...
 Gecombineerd met de penning...
 Gecombineerd met de penning...
 Gecombineerd met de penning...

De reële machtsstructuren binnen het stadsbestuur van Brugge in de periode 1375-1407.

Verlag van een prosopografische studie

K. Vanhaverbeke

Inleiding

Sinds de oproep van R. Van Uytven en W.P. Blockmans werd in de Nederlanden op het gebied van de stadsgeschiedenis steeds meer gestreefd naar een geïntegreerde sociale geschiedenis, met aanwending van de prosopografische methode¹. De bijdrage van het politiek-institutionele luik is daarbij fundamenteel: door het bestuderen van de politieke elite kunnen de reële machtsverhoudingen en factoren van machtsverwerving in een stedelijke samenleving worden bloot gelegd². In een licentiaatverhandeling hebben wij getracht een dergelijke studie op het laatmiddeleeuwse Brugge toe te passen, meer bepaald op de periode 1375-1407³. In dit artikel worden de voornaamste resultaten van onze studie naar voor gebracht.

- 1 Van Uytven, R. 'Bronnen en methoden voor de studie van vermogensgroepen in de steden (14de - 16de eeuw)' in: Handelingen van het XXVIe Vlaamse Filologencongres, Gent, 1967, blz. 377-393 ; Van Uytven, R. en Blockmans, W.P. 'De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis'. Tijdschrift voor Geschiedenis, LXXXIV, 1971, blz. 276-290. Prosopografie kan men definiëren als 'een verzameling persoonsgegevens van een in ruimte en tijd afgebakende groep'. De Jong, J. 'Prosopografie, een mogelijkheid. Elite-onderzoek tussen politieke en sociaal-culturele geschiedenis'. Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, deel 2, 1996, blz. 201.
- 2 Standaardwerk op dit gebied werd geleverd door M. Boone: Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. 52, CXXXIII (1990). Deze studie sluit aan bij het artikel van W.P. Blockmans over het wisselingsproces van de Gentse schepenen: 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen in de 15de eeuw (1400-1506)'. Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, XLI (1987), blz. 75-96. Dat een dergelijk onderzoek voornamelijk gericht is op de politieke elite, is voor een groot stuk te wijten aan het bronnenmateriaal. De grote massa van de bevolking komt immers zelden aan bod in de overgeleverde documentatie, en zal dus wellicht voor eeuwig in een duistere anonimiteit gehuld blijven.
- 3 Vanhaverbeke, K. Het stadsbestuur in Brugge in de periode 1375-1407: sociaal-institutionele benadering aan de hand van de prosopografische methode. Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, KUL, 1996-97. Promotor van deze verhandeling was Prof. Dr. P. Trio; Prof. Dr. D. Van den Auweele fungeerde als co-promotor.

In het kader van de reeds verschenen historische literatuur m.b.t. het laatmiddeleeuwse Brugge valt de periode 1375-1407 juist tussen twee studies die van fundamenteel belang zijn voor de politiek-institutionele geschiedenis van de stad. Enerzijds is er de doctoraatsverhandeling van D. Van den Auweele over de Brugse schepenbank van 1127 tot 1384⁴. Naast een grondige analyse van de werking van de instelling op zich, legde de auteur voor geheel deze periode magistraatslijsten aan. Hierdoor konden de reële machtsstructuren die in het politieke bestel van de stad werkzaam waren ten dele worden bloot gelegd. Anderzijds is er de studie van J. Dumolyn over de Brugse opstand van 1436-38⁵. Bij de uitvoerige bespreking van de politieke en sociaal-economische situatie in het toenmalige Brugge, maakte deze auteur een prosopografisch onderzoek naar de personen achter de opstand, waartoe hij informatie vanaf ca. 1412 verzamelde. Bovengenoemde studies zijn dus voor ons van het grootste belang omdat we hiermee ons eigen onderzoek in een breder kader kunnen plaatsen, waarbij bepaalde continuïteiten of verschuivingen met de situatie vóór 1375 en na 1407 kunnen worden belicht. In diezelfde context is ook het onderzoek dat J. Mertens reeds verrichtte op het gebied van de samenstelling van de stadsmagistraat en de ambachtsbesturen van belang⁶.

Binnen de lijnen van het historisch gebeuren leek het ons interessant na te gaan hoe de lokale instellingen van een machtige stad als Brugge functioneerden in de overgangsfase naar het Bourgondisch bewind, dat gepaard ging met een algemene centralisatiepolitiek vanwege de vorsten⁷. We begonnen ons onderzoek dus met het jaar 1375, een paar jaar vóór het uitbarsten van de Gentse opstand van

4 Van den Auweele, D. Schepenbank en schepenen te Brugge (1127-1384). Bijdrage tot de studie van een gewone stedelijke rechts- en bestuursinstelling. Onuitgegeven Doctoraatsverhandeling, KUL, 1974.

5 Dumolyn, J. De Brugse opstand van 1436-38. Standen en Landen CI. Heule, 1997.

6 Mertens, J. 'De Brugse ambachtsbesturen (1363-1374), een oligarchie?' in: Recht en Instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden. Liber Amicorum Jan Buntinx. Leuven, 1981, blz. 185-198; Idem: 'De verdeling van de Brugse schepenzetels op sociaal gebied (XIVde eeuw)'. Wetenschappelijke Tijdingen, XXI, nr. 10 (1961), kol. 451-466; Idem: 'De XIVde eeuwse voornaamste schepenfamilies'. Ons Heem, VI (1960), blz. 235-242.

7 Voor het historische verhaal van de bestudeerde periode baseerden we ons voornamelijk op de reeds bestaande literatuur rond deze periode en verder enkele kronieken zoals: Nikolaes Despars, Chronijcke van den Lande ende Graefscpe van Vlaenderen, deel 2 en 3 (J. De Jonghe, ed. Brugge, Rotterdam, 1842); Olivier van Dixmude, Merkwaardige Gebeurtenissen...van 1377 tot 1443 (J.J. Lambin, ed. Leper, 1835) en de anonieme Chronique Rimée des Troubles de Flandre en 1379-80 (H. Pirenne, ed. Gent, 1902).

1379-1385 waarin ook Brugge verwickeld raakte. Onder de Brugse rebellen hadden de wevers het grootste aandeel, aangevuld met armere lieden uit de bouwsector, de confectie en het vervoer. In Brugge had de opstand dus een sociaal-economische connotatie, namelijk het verzet van de gewone ambachtslieden tegen de onderdrukking door de rijke drapiers, ondernemers en handelaars die zowel op economisch als op politiek gebied de touwtjes in handen hadden. Na het neerslaan van het oproer in 1383 werd de controle op de ambachten versterkt en werd het stadsbestuur bevolkt door graafgezinde elementen. Voorts werden de wevers strenger gestraft dan de andere ambachten. In de volgende jaren was het over het algemeen vrij rustig, ondanks twee vroegtijdig ontmaskerde samenzweringen (in 1387 en 1391), vooral onder initiatief van de onderdrukte wevers. De graaf kon rekenen op een gedwee stadsbestuur, tenminste tot 1398, toen de graaf in het kader van zijn centralisatiepolitiek de benoeming van enkele Brugse bestuurscolleges naar zich toe trok. Ondertussen lieten de problemen op het gebied van de Vlaamse internationale handelsrelaties ook duidelijk hun sporen na in de handelsstad Brugge. De 100-jarige oorlog tussen Engeland en Frankrijk had namelijk zijn weerslag op de wolhandel tussen Vlaanderen en Engeland en tegelijk had de Duitse Hanze om verscheidene redenen haar stapel weggetrokken uit Brugge. Doorheen het laatste kwart van de 14de en het begin van de 15de eeuw werd er duchtig onderhandeld met beide handelsnaties waarbij de Brugse vertegenwoordigers geregeld het voortouw namen. Rond 1405-07 grepen rivaliserende facties binnen de politieke elite van Brugge het aantreden van de nieuwe graaf Jan zonder Vrees aan om hun onderlinge vetes uit te vechten. De graaf speelde handig in op deze tweedracht binnen de stad. In 1407 werd de bestuurderskliek, die eertijds aan de voeten van Philips de Stoute had gelegen, grotendeels aan de kant gezet door een nieuwe factie, die de gunst van Jan zonder Vrees genoot. De ambachten werden in deze zak voor de kar van deze nieuwe factie gespannen met de belofte van het herwinnen van hun zelfstandigheid. Deze belofte bleek achteraf bedrieglijk, door de vele restricties die aan de toegevingen waren verbonden. Het charter dat Jan zonder Vrees aan de stad schonk kreeg dan ook de smalende naam van Calfvel. De échte winnaar in de hele kwestie was uiteindelijk de hertog: hij kon zijn gezag over de stad verstevigen en was in de komende jaren opnieuw verzekerd van een volgzzaam stadsbestuur.

Het prosopografisch onderzoek en de conclusies die we eruit konden trekken is het belangrijkste en meest nieuwe onderdeel van onze studie. We hebben ons geconcentreerd op de personen die tussen 1375 en 1407 in één van de bestuursorganen van de stad Brugge zetelden. Concreet betreft dit de leden van de stadsmagistraat (de schepenbank, de raad, het college van de hoofdmannen en de schatbewaarders), de deelmannencolleges, de ambachtsbesturen en de toezicht- en waarmerkingscommissies⁸. Bij dit onderzoek hebben wij een prosopografische databank aangelegd, waarin de primaire informatie de namen van de bestuursleden, de specifieke functie(s) die ze hebben uitgeoefend en het ambtsjaar waarin ze die functie vervulden, betreft⁹. Deze gegevens werden vervolgens statistisch verwerkt. Alleen al uit deze kwantitatieve gegevens konden we interessante conclusies trekken betreffende het wisselingsproces in de besturen en het carrièreverloop van de politici. Een volgende stap was dan het verzamelen van 'secundaire' informatie omtrent de gevonden functionarissen. Uit diverse bronnen verzamelden we gegevens die ons iets konden vertellen over het beroep, het financiële vermogen, de familiale afkomst, verwantschappen, het sociale milieu, het prestige, de sociaal-culturele activiteiten en de politieke gezindheid van de bestudeerde personen. Op die manier konden we een meer kwalitatieve analyse van de politieke machtsstructuren realiseren waardoor bepaalde tendensen en mechanismen m.b.t. de machtsstructuren en methoden van machtsverwerving konden worden blootgelegd.

De belangrijkste archiefbron voor het verzamelen van de 'primaire' informatie was het Register van de Wetsvernieuwingen 1397-1421¹⁰. Deze eersterangsbron maakt deel uit van een reeks registers (lopende van 1363 tot 1795) waarin de jaarlijks vernieuwde 'wet' in geno-

8 De stadspensionarissen werden eveneens in het prosopografisch onderzoek betrokken. Zij hadden een adviserende functie en behoorden dus niet tot het stadsbestuur in de strikte zin van het woord. Niettemin konden ze vaak een blijvende invloed op het stadsbestuur uitoefenen, zodat ze moeilijk konden worden weggelaten in een onderzoek rond de laatmiddeleeuwse Brugse politiek.

9 De hele prosopografische lijst werd als bijlage bij onze licentiaatverhandeling gevoegd: Vanhaverbeke, K. Het stadsbestuur in Brugge..., bijlage 2.

10 SAB, nr. 114: Registers van de Wetsvernieuwingen 1363-1795.

11 Een goede kritische bespreking van deze bron door A. Vandewalle verscheen in *Archiefleven: 'Bronnen van het stadsarchief. De Wetsvernieuwingen'*. *Archiefleven*, IV nr. 4 (1997) blz. 2-3. De laatste jaren wordt men zich hoe langer hoe meer bewust van het belang van deze archiefbron, die sinds de studie van J.P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges*. Brussel, 1977, steeds vaker wordt benut in het kader van sociaal-institutionele studies. Zie o.a. Dumolyn, J. *De Brugse opstand...*, waarin de auteur zelfs pleit voor de integrale uitgave of informatisering van de reeks.

teerd werd¹¹. Naast de bestuursleden van de stadsmagistraat werden tevens de functionarissen uit de deelmannencolleges, ambachtsbesturen, toezicht- en waarmerkingscommissies in het register opgenomen. Het is onnoemelijk jammer dat er juist in de periode 1375-1396 een lacune in de reeks registers te betreuren valt. Aangezien we over slechts weinig vergelijkend bronnenmateriaal beschikken, impliceert dit hiaat dat de samenstelling van de meeste ambachtsbesturen, toezicht- en waarmerkingscommissies voor die periode nooit volledig zal worden gekend. Voor de stadsmagistraat konden we terugvallen op de stadsrekeningen, waarin de jaarlijks vernieuwde stadsmagistraat steeds terug te vinden is¹². Ook in het breder kader van een prosopografische studie zijn de stadsrekeningen van een onschatbare waarde. Doorheen de registratie van kosten en uitgaven vindt men immers veel gegevens die kunnen bijdragen tot een beter profiel van personen die iets te maken hadden met het bestuur en de administratie van de stad¹³. Wij hebben voornamelijk gebruik gemaakt van de informatie omtrent de pachters van de stedelijke accijnzen, de leveranciers van allerlei goederen aan de stad, de lijst van stadspersoneel en de militaire en diplomatieke zendingen¹⁴. Hierbij was het onze bedoeling meer te weten te komen over de professionele activiteiten en het financiële vermogen van de reeds verzamelde bestuursleden.

De samenstelling van de deelmannencolleges konden we gedeeltelijk terugvinden in het Purperenboek (14de eeuw-1540), één van de vele stadscartularia waarover het Stadsarchief van Brugge beschikt¹⁵. Verder konden we onze prosopografische lijst aanvullen met informatie uit de schaarse gilde- en ambachtsarchieven: het protocolboek van de kuipers (1375-1795), het gildeboek van de grauwwerkers (1399-1523), het gildeboek van de wildwerkers (1388-1636), het

12 Spijtig genoeg werden we ook bij deze eersterangsbron met enkele hiaten geconfronteerd, nl. voor de administratieve jaren 1376-77, 1377-78, 1378-79, 1381-82, 1384-85 en 1399-1400. Dit hebben we verder proberen op te lossen door andere archiefbronnen, zoals bijvoorbeeld oorkonden en kronieken, te gebruiken.

13 Voor een uitgebreider verhaal over de samenstelling en het nut van de laatmiddeleeuwse stadsrekeningen der Vlaamse steden in het algemeen, zie: Prevenier, W. *Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au Moyen Age*. Studia Historica Gandensia XV, Gent, 1964.

14 Voor de diplomatieke zendingen steunden we echter vanaf 1384 op het werk van W. Prevenier: *Handelingen van de Leden en de Staten van Vlaanderen (1384-1405)*. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis XXXVI, Brussel, 1959.

15 SAB nr. 96: stadscartularia, Purperenboek. De folio's 119v°-123v° behelzen de samenstelling van de stadsmagistraat en de deelmannencolleges tussen 1382 en 1407.

ledenregister van de Sint-Joris Schuttersgilde, Oudhof (1321-1531), het inschrijvingsregister van de boogmakers (1380-1771) en de reeks oorkonden Blauwe nummers van de ambachten¹⁶. Het archiefmateriaal van de religieuze- en liefdadigheidsinstellingen uit het laatmiddeleeuwse Brugge bevatte voor ons een schat aan informatie omtrent schenkingen, fundaties, overdrachten van goederen,...van personen die tussen 1375 en 1407 in één van de Brugse bestuurscolleges zetelden¹⁷.

De theoretische regelingen en normen voor de betrokken bestuursinstellingen konden we voor een groot deel achterhalen in de *Coutume de la ville de Bruges* en *Inventaire des archives de la ville de Bruges* van Gilliodts-Van Severen¹⁸. Een andere belangrijke verzameling van normatieve documenten zijn de *ordonnances* van Philips de Stoute, Margareta van Male en Jan zonder Vrees, uitgegeven door P. Bonenfant, J. Boutier en J. Van Nieuwenhuysen¹⁹. Daarnaast raadpleegden we natuurlijk ook de *stadscartularia*, zoals het voornoemde *Purperenboek*, en losse oorkonden, voornamelijk om de uitgegeven tekst met de authentieke stukken of latere afschriften te confronteren.

Dit artikel biedt dus een overzicht van de belangrijkste resultaten uit onze *prosopografische* studie. We kunnen met zekerheid stellen dat uit dit onderzoek enkele te verwachten, maar dikwijls ook verrassende inzichten in de reële machtstructuren binnen het politieke bestel van het laatmiddeleeuwse Brugge opdoken. Het leek ons echter noodzakelijk eerst een korte schets van de normatieve regelingen van de Brugse bestuursorganen te geven, vooraleer we overstappen naar de mensen achter de instellingen.

16 Respectievelijk: SAB, nr. 336, 345, 385; RAB nr. 42 en Blauwe nrs., afdeling ambachten Brugge.

17 Het grootste deel van dit archiefmateriaal wordt bewaard in het OCMW-archief in Brugge, jammer genoeg nauwelijks geïnventariseerd.

18 Gilliodts-Van Severen, L. *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume de la ville de Bruges*. 3 dln. Brugge, 1874-75; *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, 9 dln. Brugge, 1871-1885.

19 Bonenfant, P., Boutier, J. en Van Nieuwenhuysen, A. *Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur* (1381-1419), 2 dln. Brussel, 1965-74.

1. De bestuurlijke colleges van het laatmiddeleeuwse Brugge

1.1 De stadsmagistraat

De stadsmagistraat betrof de belangrijkste en meest invloedrijke bestuurscolleges in het laatmiddeleeuwse Brugge, nl. de schepenbank, de raad, het college van de hoofdmannen en de trossiers of schatbewaarders. De schepenbank, die zowel gerechtelijke als bestuurlijke bevoegdheden had, was hierbij duidelijk de spil. Toch werden de stedelijke verordeningen meestal in samenspraak met de raad uitgevaardigd²⁰. De taak van de raadslieden bestond echter hoofdzakelijk uit het adviseren van de schepenen²¹. Hoewel het verdedigen van de stedelijke belangen naar buiten toe onder de bevoegdheid van schepenbank en raad viel, werd dit veelal gedelegeerd aan de stadspensionarissen, die soms uitgebreide volmachten meekregen op hun missies²². Door hun universitaire opleiding, hun adviserende taak en hun dikwijls langdurige carrière vormden de upperclercken de 'geleerde' en stabiele elementen in het stedelijke politieke bestel en konden de ze dikwijls een duidelijke stempel op het politieke beleid drukken. De taak van de zes hoofdmannen, die steevast tot de 'poorterie' behoorden, was voornamelijk van militaire aard: als opperbevelhebbers van de stedelijke milities hadden ze sinds 1384 zowel de milities van de poorterie als die van de ambachten onder hun gezag²³. Verder stonden de hoofdmannen ook in voor de interne rust en vrede en het organiseren van de verdediging van de stad in geval van gevaar van buitenaf. De twee schatbewaarders tenslotte waren verantwoordelijk voor het bijhouden van de stedelijke financiën. Hun rekening werd jaarlijks zowel door de overige colleges van de stadsmagistraat als door de grafelijke commissarissen gecontroleerd.

20 Erg belangrijke verordeningen werden vaak ook mee bezegeld door de 'meentucht', een vergadering gevormd door de 54 ambachtsdekens.

21 Een uitzondering was de raadsburgemeester die in bepaalde gevallen als openbaar aanklager fungeerde. Dit blijkt uit verscheidene stedelijke charters, o.a. de Brugse keure van 1304, art. 69. Zie Gilliodts-Van Severen, L. Coutume...I, blz. 319-320 en Warnkönig, L.A. en Gheldolf, A.E. Histoire constitutionnelle et administrative de la ville de Bruges...Brussel, 1851, blz. 145-146.

22 Dat kunnen we duidelijk besluiten uit Prevenier, W. Handelingen van de Leden...

23 De ambachtmilities waren immers in het kader van de grafelijke repressie na de Gentse opstand afgeschaft als zelfstandige korpsen. Dit kan worden afgeleid uit het charter dat Philips de Stoute bij zijn Blijde Intrede in 1385 aan de stad Brugge schonk (uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, L. Coutume...I, blz. 435).

Na de vrijheidsstrijd van 1302 werd in de theoretische, normatieve voorschriften een meer democratische samenstelling van de stadsmagistraat voorzien²⁴. Hierbij kwamen 4 van de 13 zetels toe aan de poorterie en 9 aan de ambachten, zowel voor de schepenbank als voor de raad. De 54 ambachten waren zelf onderverdeeld in 9 groepen²⁵. Elke groep had een eigen regeling om uit te maken welk ambacht een vertegenwoordiger in de stadsmagistraat mocht hebben. In theorie bleef deze verdeelsleutel doorheen de 14de en 15de eeuw steeds gelden, maar zowel ons onderzoek als dat van D. Van den Auweele doet vermoeden dat ze niet systematisch werd nagevolgd in de loop van de 14de eeuw²⁶. De benoeming van de schepenen was sinds 1329 volledig in handen van de graaf en zijn commissarissen, hoewel een plaatselijke 'pre-selectie' en presentatie van kandidaat-schepenen voor de hand lijkt te liggen. Wat de overige colleges van de stadsmagistraat betreft, had de graaf in 1399 de benoeming zoveel mogelijk naar zich toe proberen te trekken²⁷. Enkel voor de twee schatbewaarders konden de schepenen nog alternatieve kandidaten voorstellen in geval ze niet akkoord waren met de keuze van de grafelijke commissarissen. Een gelijkaardige situatie treft men aan in de meeste andere laatmiddeleeuwse Vlaamse steden, te wijten aan de algemene tendens van de Bourgondische graven om het benoemingsrecht van de stedelijke bestuursfunctionarissen zoveel mogelijk naar zich toe te trekken²⁸. Alle colleges van de stadsmagistraat werden jaarlijks op een vaste datum vernieuwd.

24 Dit in de Brugse Keure van 1304, uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, L. *Coutume...I*, blz. 308-332.

25 Voor de precieze verdeling van de ambachten, zie Mertens, J. 'De verdeling van de Brugse schepenzetels...' blz. 460. Het eerste lid van de negen betrof echter de 'poorterie' zodat er in feite 5 van de 13 zetels aan de poorters toekwamen.

26 Zie Vanhaverbeke, K. *Het stadsbestuur in Brugge...*, blz. 77 en Van den Auweele, D. *Schepenbank en schepenen te Brugge...*, blz. 396-402.

27 Dit blijkt uit een charter van de graaf aan de stad Brugge, uitgereikt na het geschil met de stadsmagistraat over de benoeming van raadsleden, schatbewaarders en hoofdmannen. Uitgegeven door Bonenfant, P. e.a. *Ordonnances...*, blz. 308-310.

28 Blockmans, W.P. *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1405)*. *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XC*, Brussel, 1978, blz. 87. De stad Gent vormt hierop een uitzondering, daar ze het benoemingsrecht voor de schepenen tot 1453 kon behouden.

29 Op 2 september 1383 liet Lodewijk van Male een nieuwe wet installeren in Brugge, nadat de stad zowat een jaar in een toestand van formele rechteloosheid had verkeerd in het kader van de repressie volgend op de slag van Westrozebeke (zie Gilliodts-Van Severen, L. *Inventaire...II*, blz. 477-479). Sindsdien werd 2 september als vaste vernieuwingsdatum behouden.

Tussen 1338 en 1383 was dat 2 februari (Maria Lichtmis), nadien 2 september²⁹. Samenhangend met het annaliteitsprincipe gold voor schepenbank, raad en tesoriers de regel van de wepelgang wat betekent dat uittredende functionarissen één tot twee jaar moesten wachten vooraleer ze opnieuw herkozen konden worden³⁰. In principe hadden de functies in de stadsmagistraat een onbezoldigd karakter. Toch kan men stellen dat zéker de schepenen en raadsleden van een behoorlijke remuneratie konden genieten. Zij ontvingen onder andere zitpenningen voor het houden van de permanentie en de wacht en genoten bovendien van allerlei gelegenheidsvergoedingen en voordelen³¹. Het respecteren van de theoretische verdeelsleutel kon dus alleszins niet belemmerd worden door het gebrek aan inkomsten voor zetelende, minder begoede ambachtslieden.

1.2. De lagere bestuursorganen

Onder de lagere bestuurlijke colleges binnen het politieke bestel van de stad Brugge rekenen we de deelmannencolleges, de ambachtsbesturen en de toezicht- en waarmerkingscommissies. Voor elk stadskwartier of 'zestendeel' was er een deelmannencollege, bestaande uit zes functionarissen. De eerste onder hen was de deken of maenre. Op lokaal gebied hadden de deelmannen een vrij grote gerechtelijke bevoegdheid, gedelegeerd door de stadsmagistraat om het werk van deze laatste te verlichten³². Zowel poorters als ambachtslieden konden worden verkozen in deze colleges die jaarlijks werden vernieuwd door schepenen en raadsleden. De regel van de wepelgang was niet van tel voor deze colleges, maar de functie was niet verenigbaar met een zetel in de stadsmagistraat. De functionarissen kregen geen vaste vergoeding voor hun prestaties, maar konden wel volgens een vast patroon delen in de geïnde boeten en in het successierecht van de stad.

30 Van den Auweele, D. Schepenbank en schepenen..., blz. 277. Voor de zes hoofdmannen van de stadskwartieren was de regel van de wepelgang niet van tel.

31 Dit kan men onder andere aflezen uit de stadsrekeningen (SAB, nr. 216). Zie ook Vanhaverbeke, K. Het stadsbestuur in Brugge..., blz. 83-84.

32 Naast de talrijke inspectie-opdrachten die ze in hun zestendeel uit te voeren hadden, viel zowat alles wat te maken had met successie van goederen onder hun bevoegdheid. De normatieve regeling voor de werking van de deelmannencolleges wordt uitgebreid behandeld in de 'Keure van de deelmannen' van 1305, met aanvullingen tot 1370, uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, L. Coutume...I, blz. 327-362.

De ambachtsbesturen evolueerden in de tweede helft van de 13de en de 14de eeuw van door de stadsmagistraat opgelegde controlecomités naar zelfstandige bestuursorganen³³. Tegen het eind van de 14de eeuw telde Brugge 54 ambachten, zoals eerder gezegd verdeeld onder 9 leden. Elke ambachtseed bestond uit één deken of maenre en een bepaald aantal vinders of gezworenen variërend van 4 tot 8, wellicht naargelang de getalsterkte en het economisch belang van het ambacht³⁴. Soms waren meerdere ambachten onder één bestuur verenigd, zoals de goud- en zilversmeden, de beeld- en zadelmakers en de tegel- en strodekkers. Soms bestond het ambacht uit meerdere gespecialiseerde onderafdelingen³⁵. In andere gevallen zetelden leden van aanverwante beroepen in de eed³⁶. De ambachtseden werden jaarlijks vernieuwd en ook voor hen gold de regel van de wepelgang³⁷. In de praktijk werd deze regel echter slecht nagevolgd, vooral in de kleinere ambachten, waar men beweerde dat ze niet genoeg leden hadden om zich aan de wepelgang te kunnen houden. Over het algemeen werden enkel meesters toegelaten in de eed. Rekening houdend met de dikwijls erg strenge toelatingsvoorwaarden voor het ambacht zelf, blijken de eden al in theorie vrij oligarchische structuren te zijn³⁸.

De periode 1384-1407 stond voor de ambachten in het teken van de

- 33 Wyffels, C. De oorsprong van de ambachten in Vlaanderen en Brabant. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 13. Brussel, 1951.
- 34 Van Houtte, J.A. De geschiedenis van Brugge. Tielt, 1982, blz. 144. Uit het register van de Wetsvernieuwingen (1397-1421) blijkt dat rond de eeuwwisseling de term maenre gebruikt werd i.p.v. deken. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat de ambachten hun bestuur toen niet zelfstandig mochten samenstellen, waardoor de maenre dus een door de stadsmagistraat aangeduide functionaris was.
- 35 SAB, RW 1397-1421. Het ambacht van de smeden had bijvoorbeeld 9 onderafdelingen: slotenmakers, nagelmakers, messenmakers, kleinsmeden, spoomakers, schaalmakers, ketelmakers, wolkammakers en hoefsmeden.
- 36 Het bestuur van de molenaars bestond bijvoorbeeld voor de helft uit bakkers, ook bij de textielambachten treffen we leden van aanverwante beroepen in de eed aan. (SAB, RW 1397-1421).
- 37 Dit laatste echter slechts sinds 1398 omme ghemeenen oorbaer ende pais ende ruste te voedene in de stede... (SAB, RW 1397-1421, f^o 15 v^{oo}).
- 38 De beenhouwers en visverkopers waren zelfs uitgegroeid tot erfelijke ambachten, waarbij enkel zonen van meesters in aanmerking kwamen als nieuwe leden. Andere ambachten, zoals de paternostermakers eisten erg hoge inschrijvingsgelden. Zie Van Houtte, J.A. 'Ambernijverheid en paternostermakers te Brugge, XIVe en XVe eeuw'. A.S.E.B., LXXXII (1939), blz. 49-84.
- 39 Fris, V. 'Het Brugsche Calfvel van 1407-1477'. Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique, 1911, blz. 213-214.

repressie na de Gentse opstand³⁹. Ze waren toen voor een groot stuk beknót in hun zelfstandigheid: enerzijds waren ze afgeschaft als zelfstandige militaire korpsen, anderzijds mochten ze hun besturen niet eigenhandig benoemen. Aangezien de Gentse Opstand er voornamelijk één van de wevers was geweest, werd dit ambacht dan ook veel harder onderdrukt dan de overige. Zij werden bovendien uit de waarmerkingscommissies van de textielsector geweerd, waarin ze voordien de overhand hadden. Pas in 1407 konden zij hun positie enigszins herstellen. De bevoegdheid van de ambachtseden bestond voornamelijk uit het toezicht op de naleving van de keure⁴⁰. Daartoe hadden ze een zekere gerechtelijke bevoegdheid over de leden van het ambacht. De bestuurlijke bevoegdheden, ondermeer het organiseren van ledenvergaderingen en het uitvaardigen van bepaalde verordeningen, waren in het kader van de repressie sterk beperkt. De bestuurlijke macht van de ambachtsdekens kwam nog het meest tot uiting op een hoger plan, nl. in het helpen bekrachtigen van belangrijke stedelijke verordeningen en het deelnemen aan belangrijke zendingen en stedelijke delegaties.

De 12 toezichtcomités en waarmerkingscommissies stonden in voor de controle op de kwaliteit van de afgewerkte produkten en het toezicht op de goede gang van zaken in de verkoopshallen en op de marktplaatsen. Net als de ambachtsbesturen bestonden deze colleges uit een deken en een variërend aantal vinders. In deze besturen kwamen mensen met dikwijls tegengestelde economische belangen samen (poorters/handelaars en ambachtslieden). Doorgaans werden de zetels in deze organen volgens een vast stramien verdeeld onder de diverse belanghebbende groepen. Ook deze commissies werden jaarlijks vernieuwd door de stadsmagistraat en met uitzondering van de broodwegers en de commissie van de 'was' gold ook hier de regel van de wepelgang.

2. De politieke realiteit in Brugge tussen 1375-1407. Resultaten van het prosopografisch onderzoek

2.1. De afwisseling en doorstroming in de stadsmagistraat

Hoewel de opgesomde theoretische regelingen ook in de periode

⁴⁰ Voor een algemene beschrijving van de bevoegdheid van de ambachtsbesturen, zie: Mertens, J. 'De Brugse ambachtsbesturen...', blz. 185-198.

1375-1407 geldig bleven, is uit het prosopografisch onderzoek gebleken dat in de realiteit de stadsmagistraat heel wat minder representatief was dan men uit de theorie wel zou opmaken. Mits wat tel- en rekenwerk omtrent de prosopografische lijst die wij opstelden kunnen enkele algemene conclusies worden geformuleerd i.v.m. de afwisseling en verdeling van de magistraatszetels in deze periode⁴¹. Alle colleges van de stadsmagistraat bevatten samen 34 functionarissen per jaar. Rekening houdend met de buitengewone vervangingen en andere onregelmatigheden telden we voor de periode 1375-1410 in totaal 1172 functies, die door 260 verschillende personen werden bekleed⁴². Dit houdt in dat elk bestuurslid in die 36 jaar gemiddeld 4,51 (of 4 à 5) magistraatsfuncties uitoefende⁴³. Twee derden van de bestuursleden oefende slechts 1 tot 3 functies uit. Het derde dat méér dan 3 functies vervulde, legde echter beslag op 75 % van het totaal aantal zetels. Achttien mensen vervulden 15 functies of meer en namen daarmee 30 % van het totaal aantal zetels in. De langste loopbaan in de stadsmagistraat is toe te schrijven aan Pieter Gaderpenninc en bedroeg 28 jaar. De snelle doorstroming van 2/3 van het politieke personeel ging dus gepaard met een sterke concentratie van functies bij een kleine groep mensen die hiermee dui-

- 41 Er dient wel gewezen te worden op het feit dat deze cijfers moeilijk absoluut kunnen gelden, door het gevaar van homoniemen die niet konden worden onderscheiden, fouten in de bronnen en eventuele foutjes van onzentwege in het telwerk en dergelijke. Voor de statistische voorstelling, zie tabellen als bijlage bij dit artikel. Hierbij volgden we de methode van W.P. Blockmans in: 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen...'.
 42 Enkel voor de stadsmagistraat verzamelden we de gegevens tot en met 1410 i.p.v. 1407, om de ongewone magistraatswissel rond het Calfvel in 1407 te overbruggen. Zie tabel 1.
 43 Ter vergelijking: W.P. Blockmans kwam in zijn studie over de Gentse schepenen tot een gemiddelde van 3,3 functies per carrière. Hierbij moeten we wel rekening houden met het feit dat het in Gent enkel om het college van de 'Keure' en het college van 'Gedele' gaat (= 26 zetels, vergelijkbaar met schepenbank en raad in Brugge). Bovendien beslaan de berekeningen van Blockmans een latere en veel langere periode. Doordat wij slechts 36 jaar bestudeerden kunnen we moeilijk spreken van functies per carrière, daar er veel kans is dat men vóór 1375 al een hele carrière achter de rug had, of dat men zijn carrière pas begon rond 1407. Voorts mogen we niet uit het oog verliezen dat de Genste Opstand binnen onze periode valt, wat onvermijdelijk voor buitengewone verschuivingen zorgt.
 44 De vergelijking van onze cijfers met die van J. Dumolyn voor de jaren 1407-1436 laat een grotere doorstroming in de stadsmagistraat uitschijnen voor de periode volgend op het Calfvel, toen de kernfiguren van de oude bestuurderskliek aan de kant werden gezet. Vooral middellange carrières werden toen frequenter, i.p.v. erg korte of erg lange. Eén van de redenen voor het wegvallen van de erg lange carrières kan zijn dat in 1414 de regel van de wepelgang nog eens expliciet gesteld werd, wat er op zou wijzen dat men er zich te voren te weinig aan hield. Zie Dumolyn, J. De Brugse opstand...blz.114-115.

delijk voor een zekere continuïteit in het beleid zorgden⁴⁴.

Alleen al aan deze cijfers zien we dat de voorgeschreven discontinuïteit (nl. de wepelgang) tussen 1375 en 1410 overschreden of handig omzeild werd. Voorgeschreven was dat de schepenen en raadsleden één jaar moesten wachten vooraleer ze opnieuw in dat college konden zetelen; beide burgemeesters en tesoriers moesten twee jaar wachten⁴⁵. Bij het bekijken van de prosopografische lijst zien we al gauw dat sommige mensen jaren aan één stuk in de schepenbank of raad bleven zetelen. Ook het burgemeester- en tesorierschap werd dikwijls veel langer dan toegelaten uitgeoefend. Een frappant geval is Jan Buerse, die gedurende 9 jaar ononderbroken in de schepenbank zetelde, waarbij 2 maal als burgemeester. Gillis van der Houtmersch zetelde 8 jaar lang in het raadscollege. Jan Biese van zijn kant was eerst 5 jaar na elkaar schepen, dan 2 jaar raadslid, waarna hij 3 jaar ononderbroken burgemeester van de schepenbank bleef en dat terwijl in diezelfde 3 jaar zijn zoon 2 maal in het raadscollege en 1 keer eveneens in de schepenbank zetelde⁴⁶. Niclais Barbesaen vervulde in zijn carrière ondermeer één maal 4 jaar na elkaar en één maal 3 jaar achtereen het tesorierschap. Het zou ons inziens echter verkeerd zijn deze inbreuken op de regel volledig in een negatief daglicht te stellen. Zeker voor wat het tesorierschap betreft kon enige continuïteit zijn voordelen hebben in het licht van lopende zaken en de vertrouwdheid met de stedelijke financiën. De schaduwzijde van de zaak was natuurlijk het grotere gevaar op (financiële) misbruiken, iets waar de stadsmagistraat van rond de eeuwwisseling trouwens van werd beschuldigd⁴⁷.

Voorts waren er diverse manieren om ondanks de regel van de wepelgang toch in 'roulement' te blijven. Bij een diepere bestudering van de prosopografische lijst kwam allereerst het fenomeen van afwisse-

45 Zie Gilliodts-Van Severen, L. *Coutume...I*, blz. 477.

46 Dit laatste was dus ook een overtreding op de onverenigbaarheid van verwanten tot in de derde graad in hetzelfde magistraatscollege. Onze prosopografische lijst staat overigens bol van de overtredingen op de regel van de wepelgang. De afwijkingen nemen vooral vanaf de jaren 1390 sterk toe. Ook de machtswissel rond het Calvel veranderde niets aan de zaak. Zie Vanhaverbeke, K. *Het stadsbestuur in Brugge...*, bijlage 2.

47 Zie Gilliodts-Van Severen, L. *Inventaire...IV*, blz. 3.

48 Enkele voorbeelden: Jacob Mulaerd zetelde 11 jaar lang afwisselend in schepenbank en raad. Pieter de Heict wisselde gedurende 20 jaar steevast de schepenbank met de raad af, naast enkele jaren als hoofdman en tesorier te hebben gefungeerd.

ling tussen de verscheidene colleges van de stadsmagistraat duidelijk naar voren⁴⁸. Andere uitwegen voor ex-magistraten waren het pachten van een stedelijke accijns, het fungeren als dismeester in één of andere parochie, of het uitoefenen van het voogdijschap over een godshuis of hospitaal. Om financiële misbruiken te vermijden mocht men het pachten van een stedelijke accijns niet combineren met een magistraatsfunctie. Uit de prosopografie blijkt dat deze onverenigbaarheid inderdaad werd gerespecteerd in de periode 1375-1407⁴⁹.

Verder ging men in de 'wepeljaren' vaak zetelen in een lager bestuur zoals een deelmannencollege, één of andere waarmedingscollege, toezichtscommissie of in de eed van het ambacht waartoe men behoorde⁵⁰. Naast de tabel met de frequentieverdeling van de magistraatsfuncties tussen 1375 en 1410, stelden we een tabel op waarin de bijkomende functies van de politici in die jaren eveneens werden opgenomen⁵¹. Daardoor wordt het totaal aantal functies voor diezelfde 260 personen op 1589 gebracht. Dit verschil van 417 brengt het gemiddeld aantal functies per persoon op 6,11. De grootste groep werd gevormd door de mensen die naast hun ene magistraatsfunctie nog één functie in een lager college bekleedden (21,15%). De 5% meest actieven (21 tot 28 functies) vervulden echter gezamenlijk 18% van de functies. Hoewel de bekomen cijfers door de onvolledigheid van het bronnenmateriaal onmogelijk als absoluut kunnen worden aanzien, geven ze toch een zekere trend weer, nl. dat de bestuursleden het doorgaans niet hielden bij één 'toevallige' functie in de stadsmagistraat, maar op één of andere manier toch een politieke carrière probeerden uit te bouwen met 'uitbreiding' naar de lagere bestuurscolleges.

49 Blijkbaar mocht men het pachten van een stedelijke accijns wél combineren met de functie van hoofdman van een zestendeel, wat trouwens een vaak voorkomend fenomeen was.

50 Aernoud Poltus, Jacob Potshoofd, Jacob Bonin en Jan Daneels zijn bijvoorbeeld personen die schipperden tussen de stadsmagistraat en een deelmannencollege. Maertin de Hardere van zijn kant wisselde af tussen de magistraat, het deelmannencollege van het O.L.V.-zestendeel, de commissie van de Lakenhalle, die van de Ramen en de eed van de scheerders.

51 Zie tabel 2. Deze cijfers geven onvermijdelijk een lichtjes vertekend beeld omdat we enerzijds de leden van die colleges slechts tot en met 1407 noteerden en anderzijds omdat de bronnen ons de namen van de deelmannen pas vanaf 1382 prijsgeven; de samenstelling van de ambachtsbesturen en toezichtcomités kennen we doorgaans slechts vanaf 1397.

52 Boone M., *Gent en de Bourgondische hertogen...*, blz. 129, besloot voor Gent dat de met de deelmannencolleges vergelijkbare 'vinderijen' massaal bevolkt werden, enerzijds door ex-schepenen en anderzijds door 'schepenen in wording'.

De lagere besturen waren in de regel echter eerder 'springplanken' naar de stadsmagistraat toe⁵². De statistische tabel die we opstelden voor de afwisseling in de deelmannencolleges in de periode 1382-1407 toont inderdaad een stijgende tendens aan van gewoon deelmaan tot maenre, waarna we dergelijke personen vaak terugvinden in de stadsmagistraat⁵³. Het is jammer dat de samenstelling van de ambachtseden slechts vanaf 1397 gekend is, zodat we moeilijk vaste besluiten kunnen trekken over het al dan niet frequent voorkomen van het opklimmen vanuit een ambachtsbestuur naar de stadsmagistraat. Een tendens in deze richting is desondanks uit de prosopografie op te maken. Bij een vlugge analyse van de prosopografische lijst kwam het ons voor dat er geen vast patroon was bij het uitbouwen van een carrière in de Brugse stadsmagistraat. In het 15de-eeuwse Gent startten de meeste politici immers hun carrière in de lagere rangen van de magistraat en beklommen geleidelijk de gehiërarchiseerde schepenladder naar de functie van voorschepen van één van beide colleges⁵⁴. Eens men in Brugge in de magistraat beland was, leek de hiërarchie niet meer zo'n belangrijke rol te spelen, sommigen werden zelfs al na enkele functies tot burgemeester benoemd, terwijl anderen het nooit verder dan raadslid brachten. Misschien was dit te wijten aan het feit dat in Brugge de graaf een veel sterkere greep op de benoeming van de magistratsleden had. De hiërarchische ordening van de magistratszetels leek in Brugge toen alleszins niet veel meer dan een plechtige en ceremoniële functie te hebben gehad, terwijl de scherp doorgevoerde hiërarchie in de Gentse magistraat nog veel meer van tel was⁵⁵.

53 Zie tabel 4. Jan Baerd is een typisch voorbeeld van iemand die uit een college van deelmannen is opgeklimmen naar de stadsmagistraat: eerst vervulde hij 3 keer de functie van deelmaan van het St.-Niklaaszestendeel, daarna was hij 3 maal maenre van datzelfde college, waarna hij via het tresorierschap naar de raad en tenslotte tot de schepenbank opklom.

54 Bovendien hield men nog rekening met de inferioriteit van het college van 'Gedele' t.o.v. dat van de 'Keure'. Zie Blockmans, W.P. 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen...', blz. 79-84.

55 Dit sloot aan bij de vrij strenge navolging van de evenredige verdeling van de politieke mandaten onder de drie leden van de stad (poortერი, weverij, kleine nering). Sporen van deze driedeling werden door M. Boone tot in de lagere bestuursorganen (zoals de vinderijen, enigszins vergelijkbaar met de Brugse deelmannencolleges) en zelfs tot in de schuttersgilden teruggevonden. Zie Boone, M. *Gent en de Bourgondische hertogen...*, blz. 114-118, 127-129.

2.2. De representativiteit in de stadsmagistraat

Het bepalen van de representativiteit van de middeleeuwse stedelijke instellingen vergt een genuanceerde aanpak. Hoewel de 'kwantitatieve' dimensie sedert 1302 een steeds grotere rol ging spelen, was de middeleeuwse opvatting van representativiteit in grote mate van een 'kwalitatieve' aard⁵⁶. Zoals we verder nog zullen zien speelden allerlei vormen van macht (politieke, financieel-economische en sociale), naam en prestige een cruciale rol in het doordringen tot de stadsmagistraat, terwijl van de basis van de bevolking enkel een passieve consensus werd verwacht. Enkel d.m.v. revolte konden zij hun ongenoegen over het beleid uitdrukken, wat bijvoorbeeld gebeurde tijdens de Gentse Opstand van 1379-1385.

Om een globaal beeld van de representativiteit van de Brugse stadsmagistraat te geven, confronteerden we het aantal personen die tussen 1375 en 1410 een plaatsje vonden in de magistraat met het totale bevolkingsaantal van de stad Brugge. W. Prevenier kwam voor de jaren 1338-40 aan een globaal bevolkingsaantal van 36 738 à 45 921, waarbij hij het tweede cijfer dichterbij de waarheid achtte⁵⁷. Deze berekeningen werden gemaakt op basis van het 'Register der Herevaerden' waarin alle weerbare mannen van die periode in genoteerd staan. Op basis van de bewaarde fiscale documentatie van 1394-96, die werd verwerkt door I. De Meyer, kwam Prevenier aan een bevolkingsaantal van 37 510 voor die periode⁵⁸. Deze bevolkingsgroep werd dus in 36 jaar tijd vertegenwoordigd door 260 stedelingen⁵⁹.

Om de representativiteit van de Brugse stadsmagistraat meer syste-

56 Van den Auweele, D. Schepenbank en schepenen..., blz. 368-69.

57 Zie: Prevenier, W. 'Bevolkingscijfers en professionele structuren...', blz. 269-303.

58 De Meyer, I. 'De sociale structuren te Brugge in de 14de eeuw' in: *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14de en 15de eeuw*. Standen en Landen LIV. Kortrijk-Heule, 1971, blz. 7-78; Prevenier, W. o.c. blz. 289-90. Dit cijfer is echter erg precair daar enkel voor drie van de zes stads-kwartieren de belastingsregisters bewaard zijn gebleven en het totaal aantal inwoners van die drie kwartieren (bekomen na vermenigvuldiging van het totaal aantal gezinshoofden met een gezinscoëfficiënt van 5) gewoon werd verdubbeld, in de eenvoudige veronderstelling dat de drie bekende kwartieren de helft van de bevolking herbergden.

59 We mogen hierbij niet uit het oog verliezen dat het getal '37 510' inwoners gedurende die 36 jaar veranderingen ondergaat. Eigenlijk zouden we hier nog een bepaalde geboorte- en sterftcoëfficiënt in moeten verrekenen.

matisch te onderzoeken dienen we allereerst te kijken naar de navolging van de sinds 1302 vooropgestelde verdeelsleutel van 4 zetels voor de poorters en 9 voor de ambachten, zowel voor de schepenbank als de raad⁶⁰. Zowel D. Van den Auweele als J. Mertens onderzochten deze problematiek voor de tweede helft van de 14de eeuw⁶¹. Laatstgenoemde auteur kwam op basis van zijn studie van de samenstelling van de stadsmagistraat over slechts twee ambtsjaren (1369-70 en 1370-71) tot een nogal vreemde verdeling van de zetels, die hij veralgemeende voor circa de hele tweede helft van de 14de eeuw. D. Van den Auweele van zijn kant besloot dat de in 1302 vastgelegde verdeling tussen de poorters en de ambachtsleden (4-9) wél werd nagevolgd, terwijl werd afgeweken van de verdeling tussen de 9 leden onderling. Tevens constateerde hij een manifeste interferentie tussen de 'poorterie' en het ambacht van de makelaars.

Aangezien algemene conclusies trekken uit een onderzoek van slechts twee ambtsjaren nogal wat gevaren inhoudt, ware het interessant geweest om voor alle door ons bestudeerde jaren de magistraten op professioneel vlak te duiden en onder te brengen onder de 9 leden, om te zien hoe goed de verdeelsleutel werd nagevolgd. Dit hebben we echter nagelaten, ondermeer omdat we voor heel wat personen geen duidelijke professionele aanwijzingen konden vinden. Toch lieten we niet na een steekproef te maken. Hiertoe onderzochten we de samenstelling van schepenbank en raad voor de ambtsjaren 1375-76, 1386-87, 1396-97 en 1406-07⁶². Het feit dat we niet alle bestuursleden voor die jaren professioneel konden duiden staat de vaststelling dat zowel de interne verdeling onder de negen leden als de 4-9 verdeling van poorters en ambachtslieden niet werd nagevolgd, niet in de weg. In 1375-76, dus vóór de Gentse opstand, leek de verdeelsleutel nog iets beter te worden gerespecteerd. Nadien werd zowel de schepenbank als de raad gedomineerd door leden van de poorterie die uit het handelsmilieu kwamen. Men moet

60 Bovendien moesten in theorie de 9 zetels voor de ambachten worden toebedeeld volgens de indeling van de 54 ambachten in 9 leden, cf. supra.

61 Mertens, J. 'De verdeling van de schepenzetels...', blz. 451-466; Van den Auweele, D. Schepenbank en schepenen..., blz. 396-402.

62 Zie Vanhaverbeke, K. Het stadsbestuur in Brugge... blz. 136-139 voor de lijst van functionarissen met hun beroep.

trouwens rekening houden met de tendens van drapiers en lakenhandelaars die zich inschreven in een textielambacht en op die manier, zonder het beroep ooit zelf uit te oefenen, toch in rechte het tweede lid van de ambachten vertegenwoordigden⁶³. Veel hosteliërs volgden eveneens deze tendens op, aangezien zij zich in het makelaarsambacht inschreven, zonder het beroep zelf uit te oefenen. Wel stelden zij als hosteliërs echte makelaars bij zich tewerk, om de zaken van hun gasten-kooplieden te behartigen⁶⁴. De meeste vertegenwoordigers van de ambachten die we in de stadsmagistraat aantreffen waren dan nog leden van de rijke, erfelijke ambachten van de visverkopers en vleeshouwers, of grote ondernemers uit de bouwnijverheid. Het 5de tot 8ste lid van de 9 leden der ambachten was slechts af en toe in de stadsmagistraat vertegenwoordigd⁶⁵. We confronteren deze vaststellingen eens met de professionele structurering van de Brugse bevolking zoals W. Prevenier die berekende voor het midden van de 14de eeuw⁶⁶. De groep textielproducenten (arbeiders, kleine koopman-ondernemers, géén lakenhandelaars !) maak-

63 Omtrent de benaming en precieze activiteit van de 'drapier' bestaat sinds lang onenigheid en onduidelijkheid in de historische literatuur. Was hij een louter industrieel ondernemer die in zijn bedrijf verscheidene textielarbeiders tewerkstelde die voor hem het laken bewerkten, of was hij tevens een commercieel ondernemer die handelde in wol en laken? Ook voor Brugge lijkt deze problematiek nog niet geheel uitgeklaard. In het algemeen is de moeilijkheid echter, dat een precieze omschrijving niet rechtstreeks uit de bronnen af te leiden valt. Deze problematiek werd reeds behandeld door Van Werveke, H. De koopman-ondernemer en de ondernemer in de Vlaamse lakennijverheid van de middeleeuwen. Antwerpen, Utrecht, 1946; ze kwam voor enkele jaren opnieuw boven in een colloquium over de lakenhandel in de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, in volgend artikel: Boone, M. en Prevenier, W. ed. La draperie ancienne des Pays-Bas; débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles). Actes du colloque tenu à Gand le 28 avril 1992. Leuven, 1993, blz. 59.

64 Zie Van Houtte, J.A. 'Makelaars en waarden te Brugge van de 13de tot de 16de eeuw'. Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden V, (1950) blz. 1-30, 177-197. De 'manifeste interferentie' tussen leden van de poorterie en makelaars waarover D. Van den Auweele sprak, is bij deze dus aangetoond (cf. supra). De uitgesproken aanwezigheid van hosteliërs/makelaars in de stadsmagistraat is trouwens niet erg verwonderlijk, in de internationale handelsstad die het laatmiddeleeuwse Brugge was.

65 Dit betreft de ambachten van den ledere, van der naelde, de bakkers en ondergeschikte ambachten, en de ambachten ondergeschikt aan de makelaars. Met de vervangingen van 24 april 1407 leek er een beetje meer plaats voor de ambachten in de hoogst ondemocratische samenstelling van schepenbank en raad te komen. Dit kan echter evengoed toeval zijn, we zouden de samenstelling van de daaropvolgende jaren moeten bestuderen om daar uitsluitsel over te geven. Alleszins kunnen wij V. Fris gelijk geven wanneer hij stelt dat de ambachten vanaf 1383 stelselmatig uit de stadsmagistraat werden geweerd. Zie: Fris, V. 'Het Brugsche Calfvel...', blz. 211.

66 Prevenier, W. 'Bevolkingscijfers en professionele structuren...', blz. 290-303.

te 25% van de totale bevolking uit, 38% was werkzaam in de lokale handel en diensten (kleinhandel, bouwsector en diensten), 20% was op één of andere manier actief betrokken in de internationale handel en 8% was actief in de stedelijke administratie of militaire sector⁶⁷. Het was dus de groep van 20% die tussen 1375 en 1407 de stadsmagistraat duidelijk domineerde, als we de resultaten van de 4 onderzochte jaren mogen veralgemenen.

Het zal wellicht niet verbazen dat de voornoemde commerciële elite tegelijk ook de financiële elite van de stad was. Daarvoor zijn verschillende bewijzen te vinden in de door ons samengestelde prosopografische lijst. Allereerst treffen we heel wat van de bovengenoemde bestuursleden (vooral poorters) onder de pachters van de stedelijke accijnzen aan. Om de 13 weken werden de accijnzen op wijn, bier, mede, 'hoppe en delfschen biere' en op het publieke weegtoestel (de 'pondere') door 'de stad' verpacht aan de meest biedende. Daarnaast werden ook het stedelijke visserij-recht, de straatbelasting (kelchiede) het issuwe-recht, de Kraan, de oude en de nieuwe Halle verpacht, meestal voor één tot drie jaar lang⁶⁸. De bedragen waarmee men de accijnsrechten aankocht waren, (zéker voor de wijnaaccijns) niet min en werden op voorhand aan de stad uitgekeerd, wat inhield dat men die som geld dus contant in voorraad moest hebben⁶⁹. Vanzelfsprekend lag dit enkel in de mogelijkheden van kapitaalkrachtige personen. We moeten hier wel bijvertellen dat er doorgaans vennootschappen werden gevormd, waarbij de kosten en opbrengsten van de accijnzen door verscheidene mensen werden

67 Hierbij moet men nog 9% 'niet-getelden' rekenen. We namen de categorieën die W. Prevenier hanteert over. We zijn er ons echter van bewust dat het indelen van de totale bevolkingsgroep in enkele categorieën een riskante onderneming is. Dikwijls immers blijven de bronnen erg vaag over de professionele activiteiten van bepaalde personen en verder is het niet altijd omdat men in een bepaald ambacht is ingeschreven dat men dat beroep daadwerkelijk uitoefent. Vooral de groep van de internationale handel vormt een probleem, omdat W.Prevenier daar de hele groep van de 'poorterie' bij indeelt, blijkbaar in de veronderstelling dat het merendeel van die personen actief was in de internationale handel.

68 Zie SAB, stadsrek. 1375-1407 (met uitzondering van 1381 tot 1389). Het tolrecht aan de poorten werd veelal in pand gegeven aan de mensen die instonden voor het onderhoud en het openen en ontsluiten van de poorten.

69 Dit kunnen we afleiden uit de stadsrekeningen (SAB, stadsrek. 1375-1407). Het visserij-recht en vooral de straatbelasting werden wel eens door minder vermogende mensen gepacht. De pachtommen van deze cijnsrechten lagen dan ook heel wat lager dan van de andere stedelijke accijnzen.

gedeeld. Hoeveel mensen zo'n vennootschap gewoonlijk telde weten we niet. Wel was het zo dat één van de vennoten op de voorgrond trad en in de stadsrekening bij naam werd genoemd terwijl de anderen dan werden aangeduid als 'zine gheselscepe'⁷⁰. Heel wat van de (belangrijke) politici van de periode 1375-1407 staan regelmatig als pachter van een accijns in de stadsrekeningen genoteerd. De prosopografische lijst toont aan dat het hierbij niet enkel om leden van de poorterie ging, we treffen ook leden van rijke ambachtsfamilies onder de accijns-pachters aan. Onder de belangrijkste pachters van de stedelijke accijnzen op bier en wijn treffen we trouwens heel wat waarden aan in wiens herbergen die dranken werden geconsumeerd. D. Van den Auweele bewees reeds in zijn studie van de Brugse schepenbank tot 1384 dat het bijna een vaste gewoonte was dat politici zich in de jaren dat ze geen deel uitmaakten van de stadsmagistraat onledig hielden met het pachten van de stedelijke accijnzen⁷¹. Ook in het laatmiddeleeuwse Gent werd het pachten van de stedelijke accijnzen zowat gemonopoliseerd door de kapitaalkrachtige politieke elite van de stad, waarbij bovendien bepaalde families (zowel uit poorterie, weverij als uit de kleine neringen) doorheen de 15de eeuw een gevestigde greep op de het innen van die belangrijkste stedelijke inkomstenbron bleken te hebben⁷².

Uit de stadsrekeningen blijkt dat de vertegenwoordigers van de bouwambachten die we in de stadsmagistraat aantreffen het merendeel van de stedelijke openbare werken naar zich toe trokken en tevens het grootste deel van de leveringen van bouw materiaal (hout, steen, kalk,...) aan de stad voor hun rekening namen⁷³. Voor de werken namen ze andere meester-ambachtslieden en gezellen bij zich in dienst, terwijl zij zelf zorgden voor de aanvoer van het materiaal en het toezicht op de werken. De kosten die hierbij werden gemaakt

70 Dezelfde methode werd gehanteerd in het laatmiddeleeuwse Gent, waar de namen van de vennoten voor de jaren 1404-36 opgetekend werden in een speciaal register. Zie Boone, M. 'Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsopstreden? Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden'. Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis XV, 2 (1989), blz. 132. Jammer genoeg kennen we geen namen van vennoten voor het laatmiddeleeuwse Brugge. Een dergelijke bron zou ons immers heel wat informatie kunnen verschaffen over de sociaal-economische banden van de commerciële elite.

71 Van den Auweele, D. Schepenbank en schepenen..., blz. 404.

72 Boone, M. 'Triomferend privé-initiatief...', blz. 128-29.

73 Frappante voorbeelden zijn Cornelis van Aeltre, Gillis van der Houtmersch en Jan van Oudenaerde. SAB, stadsrek. 1375-1407, onder de rubriek 'uutghegheven van wercen', en Sosson, J.P. Les travaux publics de la ville de Bruges, Brussel, 1977, spec. blz. 189-201, waar hij deze problematiek volledig uitwerkt.

alsook het loon van de werklieden werden echter doorgaans pas achteraf door de stad vergoed. Zéker in de krappe toestand van de stadskas in het laatste kwart van de 14de eeuw gebeurde het zelfs vaak dat men pas jaren later volledig betaald was⁷⁴. Ook hier moeten we dus weer besluiten dat enkel kapitaalkrachtige ondernemers in staat waren dergelijke grote werken uit te voeren.

Anderzijds zien we de grote handelaars (voornamelijk in laken) die regelmatig in de stadsmagistraat zetelden, dikwijls leveringen doen aan de stad. Jan de Muntere bijvoorbeeld bleek van zijn positie in het stadsbestuur (12 mandaten) handig gebruik te maken om heel wat van het laken dat jaarlijks door de stad werd aangekocht voor de ambtskleding van de wethouders en het stadspersoneel bij hemzelf te laten bestellen. In 1387-88 bijvoorbeeld, toen hij burgemeester van de schepenbank was, werd nagenoeg àl het laken 'toevallig' bij hem aangekocht, terwijl het normaal de gewoonte was de bestellingen gelijkmatiger over meerdere lakenhandelaars te spreiden⁷⁵. Maar ook kleinhandelaars, zoals de visverkopers Pieter Gaderpenninc en Jacob Mulaerd die beiden een lange carrière in de stadsmagistraat uitbouwden, leverden regelmatig dure vissoorten aan de stad⁷⁶. We kunnen dus besluiten dat de politieke elite van haar positie in de stadsmagistraat gebruik maakte om ook haar commerciële belangen te behartigen.

We kunnen ons eigen onderzoek nog verder aanvullen met het werk van I. De Meyer⁷⁷. Op basis van de bewaarde belastingsregisters van 1394-96 voor drie van de zes kwartieren van de stad, deelde zij de bevolking van die kwartieren in 4 financiële klassen in. Hierbij kwam ze tot de conclusie dat de topklasse voornamelijk bevolkt werd door mensen werkzaam in de handel (waarden en makelaars, geldwisse-laars, luxe-handel, ook de hout-, mede- en wijnhandel)⁷⁸. Wijzelf zochten in de door I. De Meyer opgestelde prosopografische lijsten eens de bestuursleden van de 'steekproefjaren' voor de professione-

74 Dit weten we door te kijken naar de rubriek van de 'achterstelle' in de stadsrekeningen, bijv. SAB, stadsrek. 1385-86, f° 130v°.

75 Zie SAB, stadsrek. 1387-88, f° 27v°.

76 Het gaat hier vooral om bruinvis en zalm. Vaak gaf de stad dergelijke dure vissen ten geschenke aan belangrijke gasten zoals de graaf, zijn vertegenwoordigers of andere voorname edelen. Zie SAB, stadsrek. 1375-1407; 1386-87, f° 133.

77 De Meyer, I. 'De sociale structuren te Brugge in de 14de eeuw', blz. 7-78.

78 We nemen hier de professionele categorieën van I. De Meyer over.

le duiding⁷⁹ en stelden vast dat 5 van de 24 teruggevonden personen tot de 'topklasse' behoorden, 11 tot de 'hoge' klasse en 8 tot de middenklasse⁸⁰. Geen enkele van de personen behoorde tot de laagste klasse, die globaal gezien nochtans de grootste groep vormde. Inderdaad moeten we de genoemde cijfers in verhouding met het aantal personen per klasse zien. In de drie stadswijken samen behoorde 83,14% van het totaal aantal belastingbetalers tot de lage klasse, 13,92% tot de middenklasse, 2,2% tot de hoge klasse en 0,63% tot de topklasse⁸¹.

Indien het geoorloofd is onze resultaten te veralgemenen, wordt het dus duidelijk dat tussen 1375 en 1407 de stadsmagistraat gemonopoliseerd werd door een financieel-economische elite. Deze elite bestond voornamelijk uit commerciële kapitalisten werkzaam in de internationale (textiel)handel, de lokale vis- en vleeshandel en de bouwnijverheid. Tot eenzelfde besluit kwam trouwens J. Dumolyn voor de daaropvolgende periode (tot 1436). Hij spreekt van een 'klassencoalitie' met grotere en kleinere ondernemers in de handel en de bouwnijverheid, aangevuld door erfelijke handelaars in vlees en vis⁸². Wat D. Van den Auweele besloot voor zowel vóór als na 1302, nl. dat rijkdom en politieke machtsposities ontegensprekelijk met elkaar gepaard gingen, mag dus tot de eerste helft van de 15de eeuw worden doorgetrokken⁸³. De stelling van R. Van Uytven dat in de oude 'democratieën' der Nederlanden, rijkdom en politiek succes zó nauw samenhangen dat het ene de onontbeerlijke voorwaarde voor het andere was, is bij deze weeral eens bevestigd voor de laatmiddeleeuwse handelsstad Brugge⁸⁴. Van een representatief bestuur kon dus moeilijk sprake zijn. De grote massa van de bevolking bleef over-

79 Cf. supra.

80 We nemen hier de namen en waarden over die mevr. De Meyer gebruikte. De topklasse betaalde gemiddeld 13 tot 36,9 d. gro. per week, de hoge klasse 7 tot 12,9; de middenklasse 3 tot 6,9 en de lage klasse 0 tot 2,9 d. gro. De Meyer, I. o.c. blz. 50.

81 De Meyer, I. o.c. blz. 52.

82 Dumolyn, J. De Brugse opstand..., blz. 112. De auteur maakt graag gebruik van een marxistische terminologie. Wijzelf prefereren de term 'plutocratie', geïntroduceerd door R. Van Uytven in: 'Plutocratie in de oude democratieën der Nederlanden', Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor Taal, Letterkunde en Geschiedenis, XV (1962), blz. 373-409. Het woordenboek vertaalt dit als 'zij die door hun rijkdom grote invloed op de gang van zaken hebben': Van Dale. Nieuw handwoordenboek der Nederlandse Taal. 9e dr. Utrecht, 1982.

83 Van den Auweele, D. Schepenbank en schepenen..., blz. 409.

84 Van Uytven, R. 'Plutocratie in de oude democratieën der Nederlanden', blz. 381.

geleverd aan een groep oppermachtige bestuurders die tegelijk rechters, werkgevers en leveranciers van levensnoodzakelijke en andere goederen waren.

2.3. De rol van de grote politieke families in de stadsmagistraat

Een verdere monopolisering van de stadsmagistraat was mogelijk wanneer verscheidene leden van één familie in het stadsbestuur zetelden. Ook voor het aantal families die tussen 1375 en 1410 in de stadsmagistraat zetelden, maakten we een tabel met berekeningen⁸⁵. We kwamen aan een totaal van 180 families voor de 260 verschillende personen die in die 36 jaar de 1172 magistraatszetels vervulden. Dit maakt een gemiddelde van 6,5 magistraatsfuncties per familie (in vergelijking met de 4,51 zetels per persoon). Gerekend op 36 jaar is dit een vrij hoog gemiddelde⁸⁶. Van de 180 families zijn er 133 die slechts uit 1 persoon bestaan. Drie families zijn met 5 leden in de stadsmagistraat vertegenwoordigd tussen 1375 en 1410 en de twee hoogst genoteerden zijn de familie Van de Walle met 6 leden en de familie de Vos met 7⁸⁷. Deze cijfers kunnen worden aangevuld met de berekeningen die op dit gebied reeds werden gemaakt door J.Mertens, D.Van den Auwee en J.Dumolyn, waardoor we ons een beeld kunnen vormen van de politieke families doorheen de hele 14de en het eerste derde van de 15de eeuw⁸⁸. Hierbij dringen zich alvast twee conclusies op.

Ten eerste blijken bepaalde families gedurende méér dan anderhalve eeuw door een duchtig aantal leden in de stadsmagistraat vertegenwoordigd en ten tweede lijkt er in Brugge een duidelijke correlatie te bestaan tussen het behoren tot een grote politieke familie en

85 Zie tabel 3. Het gevaar bestaat dat we naamgenoten bij gebrek aan informatie verkeerdelijk bij eenzelfde familie zouden hebben ingedeeld. Bij de indeling hebben we dan ook rekening gehouden met de beroepen en bezigheden, aangezien de leden van éénzelfde familie nogal dikwijls op een gelijkaardige manier hun brood verdienen.

86 Blockmans W.P., 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen...', blz. 90, berekende het gemiddelde voor de Gentse families, voor de periode 1400-1506 op 4,1 leden per familie in het stadsbestuur. Voor zover de vergelijking opgaat was het bestuur in Brugge meer dan te Gent geconcentreerd in handen van een kleinere groep politieke families. Dit zou ook te maken kunnen hebben met de verschillende samenstelling van de stadsmagistraten.

87 De families met 5 leden zijn: Van Aertrike, Metteneye en Van Theimseke.

88 Mertens, J. 'De XIVde eeuwse voornaamste Brugse schepenfamilies', blz. 233-236; Van den Auwee, D. Schepenbank en schepenen..., blz. 407-408, 450-451; Dumolyn, J. De Brugse opstand..., blz. 105-115.

het doorlopen van een lange loopbaan in de stadsmagistraat. Dergelijke bevindingen brengen vanzelfsprekend een grote monopoliserende factor met zich mee. Zeker voor wat onze periode betreft blijken bovendien veel grote geslachten ook vertegenwoordigers in de lagere besturen te hebben; vooral de befaamde ambachtsfamilies zien we zowel in de stadsmagistraat als in de ambachtseed vertegenwoordigd⁸⁹. De machtsbasis van de grote poortersfamilies leek allereerst in de stadsmagistraat te liggen, waarbij ze verder probeerden binnen te raken in de deelmannencolleges, de toezichtcomités en soms ook de ambachtseden⁹⁰. De invloedrijke ambachtsfamilies van hun kant bouwden hun macht eerder op vanuit hun ambachtseed waarna ze dan verder trachtten te infiltreren in de toezichtcomités, de deelmannencolleges en tenslotte ook in de stadsmagistraat. Zo zouden de rijke handelsfamilies hun belangen kunnen doordrukken bij de ambachtslieden, terwijl de ambachtsfamilies hun belangen beter konden verdedigen in de stadsmagistraat. We moeten ons hier echter hoeden voor veralgemeningen. Het waren dus vooral de lakenhandelaars die hun macht op de textielarbeiders trachtten te verstevigen, terwijl het voorkomen van machtige familieclans niet in alle ambachten even sterk was. In de nagenoeg erfelijke ambachten van de visverkopers, vleeshouwers en paternostermakers zien we duidelijk grote familieclans naar voren treden. Verder zal men over het algemeen in de kleinere ambachten (bijvoorbeeld van de wild-, grauw- en lamwerkers, drie ambachten waarvan de leden dooreen liepen) sneller een monopolisering van de macht terugvinden dan in grotere ambachten zoals dat van de kuipers⁹¹.

De meeste belangrijke politieke families behoorden tot het rijke handelaars- en makelaars/waarden milieu, wat met zich meebrengt dat een precieze duiding van de professionele bezigheden van de familieleden moeilijk is. Mensen uit een dergelijk milieu beoefenden doorgaans een polyvalente economische bedrijvigheid en haalden hun inkomsten uit allerlei bronnen zoals makelaardij, het houden van een herberg, actieve groot- en kleinhandel, het pachten van

89 Blockmans W.P., 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen...', komt tot dezelfde conclusie voor Gent, waar hij de vertegenwoordiging van de grote politieke families grondig bestudeerde.

90 Dit is vooral het geval voor de families actief in de lakenhandel en draperie.

91 Zie Sosson, J.P. 'La structure sociale de la corporation médiévale. L'exemple des tonneliers de Bruges de 1350 à 1500'. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, XLIV (1960), blz. 457-477. Verder sluit het artikel van J. Mertens, 'De Brugse ambachtsbesturen (1363-74)...' eveneens bij deze materie aan.

accijnzen, draperie en het bezetten van renten op gronden en huizen⁹². De voornaamste van deze families zijn: De waarden- en visverkopersfamilie Van Aertrike, het aloude handelaars- en makelaarsgeslacht Bonin, de internationale handelsfamilie Braderic, de bekende waardenfamilie Van der Buerse, de waardenfamilie Honin, de waardenfamilie Metteneye, de lakenhandelaarsfamilie De Muntere, de waarden- en handelaarsfamilie De Scuetelare, het beenhouwersgeslacht Van Theimseke, de patriciërsfamilie De Vos en de oude lakenhandelaarsfamilie Van den Walle. Bij een scherpere analyse van de vertegenwoordiging van de grote families op het Brugse politieke toneel, merkten we dat doorgaans één lid van de familie het leeuwendeel van de magistratsfuncties opeiste, terwijl de andere familieleden meer verdeeld waren over de stadsmagistraat en de lagere bestuursorganen. Misschien mogen we die eerstgenoemde figuur dan beschouwen als een machtige 'peetvader' die zijn (jongere) verwanten als strategische pionnen over de kleinere bestuursposities verdeelde⁹³. Op die manier zien we de graad van monopolisering van de macht door een kleiner aantal 'familieclans' alsmar verhogten.

Toch mogen we niet uit het oog verliezen dat er tussen 1375 en 1410 ook onder de 'individuele' personen zwaargewichten zaten die erg lange carrières maakten en dus ook een grote stempel op het toenmalige beleid drukten. Enkele voorbeelden van dergelijke markante personaliteiten zijn: de hostelier en wijnhandelaar Nikolaas Barbesaen (19 mandaten), de vermoedelijke beenhouwer Jan Beerhout (17 mandaten), Jan Biese (21 mandaten), de hostelier/makelaar Jan Bortoen (18 mandaten), de hostelier Jan Camphin (20 mandaten), de wijn- en vishandelaar Pieter Gaderpenninc (28 mandaten), de (wijn-)handelaar Everaerd Rijnvisch (19 mandaten) en de makelaar Jan de Veltere (15 mandaten). Algauw kunnen we besluiten dat deze mensen bijna allen tot het handels- en makelaarsmilieu behoorden en dus waarschijnlijk rijke poorters waren. Dit in tegenstelling tot de stelling van D. Van den Auweele die voor de periode 1302-84 meent dat het bij de poorterie manifest om familieclans gaat die de stadsmagistraat monopoliseerden, terwijl de markante individualiteiten veeleer te vinden zijn onder de ambachtslieden die dan

92 Zie Vanhaverbeke, K. Het stadsbestuur in Brugge..., bijlage 2; Dumolyn, J. De Brugse opstand..., blz. 115.

93 Een gelijkaardig fenomeen werd door W.P. Blockmans waargenomen voor Gent, 'Het wisselingsproces van de Genter schepenen...', blz. 91.

via de functie van deken of gezworene van hun eed tot de magistraat konden opklimmen. Hierdoor zou de doorstroming bij de ambachten sneller verlopen dan bij de poorterie⁹⁴.

Voor de door ons bestudeerde periode treffen we integendeel vooral onder de poorters mensen met een respectabele 'solo-carrière' aan, terwijl de ambachtslieden op hun eentje meestal niet in staat waren een lange carrière in de stadsmagistraat uit te bouwen, misschien bij gebrek aan prestige en financiële middelen. Het prosopografisch onderzoek toont duidelijk genoeg aan dat de familiale context bij de ambachtslieden die in de stadsmagistraat terecht kwamen meestal wel degelijk een rol speelde⁹⁵. De ambachtslieden die tijdelijk een deel van hun professionele activiteiten, en dus hun inkomsten, opgaven voor een politiek mandaat konden dan eventueel terugvallen op de financiële steun van hun familieleden⁹⁶. De ambachtslieden die er dan toch in slaagden op hun eentje een aanzienlijke carrière te maken in de stadsmagistraat waren dan nog meestal grote ondernemers, of handelaars die zich in een ambacht inschreven⁹⁷. Ook M. Boone uitte voor het laatmiddeleeuwse Gent het vermoeden dat bij de ambachten de familiale banden een belangrijker rol speelden dan men op het eerste zicht zou denken bij het maken van een politieke carrière⁹⁸. Hoe dan ook, wat de 'eenlingen' in de stadsmagistraat (poorters of ambachtslieden) betreft, is het natuurlijk nog de vraag hoe ze zich tegenover de 'gevestigde waarden' opstelden: ofwel probeerden ze een tegenwicht te vormen,

94 Van den Auweele, D. Schepenbank en schepenen..., blz. 407.95 Voorbeelden zijn de smedenfamilie Van der Stichele en het beenhouwersgeslacht Van Assenede.

96 Men kon bijvoorbeeld zijn bedrijfje tijdelijk in handen van een familielid geven, zodat die inkomsten niet verloren gingen. Een diepgaander onderzoek ware interessant geweest indien we de samenstelling van de ambachtseden tussen 1375 en 1397 eveneens konden kennen.

97 Vooral in de bouwsector was er het fenomeen van de grote ondernemers die grote (stads)werken aannamen en dan andere ambachtsmeesters in dienst namen om ze uit te voeren (cf. supra). Een voorbeeld van een dergelijk iemand is Gillis van der Houtmersch die gedurende jaren leverancier van hout aan de stad was en daarnaast diverse grote stadswerken onder zijn hoede nam, terwijl hij ingeschreven stond in het ambacht van de timmerlieden.

98 Boone, M. *Gent en de Bourgondische hertogen...*, blz. 121.

99 Voor eventuele familiebanden, zie Gailliard, J. *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse*, 6 dln. Brugge, 1857-64. Dit werk dient men echter met de grootste voorzichtigheid te benaderen, naast de dikwijls betrouwbare, waardevolle informatie staat het immers vol onnauwkeurigheden, door het gebruik van onbetrouwbare bronnen. Zelf noteerden we in onze prosopografische lijst enkele huwelijksverbindingen die we uit de stadsrekeningen of bepaalde akten konden afleiden (zie Vanhaverbeke, K. *Het stadsbestuur in Brugge...*, bijlage 2).

ofwel probeerden ze zoveel mogelijk in de macht en het prestige van de machtige familieclans te delen. Hierbij kunnen ondermeer verwantschappen en huwelijken een grote rol spelen⁹⁹. Verder zullen we zien dat de Brugse 'grotten' ook nog door andere gemeenschappelijkheden en banden werden bijeengebracht¹⁰⁰.

2.4. De samenstelling van de lagere bestuursorganen

Net als voor de stadsmagistraat stelden we voor de afwisseling in de deelmannencolleges een statistische tabel op voor de periode 1382-1407¹⁰¹. Aangezien we voor de ambachtsbesturen enkel voor de jaren 1397-1407 over gegevens betreffende hun samenstelling beschikken, leek het ons niet opportuun om voor alle ambachtseden deze gegevens statistisch te verwerken. J. Mertens onderzocht de samenstelling van de ambachtsbesturen tussen 1363 en 1374, terwijl J. Dumolyn voor 8 van de 54 ambachten de samenstelling van hun eed berekende tussen 1407 en 1436. Ter vergelijking hebben wij dus voor diezelfde 8 ambachten het gemiddeld aantal zetels in de eed per persoon berekend voor de periode 1397-1407¹⁰². Voor de waarmerkingscommissies en toezichtcomités stelden we geen statistische tabellen maar maakten wel een grondige analyse van de prosopografie daaromtrent. We vatten hier kort de conclusies die we voor de lagere bestuursorganen konden opmaken samen.

Allereerst geeft de tabel voor de deelmannencolleges een veel grotere doorstroming in die besturen weer, in vergelijking met de stadsmagistraat. Nochtans werd in 1398 expliciet bepaald dat de wepeling niet van kracht was voor de deelmannen¹⁰³. Er werd hierboven al gewezen op het feit dat de deelmannencolleges enerzijds 'wachtkamers' waren voor ex-magistraten om het volgende jaar terug in de magistraat te kunnen zetelen en anderzijds 'springplanken' om tot diezelfde magistraat te kunnen opklimmen. Verder werd het zetelen in een deelmannencollege vaak afgewisseld of zelfs gecombineerd met het zetelen in een ambachtseed of toezichtscommissie¹⁰⁴. Bovendien leken de deelmannencolleges globaal gezien veel toe-

100 Cf. infra, punt 2.4.

101 Zie tabel 4. De samenstelling van de deelmannencolleges kon wegens gebrek aan bronnenmateriaal niet worden achterhaald voor de periode 1375-1382.

102 Zie tabel 5a.

103 SAB, RW 1397-1421, f° 15 v°.

104 Voorbeelden zijn Pieter de Stul en Jacob Witbrood.

gankelijker voor ambachtslieden dan de stadsmagistraat. We kunnen dus besluiten dat zowel de poorters-politici als de ambachtslieden-politici probeerden via een positie in een deelmannencollege een lokale machtsbasis uit te bouwen¹⁰⁵.

De onderzochte ambachtseden zijn die van de bakkers, schoenmakers, oudekleerkopers, paternostermakers, makelaars, smeden, beenhouwers en wevers. Rekening houdend met het respectieve ledental van die ambachten, kunnen we concluderen dat de meest oligarchische ambachtseed die van de beenhouwers was, gevolgd door de paternostermakers¹⁰⁶. De meest openstaande eed lijkt die van de oudekleerkopers te zijn, gevolgd door de makelaars. Bij vergelijking met de cijfers van J.Mertens en J.Dumolyn lijken de ambachtseden over het algemeen een minder oligarchisch karakter te vertonen in de repressieve periode na de Gentse opstand (1397-1407)¹⁰⁷. Dit lijkt er dus op te wijzen dat de ambachten uit zichzelf geneigd waren hun eed voor een kleinere groep mensen te reserveren. We hoeden ons echter voor al te voorbarige conclusies want daarvoor is de tijdsperiode die we bestudeerden immers een beetje te beperkt, naast het feit dat we slechts 8 van de 54 ambachten onderzochten.

We kunnen onze eigen bevindingen nog aanvullen met de conclusies die J.P. Sosson trok voor het ambacht van de kuipers en de ambachten van de bouwnijverheid¹⁰⁸. Terwijl het kuipersambacht tussen 1350 en 1500 een vrij open ambacht was met een vrij grote doorstroming in het bestuur, was de monopolisering van de ambachtseed bij de ambachten uit de bouwnijverheid veel sterker. Vooral voor wat de ambachten van de timmerlieden en de metsers betreft, torende een kleine elitegroep van grote en kapitaalkrachtige ondernemers boven

105 In hun respectieve stadskwartier hadden de deelmannen immers een vrij grote invloed en macht (cf. supra, punt 1.2).

106 Voor de schattingen omtrent het ledental van de ambachten maakten wij onder andere gebruik van de tabel opgesteld door J. Dumolyn: *De Brugse opstand...*, blz. 353-354. De ambachten van de beenhouwers en paternostermakers waren globaal gezien erg gesloten, nieuwe leden kwamen er zelden binnen. Zie De Stoop, P. 'Particularités sur les métiers'. A.S.E.B., V (1843), blz. 133-166 en Van Houtte, J.A. 'Ambernijverheid en paternostermakers te Brugge'.

107 Een uitzondering is het ambacht van de wevers, die strenger werd onderdrukt dan de andere en dat dan ook jaren aan een stuk dezelfde maenre aan het hoofd had, nl. Willem de Kalkere, aangesteld door de stadsmagistraat.

108 Sosson, J.P. 'La structure sociale de la corporation médiévale. L'exemple des tonneliers...', blz. 457-478; Sosson, J.P. *Les travaux publics...*

de andere leden van het ambacht uit. Het zijn dan ook doorgaans dergelijke personen die via de functie van deken uiteindelijk tot de stadsmagistraat konden opklimmen¹⁰⁹. In het algemeen valt er voor de ambachtsbesturen op zich niet zo'n opvallende monopolisering door enkele families te bespeuren. De ambachtsfamilies leken globaal gezien liever hun macht over de diverse bestuursorganen van het politieke bestel uit te spreiden in plaats van een overweldigende machtspositie uit te bouwen in de eigen ambachtseed¹¹⁰. In het proces machtsverwerving is het tactisch gezien trouwens beter een machtsbasis uit te bouwen in de breedte dan in de diepte. Op die manier immers reikt de invloed veel verder en kan men ook op een bredere basis terugvallen.

Wat de waarmerkings- en toezichtcomités betreft blijkt alleen al uit onze prosopografische lijst dat in deze lagere bestuursorganen zowel ambachtslieden als poorters-handelaars hun belangen probeerden te vrijwaren. In deze commissies kwamen dus onvermijdelijk mensen samen met verschillende, zometer tegengestelde belangen. Dit geldt vooral voor de waarmerkingscommissies van de textielambachten, waar we enerzijds vertegenwoordigers van de scheerders, volders en ververs in aantreffen en anderzijds leden van de poorterie en heel vaak ook makelaars¹¹¹. In de commissie van de broodwegers zien we naast bakkers en molenaars veel poorters en makelaars zetelen, waardoor de controle op het gewicht van het brood dus grotendeels in handen van de rijkere bovenlaag kwam. Naast de grote politieke families zagen ook kleinere handelsfamilies (van merseniërs bijvoorbeeld) kans hun leden over de verschillende commissies uit te spreiden. Het algemene streven naar een brede machtsverwerving wordt hier dus opnieuw zichtbaar. We stipten al eerder aan dat een functie in één of andere toezichtcommissie vaak werd afgewisseld, ofwel met het zetelen in de stadsmagistraat, ofwel met het vervullen van functies in een ambachtseed en/of deelmannencollege. Daarnaast

109 Sosson, J.P. *Les travaux publics...*, blz. 193-201. Voor onze periode illustreren Cornelis van Aeltre, Gillis van der Houtmersch en Jan van Oudenaerde het duidelijkst dit fenomeen. Het waren ook diezelfde personen die het grootste deel van de stedelijke en openbare werken naar zich toe trokken en voor de uitvoering van de werken andere meesters bij zich in dienst namen (cf. supra).

110 Straks zullen we zien dat het proces van machtsverwerving zich zowel bij de poorters als bij de ambachtslieden ook op andere vlakken dan het louter politieke voltrok. De machtsbasis werd dus zo breed mogelijk gemaakt.

111 De wevers werden immers in het kader van de repressie na de Gentse opstand uit deze commissies geweerd (cf. supra, inleiding).

kwam het vaak voor dat men alleen tussen enkele verschillende toezichtcomités afwisselde. Ook voor de toezichtcomités, met uitzondering van de broodwegers en de 'was', werd in 1398 de regel van de wepelgang verplicht gesteld. Hoewel deze regel veelal werd nagevolgd doordat men zo gemakkelijk afwisselde met andere bestuursorganen, is er ook voor deze besturen een aantal flagrante overtredingen te bespeuren. Vooral vanaf de jaren 1403-04 werd de regel op grote schaal overtreden¹¹².

3. Andere vormen van machtsverwerving en solidariteitsbanden bij de politieke elite

Het proces van machtsverwerving door de politieke elite van de stad zette zich ook voort op sociaal-cultureel vlak. Daarbij aansluitend werd deze elite door solidariteitsbanden van diverse aard verbonden¹¹³. Naast de politieke, economisch-financiële en familiale banden, die we hierboven reeds probeerden aan te tonen, verenigde de elite van de stad zich immers ook op sociaal en religieus-cultureel gebied. Ook in dit aspect van het maatschappelijke leven manifesteerde ze zich duidelijk als een superieure 'klasse' en liet ze haar macht en prestige duidelijk blijken¹¹⁴. Het door ons bestudeerde bronnenmateriaal levert diverse bewijzen van de trend onder de politieke elite van het laatmiddeleeuwse Brugge om haar tentakels op geheel het maatschappelijke gebeuren vast te zetten.

Een eerste vlak waarop de invloed van de politieke elite van de stad duidelijk naar voor kwam was het religieus-caritatieve. De sociale en politieke gebondenheid van de godshuizen en hospitalen in het laat-

112 Jacob Everboud bijvoorbeeld, zetelde tussen 1399 en 1407 zeven maal in de commissie van de Rame. De regel van de wepelgang werd dus gauw weer vergeten, wat mede verklaart waarom ze reeds in 1415 terug werd herhaald. Zie Dumolyn, J. *De Brugse opstand...*, blz. 83.

113 Een essentieel overzicht van de diverse solidariteitsbanden die er onder de bevolking van de laatmiddeleeuwse Zuidnederlandse steden leefden wordt gegeven door: Van Uytven, R. 'Scènes de la vie sociale dans les villes des Pays-Bas du XIVe au XVIe siècles' in: *Actes du colloque La Sociabilité Urbaine en Europe du Nord-Ouest du XIVe au XVIIIe siècle. Mémoires de la Société d'Agriculture, Sciences, et Arts de Douai. 5e série, VIII (1980-82)*, blz. 11-32.

114 Van Uytven, R. *Vers un autre colloque: hiérarchies sociales et prestige au Moyen-Age et Temps Modernes* in: *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14de en 15de eeuw*, blz. 157-167, spec. 160. Over de cruciale rol van 'prestige' in de sociale hiërarchie van de laatmiddeleeuwse maatschappij.

middeleeuwse Brugge werd reeds op overtuigende wijze aangetoond in de studie van G. Maréchal¹¹⁵. Zij wees erop dat de meeste caritatieve instellingen zoniet gesticht, dan toch beheerd werden door de stadsmagistraat. Ons eigen prosopografisch onderzoek kon deze stelling alleen maar bevestigen. We vonden nagenoeg geen voorbeelden van voogden van een godshuis of hospitaal die tussen 1375 en 1407 niét in de stadsmagistraat voorkwamen. De godshuizen en hospitalen binnen de stad werden bovendien ook door de financiële bovenlaag bevolkt, wat trouwens in de hand werd gewerkt door de vereiste financiële inbreng¹¹⁶. Dikwijls gebeurde het zelfs dat familieleden van vooraanstaande politici voorrang kregen bij het toewijzen van de plaatsen. Dat alles was een (logisch) gevolg van het feit dat de stadsmagistraat via de voogden uiteindelijk bepaalde wie in een caritatieve instelling werd opgenomen en wie moest worden uitgesloten.

Eenzelfde trend deed zich voor bij de armendissen van de Brugse parochiekerken. Vanaf het midden van de XIVde eeuw kenden de dissers een sterke uitbreiding en werden ook de disbesturen verder uitgebouwd¹¹⁷. Het aantal dismeesters varieerde van 3 tot 5. Wie de dismeesters juist aanstelde is niet geweten, wel was het zo dat ze steevast uit de gegoede klasse werden gerecruteerd¹¹⁸. De functie was trouwens onbezoldigd, wat onmiddellijk al een grote groep mensen uitsloot. Uit ons eigen prosopografisch onderzoek is gebleken dat het dikwijls leden van de politieke elite waren die tevens een functie als dismeester waarnamen. Terwijl de voogden van de godshuizen en hospitalen echter nagenoeg allemaal leden van de poorterie waren, zien we onder de dismeesters eigenlijk meest ambachtslieden optreden. P. Van Zeir stelt dat vanaf 1450 de ambachten een grote invloed in het bestuur van de armendissen kregen¹¹⁹. Na ons prosopografisch onderzoek mag dit gerust vervroegd worden naar het einde van de 14de eeuw. Het is echter belangrijk te vermelden dat het ook hier om de elite onder de ambachtslieden ging. Het zijn dan ook allemaal mensen die we tevens in de ambachtsbesturen, deelmannen-colleges, toezichtcommissies en zelfs de stadsmagistraat aantreffen. Net

115 Maréchal, G. *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de middeleeuwen. Standen en Landen LXXXIII. Kortrijk-Heule*, 1978.

116 Maréchal, G. *De sociale en politieke gebondenheid...*, blz. 145-46.

117 Van Zeir, P. 'De inrichting van de armendissen van de oude Brugse stadsparochies vóór 1526'. A.S.E.B., LXVI (1923), blz. 109 en idem: 'De armenzorg te Brugge'. Biekorf, LXI (1960), blz. 364.

118 Van Zeir, P. 'De inrichting van de armendissen...', blz. 108, 110.

119 Van Zeir, P. 'De armenzorg te Brugge', blz. 368.

zoals voor de godshuizen en hospitalen waren de schepenen de 'uppergeerders van alle disschen' en konden ze in het bestuur van de armenzorg altijd hun invloed laten gelden¹²⁰. Ook de armenzorg 'aan huis' was dus in handen van de politieke elite. Dit wordt enigszins gerechtvaardigd door het feit dat het vanuit hetzelfde milieu was, dat de talrijke disstellingen en stichtingen en schenkingen aan caritatieve instellingen kwamen¹²¹. Daarnaast werden er ook vaak schenkingen aan een kerkfabriek gedaan, in ruil voor een jaarmis of een begraafplaats in de kerk. Deels uit religieuze en caritatieve overwegingen, maar vooral om hun zieleheil te redden en waarschijnlijk ook voor een stuk om zich het nodige prestige aan te meten, waren dergelijke schenkingen een gewoonte geworden onder de stedelijke gegoede burgerij. Uit het prosopografisch onderzoek komt duidelijk naar voor dat de stichtingen en schenkingen van 'gewone' ambachtslieden doorgaans veel bescheidener waren dan die van leden van de poorterie. De waarde van de schenkingen van de machtige 'ambachtslieden-ondernemers' die we ook in de stadsmagistraat aantreffen, evenaarden dan wel weer de schenkingen van de rijke poorters¹²². Dikwijls lag het ook in handen van de schenkers of stichters om te bepalen voor wie precies de hulp bestemd was. Het onderzoek wijst uit dat hierbij vaak de voorkeur werd gegeven aan verarmde familieleden, of leden van dezelfde beroepsgroep, wat de particularistische mentaliteit in de laatmiddeleeuwse steden duidelijk weerspiegelt. Er was dus een sterke controle vanwege de gegoede klasse op de hulpverlenende uitdelingen, en de religieus-caritatieve instellingen, kunnen zodoende als een verlengstuk van de politieke macht van de elite worden beschouwd.

De politieke elite van de stad manifesteerde zich nog in andere aspecten van het laatmiddeleeuwse religieus-culturele leven. We denken hier ondermeer aan de religieuze broederschappen¹²³. Voor de periode 1375-1407 is er spijtig genoeg weinig bronnenmateriaal

120 Van Zeir, P. 'De armenzorg te Brugge', blz. 364.

121 Maréchal, G.o.c., blz. 292-297.

122 Voorbeelden van gulle stichters en schenkers zijn Clais Pagant, een rijke mercenier, Niclais Barbesaen en Jan Honin. Zie Vanhaverbeke, K. Het stadsbestuur in Brugge..., bijlage 2.

123 P.Trio. Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen. Leuven, 1993, blz. 140-42, toonde voor Gent aan dat de bestuurders van de broederschappen meestal gesitueerd kunnen worden op de hogere treden van de maatschappelijke ladder en dat velen onder hen tevens carrière maakten in het politieke bestuur van de stad.

bewaard gebleven, de broederschappen zaten toen ook nog maar in een pril stadium of werden pas later gesticht¹²⁴. Toch was er al de broederschap van het H. Bloed die ca. 1400 werd gesticht en die door R. Van Uytven werd bestempeld als 'de incarnatie van het stedelijke bewustzijn', met als hoogtepunt de H. Bloedprocessie en bijhorende feesten in mei¹²⁵. Naar onze mening dient dit toch wel gerelativeerd te worden naar 'het samenhorigheidsbewustzijn van de heersende bovenlaag', terwijl de massa enkel kon toekijken op de tentoongespreide pracht en praal. Het blijkt immers voldoende uit de ledenlijst van de broederschap en van de kerkmeesters van de bij de broederschap behorende H. Bloedkapel (van St.-Baselis) dat deze stevast tot de stedelijke (politieke) elite behoorden¹²⁶. Zéker sinds 1396 was er daarnaast de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van den Drogen Boom¹²⁷. In de 15de eeuw bevonden zich ook heel wat edellieden en leden van de Spaanse en Italiaanse natie in dit selecte clubje. In dit gezelschap kwam de Brugse politieke elite dus samen met andere elite-groepen. In 1403 werd de broederschap van de H. Drieuldigheid, met een kapel in de St.-Donaaskerk, opgericht door enkele notabelen van de stad, nl. Niclais Barbesaen, Joris Braderic, Jan Camphin, Jan Honin, Jan Heldebolle en Jan Hoste. Uit de prosopografie blijkt duidelijk dat dit stuk voor stuk klinkende namen waren op het politieke toneel van het Brugge van toen. De politieke elite van Brugge liet dus duidelijk haar prestige t.o.v. de stedelijke gemeenschap gelden via het lidmaatschap van één (of meerdere) van de religieuze broederschappen¹²⁸. In ditzelfde kader mogen we de religieuze ambachtsgilden niet uit het oog verliezen. Hoewel de gegevens over de samenstelling van de gildebesturen voor de periode 1375-1407 erg karig zijn, konden we toch enkele tenden-

124 Vanaf het midden van de 15de eeuw zijn van verscheidene broederschappen ledenlijsten bewaard. Zie Vandewalle, A. *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge*. Brugge, 1979, blz. 166, 177-179. 125 Van Uytven, R. 'Scènes de la vie sociale...', blz. 17. Rond het midden van de 15de eeuw had de broederschap een vast ledental van 26. Zie: Cuvelier, J. 'Inventaire analytique des archives de la chapelle du S.Sang à Bruges'. A.S.E.B., L (1900), blz. 1-153.

126 Ook voor andere kerken werden tussen 1375 en 1407 de beheerders van de kerkfabrieken, of de lekenkerkmeesters, vaak uit de politieke elite gerecruteerd. Zie Vanhaverbeke, K. *Het stadsbestuur in Brugge...*, blz. 166 en bijlage 2.

127 De Schodt, A. 'Confrerie de Notre-Dame de l'Arbre-sec'. A.S.E.B., XXVIII (1876-77), blz. 141-84.

128 Ook P. Trio besloot voor Gent dat een bestuursfunctie in een broederschap werd aangezien als een eervolle taak die statusverhogend werkte: Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving, blz. 142.

zen waarnemen¹²⁹. Naast de vorming van een elite-groep van mensen die we ook in ander besturen aantreffen, komt hier het belang van de familiebanden onder de ambachtslieden tot uiting. Nagenoeg alle 'gildebestuurders' die we konden vinden maakten deel uit van een familie die veel macht moet hebben gehad in het respectieve ambacht. Verscheidene familieleden van die gildebestuurders verschenen immers tussen 1397 en 1407 in hun ambachtseed, de toezichtcommissies en/of de deelmannen-colleges. Verder treffen we ze ook vaak onder de dismeesters van de parochiekerken aan¹³⁰. Hierbij aansluitend kunnen we dus stellen dat de ongelijkheid binnen de ambachtsstructuren zelfs ook op sociaal-cultureel gebied tot uiting kwam, nl. binnen het kader van de ambachtsgilden. We benadrukken hier nog eens dat die ongelijkheid zich niet alleen in de kloof tussen meesters en knapen uitte, maar ook tussen de meesters onderling¹³¹.

Andere vrijwillige associaties waarin de solidariteit van de politieke elite tot uiting kwam zijn de schuttersgilden. Voor de periode 1375-1407 zijn we het best ingelicht over de leden en het bestuur van het 'Oudhof' van de St.-Joris schuttersgilde¹³². De manifeste aanwezigheid van de politieke elite valt ook hier weer onmiddellijk op¹³³. Naast rijke leden van de 'poorterie' treffen we ook mensen in de schuttersgilde aan die vanuit een ambacht naar de top van de politiek-sociale ladder klommen¹³⁴. Het is dus niet zo dat de schuttersgilde van St.-Joris uitsluitend voor leden van de 'poorterie' openstond. Nochtans werd in 1388 een beperking gezet op het ledental van de gilde: voortaan mochten enkel nieuwe leden aangeworven worden

129 We vonden voor enkele jaren de samenstelling van de gildebesturen van de wildwerkers, de huidevetters en de smeden in oorkonden en het gildeboek van de wildwerkers (SAB, nr. 345).

130 We stipten al eerder de belangrijke invloed van de ambachten in de disbesturen aan (cf. supra).

131 De kloof tussen meesters en knapen was min of meer in de normatieve ambachtskeuren vastgelegd en bijgevolg vrij evident terwijl de ongelijkheid tussen meesters onderling enkel d.m.v. een prosopografisch onderzoek zoals het onze tot uiting kan komen.

132 Dit was de oudste krijgsgilde van de stad, gesplitst in het 'Oudhof' en het 'Jonghof'. Voor het 'Oudhof' beschikken we over een ledenlijst van 1321 tot 1531 (SAB, nr. 385). We namen de bruikbare gegevens op in onze prosopografische lijst. Over de St.-Jorisgilde werd reeds een, zij het onnauwkeurige, studie gemaakt door Vanhoutryve A., *De Brugse Kruisbooggilde van St.-Joris*. Handzame, 1968.

133 Bijvoorbeeld: Jacob, Lodewijk en Philips van Aertrike, Nicolaes Barbesaen, Boudin de Vos. Zie Vanhaverbeke, K. *Het stadsbestuur in Brugge...*, bijlage 2.

134 : Maertin de Hardere en Pauwels Heins zijn daar voorbeelden van. Zie Vanhaverbeke, K. o.c.

ter vervanging van gestorven leden¹³⁵. Het militaire belang van de schuttersgilde maakt het logisch dat ze in nauw verband stond met de stadsmagistraat¹³⁶. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door het feit dat het revolutionaire bewind tijdens de Gentse opstand onmiddellijk ook een revolutionair bestuur in de schuttersgilde aanstelde¹³⁷. Wanneer de graafgezinde ploeg opnieuw het roer in handen kon nemen, werd het bestuur van de schuttersgilde weerom onmiddellijk bevolkt met leden van diezelfde politieke factie¹³⁸.

Een louter culturele vereniging waar de Brugse toplaag elkaar sedert het einde van de 14de eeuw kon ontmoeten, was het gezelschap van de Witte Beer. Door dit gezelschap werden steekspelen georganiseerd waarin de hoge burgerij de adel naar de kroon kon steken¹³⁹. Het gezelschap bestond dus zowel uit edellieden als uit rijke vooraanstaande poorters die het ridderlijke leven imiteerden om vorm te geven aan hun maatschappelijke ambities en prestige¹⁴⁰. Nicolaes Despars stelt in zijn kroniek dat dit gezelschap in 1417 door de stadsmagistraat en de notabelen werd heropgericht om de traditie 'tanderen tijde gheinstitutioneert by huerlieden voorzaten' terug op te nemen¹⁴¹. Alleszins vonden wij in de stadsrekeningen vanaf 1397 sporen van dit gezelschap terug¹⁴². Tegelijk blijkt daarbij de sponsoring van het gezelschap door de stadskas. Ook de St. Joris schuttersgilde en de confrerie van het H. Bloed kregen trouwens een jaarlijkse uitkering van de stad 'bi beveilne van borchmeesters' en 'in hove-

135 SAB, nr. 385: Register van het Oudhof van de St.-Jorisgilde, f° 67.

136 Naast de 'ontspanningsfunctie' voor de leden, stonden de schuttersgilden als elitekorpsen in voor de verdediging van de stad. Zowel uit het register van de gilde als uit de stadsrekeningen blijkt dat de schuttersgilde aan zowat alle militaire expedities waarin Brugge betrokken raakte, deelnam. De leden van de gilde werden daarbij gewoonlijk als aanvoerders van een compagnie schutters aangeduid (Zie SAB, nr. 385: reg. Oudhof; stadsrek. 1375-1407).

137 SAB, nr. 385; reg. Oudhof, f° 63v°. Dit nieuwe bestuur bestond hoofdzakelijk uit mensen die we voordien geen mandaat in de stadsmagistraat zagen bekleden.

138 O.c. f° 65v°: 'Als mijn heere incommen was... so waren ghemaect IIII hoofdmans van den scotters Joris van Rijssle, Gillis van der Houtmersch, Willem Slove ende Jan Scotte...ende Jacob van Aertrike als deken ende upperhoofdman..'

139 Dumolyn, J. De Brugse opstand..., blz. 118.

140 Het imiteren van adellijke gewoontes en gebruiken was een geliefkoosd middel van de homines novi om hun macht en prestige tentoon te spreiden. Zie Van Uytven, R. 'Scènes de la vie sociale...', blz. 16.

141 We steunen ons op het verhaal van Dumolyn, J. o.c., blz. 59.

142 SAB, stadsrek. 1397-1407. Bijvoorbeeld in de stadrek. van 1397-98, f° 94v°: 'Gegheven Jan Bouts den ouden ende Jan Osten ter ghesellen bouf van der feesse van den beerkine XVI lb. XIII s. IIII d. gro'.

schede', waardoor de interferentie van die organisaties met de stadsmagistraat nog eens wordt bevestigd¹⁴³.

R. Van Uytven benadrukte reeds het fundamentele belang van een gezamenlijk ontspanningsleven, feesten, samen eten en drinken, etc. voor het beleven van de sociabiliteit onder een bepaalde groep mensen¹⁴⁴. Inderdaad zien we de politieke elite van het laatmiddeleeuwse Brugge, los van de festiviteiten rond het gezelschap van de Witte Beer, geregeld samenkomen in de context van het (loutere) ontspanningsleven. Bij de jaarlijkse vernieuwing van de wet kwam het nieuwe en oude bestuur en de grafelijke commissarissen samen bij één van de notabelen thuis om daar de maaltijd te gebruiken¹⁴⁵. Het jaarlijks aanhoren van de stadsrekening werd steevast afgesloten met een bezoekje aan het 'cabaret'¹⁴⁶. De komst van belangrijke edellieden of leden van de grafelijke en koninklijke familie ging altijd gepaard met uitbundige feesten onder de politieke elite van de stad¹⁴⁷. Op de dag van de processie van het H. Bloed kwam de stadsmagistraat ondermeer bijeen met de notabele geestelijkheid. Ze ontbeten zelfs samen met het belangrijkste stadspersoneel bij één van de magistraten thuis¹⁴⁸. Dit zijn maar enkele voorbeelden van de vele aanwijzingen die we in de stadsrekeningen voor dergelijke bijeenkomsten onder de politieke elite aantreffen. Het weze benadrukt dat het grootste deel van de kosten steeds op rekening van de stadskas werd gezet. Het 'gewone' volk betaalde dus voor een deel accijnzen om de politieke elite met de nodige pracht en praal te zien feesten... .

143 Zie o.m. SAB, stadsrek. 1401-02, f° 116, 120.

144 Van Uytven, R. 'Scènes de la vie sociale...', blz. 20-25.

145 Zie o.m. SAB, stadsrek. 1402-03, f° 112. De kosten werden alweer gereserveerd voor de stadskas...

146 Zie o.m. SAB, stadsrek. 1403-04, f° 114. Het cabaret is het wijnhuis.

147 Zie o.m. SAB, stadsrek. 1403-04, f° 123: '...van costen ghedaen in scepenen huus te wine te crude te waslichte van dat de pipers hadden ende anders up den avond als men dansede ende feestelde mer vrouwen van holland 54 s. 10d. gro.'. Heel veel informatie rond die festiviteiten en tentoonspreiding van pracht en praal bij de komst van belangrijke personaliteiten werd reeds door L. Gilliodts-Van Severen uit de stadsrekeningen gepuurd. Zie voor de periode 1375-1407: Inventaire...II en III.

148 Zie o.m. SAB, stadsrek. 1405-06, f° 119 v°; 1406-07, f° 110 v°: 'ghegheven van costen ghedaen bi borchmeesters, scepenen, raden, clerken, sergeanten, messagiers ende garsone ghemeenlike te Jan Baerds aldaer zij te ghader aten up den dach van den ommevanghe ende snuchtens ten imbite ser Joris Munters eester III lb.XVIII s. IX d. gro.'.

Tot slot willen we het nog even hebben over het belang van familiale banden, verwantschappen en huwelijken onder de politieke elite¹⁴⁹. M. Boone benadrukte reeds in zijn studie van het laatmiddeleeuwse Gent dat de bloedverwantschap als één der meest intieme uitingen en derhalve determinerende uitingen van solidariteit gold¹⁵⁰. Het is dan ook niet verwonderlijk te zien dat de politieke elite van de stad Brugge huwelijken onder elkaar afsloot¹⁵¹. In de stadsrekeningen vonden we daar enkele sporen van terug. De stadsmagistraat werd immers doorgaans uitgenodigd op het huwelijk van een politieke figuur, waarbij deze laatste dan een geschenk of een som geld van de stad kreeg¹⁵². Opmerkelijk is ook het feit dat sommige notabelen huwden met iemand uit een adellijke familie. Ook hier is weer de drang van de politieke stadselite om zich te meten met de adel duidelijk aanwezig¹⁵³. Naast de zuivere familiebanden (mensen met dezelfde familienaam) moet dus tevens rekening worden gehouden met het bredere familiale netwerk, bij de machtsverwerving van de politieke families. De familie fungeerde in de laatmiddeleeuwse steden duidelijk als een permanente kracht op de achtergrond van die machtsverwerving; tegelijk was ze een uitvalsbasis voor het maken van een politieke carrière en een vluchtheuvel voor tijdelijk afgeremde ambities¹⁵⁴. Het is evident dat het aantal vertakkingen een directe invloed had op de effectieve machtsfeer van de familie. Een breed familiaal netwerk kon ook een grote rol spelen in perioden van crisis en opstand. Mensen die in dergelijke momenten tijdelijk van het politieke toneel en zelfs uit het stedelijke leven verdwenen konden later met de steun van de achtergebleven familieleden vrij gemakkelijk hun oude positie weer innemen. We staven deze bewering met enkele voorbeelden:

149 Reeds herhaaldelijk onderstreepten we het cruciale belang van familiale banden in het politieke machtsspel.

150 Boone, M. *Gent en de Bourgondische hertogen...*, blz. 121.

151 Voor meer informatie over de genealogische banden van de politieke elite verwijzen we naar het werk van J. Gailliard: *Bruges et le Franc...*

152 SAB, stadsrek. 1375-1407.

153 Voorbeelden van huwelijken tussen 1375 en 1407: Pieter Adoren huwde met Lisebette Van de Walle, lid van de oude patriciërsfamilie. Cornelis van Aeltre huwde met de dochter van Jacob Braderic, een zuiver bewijs dat de ambachtselite interfereerde met de poorterselite. Jacob Bave was gehuwd met Liegaerde, zus van Willem van Halewijn, heer van Uitkerke. Zie Vanhaverbeke, K. *Het stadsbestuur in Brugge...*, bijlage 2.

154 Cf. M. Boone voor Gent: *Gent en de Bourgondische hertogen...*, blz. 122.

Jan Metteneye (fs.Jan) verliet als overtuigd grafelijk sympathisant de stad nadat deze was ingenomen door Philips van Artevelde. Hij keerde pas terug na de slag bij Westrozebeke, toen het overwicht van de rebellen gebroken was in Brugge. Bij de eerstvolgende wetsvernieuwing, in 1383, zien we hem reeds als hoofdman van het St.-Janszestendeel optreden¹⁵⁵.

Een nog duidelijker voorbeeld wordt geleverd door Lubrecht de Scuetelare. Deze internationale handelaar was rond 1392 samen met nog zeven andere notabelen wegens 'oplichterij' uit de stad en het land van Vlaanderen verbannen¹⁵⁶. Het gerucht deed de ronde dat de verbanning eerder een voorzorgsmaatregel was van de aan de macht zijnde kliek, die vreesde uit het zadel te worden gelicht door de kliek die ze daarom verbande. Hoe dan ook, terwijl Lubrecht de Scuetelare zich hoogst waarschijnlijk verschuilde in het Engelse Calais en zich aldaar onledig hield met het onderhouden van zijn handelsrelaties met Engelse kooplieden, had hij blijkbaar toch zijn zinnen gezet op een terugkeer naar Brugge. Dit gelukte hem ook met de Blijde Inkomst van Jan zonder Vrees in 1405. Wat meer is, in 1406 treffen we hem al in de schepenbank aan en geholpen door de situatie rond het Calfvel kon hij zich in 1407 zelfs als burgemeester van de schepenbank opwerpen. Deze succesvolle terugkeer had Lubrecht enerzijds te danken aan zijn goede relatie met de nieuwe graaf Jan zonder Vrees. Anderzijds zijn we ervan overtuigd dat het manoeuvre van Lubrecht nooit kans op slagen zou hebben gehad, ware het niet dat hij lid was van de machtige kooplieden-familie 'de Scuetelare', met als 'peetvader' Lieven de Scuetelare die tussen 1386 en 1410 ononderbroken in het stadsbestuur zetelde¹⁵⁷. Uit de stadsrekening van 1404-05 blijkt immers dat de terugkeer van Lubrecht niet zonder protest vanwege leden van het Brugse stadsbestuur gepaard ging¹⁵⁸. D. Van den Auweele wees in zijn studie over de Brugse schepenbank tussen 1302 en 1384 reeds op het feit dat gecompromitteerde figuren soms verbazend snel hun vroegere politieke machtspositie konden herwinnen, waardoor de mutaties en afwisseling in de stadsmagistraat werden afgeremd¹⁵⁹. Welnu, uit het

155 Vanhaverbeke, K. Het stadsbestuur in Brugge..., bijlage 2.

156 De juiste datum van de verbanning wordt nergens in de bronnen weergegeven. We veronderstellen echter dat het rond 1392 moet zijn geweest daar Lubrecht tot 1391 zetelde in het deelmannen-college van St.-Carmers. Zie Vanhaverbeke, K. o.c.

157 Zie Vanhaverbeke, K. o.c.

158 SAB, stadsrek. 1404-05, f° 103.

159 Van den Auweele, D. Schepenbank en schepenen..., blz. 406-07.

bovenstaande menen we te mogen besluiten dat de familiale achterban hier een cruciale rol in kon spelen.

Tegelijk werd met het voorbeeld 'Lubrecht de Scuetelare' en de politieke machtsstrijd die er in Brugge was in de periode rond het Calfvel (1407), aangetoond dat er zich binnen de politieke elite van de stad ook facties konden vormen die in hun streven naar macht geregeld met elkaar in conflict kwamen¹⁶⁰. In grote crisismomenten zoals tijdens de Gentse opstand kwamen de conflicten tussen de verschillende facties en politieke strekkingen eveneens naar boven, hoewel het bij deze crisis eerder om een massaal protest vanwege een ontevreden deel van de Brugge bevolking ging. Toch maakten ook enkele leden van de politieke elite deel uit van de groep opstandelingen, van wie het handelingsmotief eventueel te herleiden valt tot persoonlijke vetes en (machts) conflicten met de graafgezinde groep van de politieke elite¹⁶¹. J. Heers stelt in zijn werk over de rol en het belang van de familiale clans, waarbij hij zich voornamelijk op de alberghi van Genua baseert, dat alle stedelijke oproeren en politieke omwentelingen zouden terug te voeren zijn op conflicten tussen politieke facties die gevormd werden rond de grote politieke geslachten¹⁶². Hoewel we dit voor Brugge niet zo scherp zouden durven stellen, mag ons inziens het eventuele belang van familiale banden, verwantschappen en de kring van de maghen en vrienden in de politieke factievorming toch zeker niet worden genegeerd¹⁶³.

160 De gebeurtenissen rond het Calfvel werden uitgebreid verhaald in onze licentiaatsverhandeling: Vanhaverbeke, K. Het stadsbestuur in Brugge..., blz. 65-73. Verder kan men terecht bij: Fris, V. 'Het Brugsche Calfvel...' en Vaughan, R. John the Fearless. The growth of Burgundian Power. Londen, 1966, blz. 14-15.161 Zie Vanhaverbeke, K. Het stadsbestuur in Brugge..., hoofdstuk II, punt 1.1. blz. 30. We geven het voorbeeld van Willem Maes, Daniel van Poperinghe en Jacob de Scuetelare.

162 Heers, J. Le clan familial au Moyen Age. Parijs, 1974 en Les partis et la vie politique dans l'occident médiéval, Parijs, 1981, blz. 192 e.v. De politieke facties, gevormd door de grote geslachten, zouden dan in hun machtsstrijd een beroep doen op het gewone volk waarbij de latente sociaal-economische ontevredenheid van deze laatste gemanipuleerd wordt door de politieke elites.

163 Over de maghen en vrienden, zie Danneel, M. 'Vrienden en magen in de bronnen van de laat-middeleeuwse Brugse weeskamer'. Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal, Letterkunde en Geschiedenis, XXXVI (1982), blz. 33-41.

Besluit

Met onze prosopografische studie waarin zowel politiek-institutionele, financieel-economische als sociaal-culturele factoren werden geïntegreerd, probeerden we een zeker inzicht te verwerven in de reële machtsstructuren en factoren van machtsverwerving die tussen 1375 en 1407 onder de theoretische voorschriften m.b.t. de diverse bestuursorganen verborgen zaten. Hierbij kwamen duidelijk bepaalde tendenzen en fenomenen naar voor, die we hieronder nog eens kort op een rijtje zetten.

Na de vrijheidsstrijd van 1302 werd in de normatieve voorschriften een meer democratische samenstelling van de stadsmagistraat (schepenbank, raad, hoofdmannen en schatbewaarders) voorzien. De verdeelsleutel van 4 zetels voor de poorterie en 9 voor de ambachten gold sinds 1304 zowel voor de schepenbank als voor de raad. Daarnaast waren het annaliteitsprincipe en daarmee samenhangend de regel van de wepelgang, alsook de diverse 'losse' vergoedingen voor de leden van de stadsmagistraat, aspecten die een brede participatie en een goede doorstroming van bestuursleden toelieten. Hoewel deze regelingen ook in de periode 1375-1407 geldig bleven, is uit het prosopografisch onderzoek gebleken dat in realiteit de stadsmagistraat heel wat minder representatief was dan men uit de theorie wel zou opmaken.

De regel van de wepelgang werd tussen 1375 en 1407 enerzijds gewoonweg overtreden en anderzijds handig omzeild door het afwisselen van de verscheidene colleges van de stadsmagistraat of het tussendoor vervullen van een lagere bestuursfunctie in een deelmannencollege, een toezichtcomité of een ambachtsbestuur. Bij bestudering van het wisselingsproces kwamen we tot de conclusie dat de politici tussen 1375 en 1410 gemiddeld elk 4,51 magistratuursfuncties uitoefenden¹⁶⁴. De snelle doorstroming van ca. 2/3 van het politiek personeel (mensen die in die 36 jaar slechts 1 tot 3 functies in de stadsmagistraat vervulden) ging gepaard met een sterke concentratie van functies bij een kleine groep mensen. De verdeelsleutel 4-9 werd niet nagevolgd en nog minder de vaste verdeling van de ambachtszetels onder de 9 leden waarin alle ambachten waren ondergebracht. De

¹⁶⁴ Enkel voor de stadsmagistraat onderzochten we de samenstelling tot en met 1410 i.p.v. 1407, om de onregelmatigheden rond het Calvel enigszins te overbruggen.

stadsmagistraat werd gedomineerd door (internationale) handelaars, hosteliers/makelaars, grote ondernemers uit de bouwsector en leden van de rijke, erfelijke ambachten van vleeshouwers en visverkopers. Het vermoeden dat het hier om een financieel-economische elite ging, wordt ondermeer bewezen door hun professionele activiteiten en fiscale capaciteiten, en het feit dat de stedelijke accijnzen hoofdzakelijk onder diezelfde groep werden verpacht en door hun fiscale capaciteit. Rijkdom en macht gingen dus nog steeds hand in hand, ondanks de voorziene vergoedingen.

Ondertussen mogen we niet uit het oog verliezen dat het benoemingsrecht van de schepenbank, en sinds 1399 ook dat van de raad en de hoofdmannen, volledig in handen van de graaf en zijn commissarissen lag. In 1383, na het neerslaan van de Gentse opstand in Brugge, installeerde Lodewijk van Male een uitgesproken graafgezinde stadsmagistraat en ook tijdens de regering van Philips de Stoute betuigde de Brugse stadsmagistraat uitdrukkelijk zijn steun aan de graaf - althans tot 1398. Jan zonder Vrees maakte kort na zijn aantreden handig gebruik van de vetes binnen de politieke elite van Brugge, zodat hij na de uitreiking van het Calfvel in 1407 eveneens kon rekenen op een volgzzaam stadsbestuur. Zowel de graaf als de Brugse stadsmagistraat zelf hadden voordeel bij die goede verstandhouding: de graaf zag zijn eisen gemakkelijker ingewilligd (bijvoorbeeld inzake het vragen om subsidies), terwijl de graafgezinden verzekerd waren van een mooie positie in het stedelijke bestuur. Op die manier werd het oligarchisch en gesloten karakter van het stadsbestuur bestendig.

Het belang van familiebanden komt duidelijk naar voor in het voorkomen van enkele grote politieke families die zowat anderhalve eeuw door verscheidene leden in de stadsmagistraat werden vertegenwoordigd. Hierbij komt het oligarchisch karakter van de stadsmagistraat nog beter tot uiting. Inderdaad konden de leden van een dergelijke politieke familie gemakkelijker een aanzienlijke politieke carrière uitbouwen. Vooral befaamde poortersgeslachten wisten in die 36 jaar verscheidene familieleden in de stadsmagistraat te brengen. Anderzijds waren er ook enkele markante 'individuele' personen die zonder familiale achterban een aanzienlijke politieke carrière konden uitbouwen. Zij behoorden stuk voor stuk tot de financieel-economische elite.

'Echte' ambachtslieden konden zich doorgaans niet tot in de stadsmagistraat opwerken zonder de steun van de familie, die haar machtsbasis voornamelijk uitbouwde in de lagere bestuursorganen. Inderdaad ontmoeten we vertegenwoordigers van de grote ambachtsfamilies in de diverse bestuursorganen: ambachtseed, deelmannencolleges, toezichtcommissies en indien mogelijk de stadsmagistraat. De macht van bepaalde families leek zich bovendien verder uit te spreiden over het religieus-culturele aspect van het ambacht, nl. in het bestuur van de gilde. Het fenomeen van machtige familieclans komt het duidelijkst naar voor in (nagenoeg) erfelijke en kleine ambachten. De periode 1384-1407 stond voor de ambachten, en vooral dat van de wevers, in het teken van de repressie na de Gentse Opstand. Dit hield in dat hun besturen door de stadsmagistraat werden benoemd en dat ze waren afgeschaft als zelfstandige militaire korpsen. Vreemd genoeg lijken de ambachtsbesturen in die periode over het algemeen een grotere afwisseling te vertonen dan in normale omstandigheden, althans voor zover we de cijfers van de acht bestudeerde ambachten in de periode 1397-1407 mogen veralgemenen. Binnen het kader van de reeds beperkende, in de keuren voorgeschreven, toelatingsvoorwaarden was er in de meeste ambachten toch nog een vrij grote doorstroming. Bij de erfelijke en meest gesloten ambachten was de oligarchische samenstelling van het bestuur het meest uitgesproken.

In de deelmannencolleges, die op lokaal vlak een vrij uitgebreide gerechtelijke bevoegdheid hadden, was er een grotere doorstroming van functionarissen dan in de stadsmagistraat. Nochtans gold de regel van de wepelgang niet voor dit college. Bovendien waren deze lagere rechtscolleges veel toegankelijker voor gewone ambachtslieden. Bij nader inzien fungeerden de deelmannencolleges voor een groot stuk enerzijds als 'springplanken' naar en anderzijds als 'wachtkamers' voor de stadsmagistraat. Voorts zien we in deze colleges zowel de grote poortersfamilies als de machtige ambachtsfamilies vertegenwoordigd. Ook de toezichtcomités en waarmerkingscommissies waren een geliefd terrein voor het verbreden van de machtsbasis. In deze bestuursorganen kwamen mensen met dikwijls tegengestelde belangen samen: poorters/handelaars en ambachtslieden.

De politieke bovenlaag manifesteerde zich verder op alle terreinen

van het maatschappelijk leven in de stad als een superieure klasse. De theoretisch voorziene oppervoogdij van de schepenbank over de meeste religieus-caritatieve instellingen vertaalde zich in een reële monopolisering van die besturen door de politieke elite. Bovendien manifesteerde diezelfde elite zich als de stichters en weldoeners van die instellingen. Hierbij speelden de elementen sociaal aanzien en prestige een duidelijke rol. De armendissen waren voor de grote ambachtsfamilies een geliefd terrein voor machtsuitbreiding. De solidariteit onder de politieke elite en de verwerving van aanzien zette zich verder in de religieuze broederschappen en andere culturele gezelschappen. Ook buiten deze organisaties kwam ze geregeld samen om te feesten. De meest fundamentele uiting van solidariteit was wel het opbouwen van verwantschappen door onder elkaar te huwen. Hierbij vermengde de opgeklommen ambachtselectie van grote ondernemers en rijke handelaars zich met de poorterselite. Tevens werden huwelijksverbintenissen met leden van de adel aangegaan. De solidariteit verhinderde echter niet dat er binnen de politieke elite facties werden gevormd. Hierbij konden familiebanden en verwantschappen eventueel een cruciale rol spelen.

In het laatste kwart van de 14de - begin 15de eeuw was er dus allesbehalve sprake van een representatief en democratisch stadsbestuur. De grote massa werd bestuurd door een kleine elite van plutocraten, die ook het economisch raderwerk van de stad in handen hield. Bovendien strekte hun macht zich uit over de religieus-caritatieve en sociaal-culturele sector van het maatschappelijk leven. In deze machtsstructuur ging het niet meer zozeer om de tegenstelling poorters-ambachtlieden. Een nieuwe kloof was gegroeid binnen de ambachten zelf, waar een minoriteit zich had weten op te werken en zich uiteindelijk verenigde met de poorterselite. Deze verschuivingen in de ambachten doen afbreuk aan de traditionele visie op de ambachten als gescleroseerde corporatieve structuren.

Naar onze mening kwamen we door het aanwenden van de prosopografische methode tot een veel diepgaander inzicht in de reële machtsstructuren binnen het politieke bestel van het laatmiddeleeuwse Brugge. Het zou erg interessant zijn deze vorm van onderzoek uit te breiden in de tijd, zodat bepaalde tendenzen en (dis-)continuïteiten over een langere periode zouden kunnen worden bloot gelegd. In dit kader trachten wij reeds de studies van D. Van den Auweele, J. Dumolyn en J. Mertens te benutten. Hierbij wil-

len we de onschatbare waarde van de op het stadsarchief van Brugge bewaarde 'Registers van de Wetsvernieuwingen (1363-1795)' onderstrepen. Deze bron vormt immers een uitstekend uitgangspunt voor het bestuderen van de politieke elite binnen Brugge doorheen enkele eeuwen. Anderzijds kan het soort onderzoek dat wij doorvoerden verder worden uitgebreid. Allereerst kan nog meer bronnenmateriaal in het samenstellen van de prosopografie worden aangewend. We denken onder andere aan het OCMW-archief in Brugge waar nog een schat aan, helaas ongeïventariseerd, bronnenmateriaal te vinden is, de registers van de Raad van Vlaanderen (in het Rijksarchief van Gent), het Bisschoppelijk archief van Brugge, het Algemeen Rijksarchief in Brussel en de Archives Départementales du Nord in Rijsel waar tevens bronnenmateriaal m.b.t. het laatmiddeleeuwse Brugge bewaard wordt. Ten andere zou een meer diepgaande vergelijking met andere laatmiddeleeuwse steden (zoals wij af en toe deden met Gent) het formuleren van veralgemeningen of exclusiviteiten toelaten. Deze conclusies kunnen dan verder in een breder kader worden ingepast, onder andere in het onderzoek naar de impact en de rol van de steden en hun politieke elite in de representatieve organen binnen het centrale bestuur van het graafschap.

Lijst van afkortingen

SAB: Stadsarchief Brugge

RAB: Rijksarchief Brugge

RW: Register van de Wetsvernieuwingen (Stadsarchief Brugge, nr. 114)

Stadsrek.: Stadsrekeningen (Stadsarchief Brugge, nr. 216)

A.S.E.B.: Annales de la Société d'Emulation de Bruges, nu de Handelingen van het Genootschap van Geschiedenis, Brugge.

tabel 1 : frequentieverdeling van de functies in de stadsmagistraat (1375-1410)

<i>functies/ carrière</i>	<i>aantal personen</i>	<i>%</i>	<i>% cumulatief</i>	<i>functies/ categorie</i>	<i>%</i>	<i>% cumulatief</i>
1	79	30.38	30.38	79	6.74	6.74
2	62	23.85	54.23	124	10.58	17.32
3	27	10.38	64.61	81	6.91	24.23
4	15	5.77	70.38	60	5.12	29.35
5	11	4.23	74.61	55	4.69	34.04
6	14	5.38	80.00	84	7.17	41.21
7	5	1.92	81.92	35	2.99	44.20
8	5	1.92	83.84	40	3.41	47.61
9	4	1.54	85.38	36	3.07	50.68
10	6	2.31	87.69	60	5.12	55.80
11	4	1.54	89.23	44	3.75	59.56
12	4	1.54	90.76	48	4.10	63.65
13	3	1.15	91.92	39	3.33	66.98
14	3	1.15	93.07	42	3.58	70.56
15	3	1.15	94.23	45	3.84	74.40
16	2	0.77	95.00	32	2.73	77.13
17	1	0.38	95.38	17	1.45	78.58
18	2	0.77	96.15	36	3.07	81.65
19	2	0.77	96.92	38	3.24	84.90
20	2	0.77	97.69	40	3.41	88.31
21	3	1.15	98.84	63	5.38	93.69
22	1	0.38	99.23	22	1.88	95.56
24	1	0.38	99.61	24	2.05	97.61
28	1	0.38	100	28	2.39	100.00
<i>totaal</i>	260	100	100	1172	100	100

Gemiddeld 4,51 functies per persoon

tabel 1 bis: frequentieverdeling van de functies in de stadsmagistraat (1407-1436)

<i>functies/ carrière</i>	<i>aantal personen</i>	<i>%</i>	<i>% cumulatief</i>	<i>functies/ categorie</i>	<i>%</i>	<i>% cumulatief</i>
1	93	33,33	33,33	93	8,93	8,93
2	42	15,05	48,38	84	8,06	16,99
3	35	12,54	60,93	105	10,08	27,07
4	27	9,68	70,61	108	10,36	37,43
5	17	6,09	76,70	85	8,16	45,59
6	8	2,87	79,57	48	4,61	50,20
7	11	3,94	83,51	77	7,39	57,59
8	17	6,09	89,60	136	13,05	70,64
9	14	5,02	94,62	126	12,09	82,73
10	3	1,08	95,70	30	2,88	85,61
11	6	2,15	97,85	66	6,33	91,94
12	1	0,36	98,20	12	1,15	93,10
13	2	0,72	98,92	26	2,50	95,59
14	0	0,00	98,92	0	0,00	95,59
15	2	0,72	99,64	30	2,88	98,47
16	1	0,36	100,00	16	1,54	100,00
<i>totaal</i>	279	100	100	1042	100	100

Gemiddeld 3,73 functies per persoon

Uit: Dumolyn, J. De Brugse Opstand van 1436-38, bijlage 8, tabel 3.

tabel 2 : carrièreverloop van de leden van de stadsmagistraat (1375-1410)

<i>functies/ carrière</i>	<i>aantal personen</i>	<i>%</i>	<i>% cumulatief</i>	<i>functies/ categorie</i>	<i>%</i>	<i>% cumulatief</i>
1	46	17,69	17,69	46	2,89	2,89
2	55	21,15	38,84	110	6,92	9,81
3	32	12,31	51,15	96	6,04	15,85
4	20	7,69	58,84	80	5,03	20,89
5	9	3,46	62,31	45	2,83	23,72
6	13	5,00	67,31	78	4,91	28,63
7	10	3,85	71,15	70	4,41	33,03
8	6	2,31	73,46	48	3,02	36,03
9	9	3,46	76,92	81	5,10	41,15
10	9	3,46	80,38	90	5,66	46,82
11	4	1,54	81,92	44	2,77	49,59
12	6	2,31	84,23	72	4,53	54,12
13	6	2,31	86,54	78	4,91	59,03
14	3	1,15	87,69	42	2,64	61,67
15	5	1,92	89,61	75	4,72	66,39
16	4	1,54	91,15	64	4,03	70,42
17	4	1,54	92,69	68	4,28	74,70
18	3	1,15	93,84	54	3,40	78,09
19	3	1,15	95,00	57	3,59	81,68
20	1	0,38	95,38	20	1,26	82,94
21	5	1,92	97,31	105	6,61	89,55
22	3	1,15	98,46	66	4,15	93,70
23	1	0,38	98,84	23	1,45	95,15
24	1	0,38	99,23	24	1,51	96,66
25	1	0,38	99,61	25	1,57	98,23
28	1	0,38	100,00	28	1,76	100,00
<i>total</i>	260	100	100	1589	100	100

Gemiddeld 6,11 functies per persoon

tabel 3: families in de stadsmagistraat (1375-1410)

<i>leden per familie</i>	<i>aantal families</i>	<i>%</i>	<i>% cumulatief</i>	<i>aantal personen</i>	<i>%</i>	<i>% cumulatief</i>
1	133	73,89	73,89	133	51,15	51,15
2	30	16,67	90,56	60	23,08	74,23
3	9	5,00	95,56	27	10,38	84,61
4	3	1,67	97,22	12	4,62	89,23
5	3	1,67	98,89	15	5,77	95,00
6	1	0,56	99,45	6	2,31	97,30
7	1	0,56	100,00	7	2,69	100,00
<i>totaal</i>	180	100	100	260	100	100

Gemiddeld 1,45 leden per familie in de stadsmagistraat; gemiddeld 6,5 magistraatsfuncties per familie

tabel 4: deelmannencolleges (1382-1407)

<i>functies/ carrière</i>	<i>aantal personen</i>	<i>%</i>	<i>% cumulatief</i>	<i>functies/ categorie</i>	<i>%</i>	<i>% cumulatief</i>
1	293	60.91	60.91	293	30.75	30.75
2	83	17.26	78.17	166	17.42	48.17
3	36	7.48	85.65	108	11.33	59.50
4	24	4.99	90.64	96	10.07	69.57
5	17	3.53	94.17	85	8.92	78.49
6	9	1.87	96.05	54	5.67	84.16
7	9	1.87	97.92	63	6.61	90.77
8	4	0.83	98.75	32	3.36	94.13
9	5	1.04	99.79	45	4.72	98.85
11	1	0.21	100.00	11	1.15	100.00
<i> totaal</i>	481	100	100	953	100	100

Gemiddeld 1,98 functies per persoon

tabel 5a: voudrepartities en maandgeld

<i>ambachten</i>	<i>voud 1338</i>	<i>%</i>	<i>voud 1436</i>	<i>%</i>	<i>maandgeld 1411</i>	<i>%</i>
bakkers	16	2.64	12	2.67	3 lb 12 s 4,5 d	2.93
schoenmakers	20	3.29	14	3.11	4 lb 4 s 5,5 d	3.42
oudekleerkopers	15	2.47	7	1.56	2 lb 14 s 3,5 d	2.20
paternostermakers	6	0.99	4	0.89	2 lb 16 s 2 d	1.47
makelaars	32	5.27	32	7.11	9 lb 13 s 0,25 d	3.42
smeden	14	2.31	16	3.56	4 lb 16 s 6 d	3.91
vleeshouwers	24	3.95	13	2.89	4 lb 10 s 6 d	3.67
wevers	96	15.82	14	3.11	4 lb 10 s 6 d	3.67
volders	64	10.50	14	3.11	4 lb 10 s 6 d	3.67
scheerders	32	5.20	14	3.11	4 lb 10 s 6 d	3.67
ververs	10	1.60	5	1.11	1 lb 16 s 2 d	1.47
viskopers	16	2.60	5	1.11	2 lb 8s 3d	1.96
timmerlieden	12	1.98	20	4.44	6 lb 6 s 8d	5.14
metselaars	9	1.48	11	2.44	4 lb 4 s 5,5 d	3.43
tegeldekkers	2	0.33	4	0.89	1 lb 4 s 1,5 d	0.98
loodgieters	1	0.16	1	0.22	6 s	0.24
plaaasteraars	2	0.33	1	0.22	6 s	0.24
strodekkers	2	0.33	1	0.22	6 s	0.24
zaggers	2	0.33	3	0.67	12 s 0,25 d	0.49
wijnmeters	4	0.66	4	0.89	1 lb 4 s 1,5 d	0.98
wijnschroders	4	0.66	2	0.44	12 s 0,25 d	0.49
kuipers	3	0.49	11	2.44	1 lb 4 s 1,5 d	2.20
wielwerkers	3	0.49	2	0.44	12 s 0,25 d	0.49
draaiers	3	0.49	4	0.89	1 lb 4 s 1,5 d	0.98
schrijnwerkers	3	0.49	6	1.33	1 lb 4 s 1,5 d	0.98
beeld en zadel	3	0.49	4	0.89	2 lb 2 s 2,25 d	1.71
boogmakers	2	0.33	4	0.89	18 s 1d	0.73
lijnmakers	0	0.00	1	0.22	6 s	0.24
pottenbakkers	1	0.16	1	0.22	6 s	0.24
zilvermeden	3	0.49	6	1.33	1 lb 16 s 6 d	1.47
wapensmeden	0	0.00	3	0.67	18 s 1d	0.73
tinnenpotgieters	2	0.33	3	0.67	18 s 1d	0.73
zwartledertouwers	2	0.33	3	0.67	18 s 1d	0.73
huidvetters	8	1.32	7	1.56	2 lb 14 s 3,5 d	2.20
dobberes	4	0.66	3	0.67	24 s 1,5 d	0.98
beurzenmakers	8	1.32	4	0.89	1 lb 4 s 1,5 d	0.98
handschoenwerkers	6	0.99	3	0.67	18 s 1d	0.73
kousenmakers	2	0.33	1	0.22	6 s	0.24
kleermakers	10	1.65	22	4.89	7 lb 4s 9,5 d	5.87
kulkstikkers	8	1.32	5	1.11	20 s 2 d	1.22
lamwerkers	6	0.99	3	0.67	18 s 1d	0.73
oudegrauwwerkers	5	0.82	5	1.11	30 s 2 d	1.22
wiltwevers	1	0.16	5	1.11	30 s 2 d	1.22
molenaars	4	0.66	4	0.89	1 lb 4 s 1,5 d	0.98
hoedemakers	2	0.33	1	0.22	6 s	0.24
tijkwevers	3	0.49	1	0.22	6 s	0.24
linnenwevers	5	0.82	6	1.33	2 lb 2 s 0,25 d	1.71
wolleslagers	2	0.33	3	0.67	18 s 1d	0.73
barbiërs	4	0.66	7	1.56	1 lb 4 s 1,5 d	0.98

De paternostermakers vormden in 1338 één militaire afvaardiging met de riem- en schedemakers uit: Dumolyn, J. De Brugse Opstand van 1436-38, bijlage 6, tabel 1

tabel 5b: ambachtsbesturen (1397-1407)

<i>ambacht</i>	<i>zetels</i>	<i>personen</i>	<i>families</i>	<i>gem./pers.</i>	<i>gem./fam.</i>	<i>gem./pers.</i> <i>1363-1374</i>	<i>gem./fam.</i> <i>1363-1374</i>	<i>gem./pers.</i> <i>1407-1436</i>	<i>gem./fam.</i> <i>1407-1436</i>
bakkers	67	47	39	1,42	1,72	2,1	2,32	2,95	4,09
schoenmakers	67	44	42	1,52	1,59	2,2	2,21	2,56	2,96
oudekleerkopers	54	39	36	1,4	1,5	1,7	2	2,85	4,62
paternostermakers	44	24	20	1,8	2,2	2,2	2,61	2,86	4,62
makelaars	68	52	50	1,3	1,36	1,6	1,77	1,71	2,96
smeden	62	43	40	1,44	1,55	1,3	1,48	2,05	2,78
vleeshouwers	64	38	21	1,68	3,05	2,5	3,6	2,9	9
weyvers	98	44	44	2,23	2,23	1,4	1,6	2,65	4,28

Het gemiddelde van 1338 is voor de paternostermakers samengeteld met de riem- en schedemakers !

tabel 5c: frequentieverdeling in de ambachtsbesturen (1397-1407)

aantal functies	bakkers			schoenmakers			oudekleerhoppers			paternostermakers							
	#	%	#/ cat.	%	#	%	#/ cat.	%	#	%	#/ cat.	%	#	%	#/ cat.	%	
1	31	65,96	31	46,27	29	65,91	29	43,28	27	69,23	27	50,00	13	54,17	13	29,55	
2	12	25,53	24	35,82	10	22,73	20	29,85	9	23,08	18	33,33	4	16,67	8	18,18	
3	4	8,51	12	17,91	3	6,82	9	13,43	3	7,69	9	16,67	5	20,83	15	34,09	
4					1	2,27	4	5,97									
5					1	2,27	5	7,46						2	8,33	8	18,18
8																	
9	47	100	67	100	44	100	67	100	39	100	54	100	24	100	44	100	

aantal functies	makelaars			smeden			vleeshouwers			wevers						
	#	%	#/ cat.	%	#	%	#/ cat.	%	#	%	#/ cat.	%	#	%	#/ cat.	%
1	38	73,08	38	55,88	30	69,77	30	48,39	22	57,89	22	34,38	25	56,82	25	25,51
2	12	23,08	24	35,29	9	20,93	18	29,03	9	23,68	18	28,13	10	22,73	20	20,41
3	2	3,85	6	8,82	2	4,65	6	9,68	4	10,53	12	18,75	3	6,82	9	9,18
4					2	4,65	8	12,90	3	7,89	12	18,75	0	0,00	0	0,00
5													2	4,55	10	10,20
8													2	4,55	16	16,33
9	52	100	68	100	43	100	62	100	38	100	64	100	44	100	98	100

staat voor aantal personen

Cassanders lofzang op Brugge als voorspel van zijn irenisme¹

Rob van de Schoor

Van alle geschriften van Georgius Cassander die in 1616 in zijn Opera omnia verzameld werden, is er slechts één na de zeventiende eeuw herdrukt, en dat is Cassanders lofzang op Brugge, Oratio in laudem urbis Brugensis. Deze oratie, uitgesproken bij de aanvaarding van zijn hoogleraarsambt in de letteren in Brugge, werd in 1847 afzonderlijk uitgegeven te Gent onder auspiciën van de Société d'émulation de Bruges, het latere Genootschap voor Geschiedenis, in de reeks met de titel 'Recueil de Chroniques, Chartes et autres Documents concernant l'Histoire et les Antiquités de la Flandre Orientale'. De uitgave werd ingeleid door de toenmalige voorzitter van de Société, abbé Charles Carton (1802-1863), directeur van het doofstommen- en blindeninstituut in Brugge en lid van de Koninklijke Academie te Brussel. Carton, een hartstochtelijk verzamelaar van boeken en handschriften, was vooral geïnteresseerd in de geschiedenis van West-Vlaanderen, en vond dat de acht jaar daarvoor, in 1839 opgerichte Société zich vooral daarop moest toelegen. Zelf afkomstig uit Pitthem, had hij eerder documentatie verzameld over zijn dorpsgenoot Ferdinand Verbiest, een zeventiende-eeuwse jezuïet. Dit 'dorpspatriotisme' heeft hem wellicht ook aangezet tot de studie van Cassander, die ook in Pitthem was geboren.²

Biografische schets van Cassander

Cassander werd in 1513 te Pittem, tussen Veurne en Deinze, onder

- 1 Tekst van een lezing, uitgesproken in de Stadsbibliotheek De Biekerf te Brugge, op 19 oktober 1998. Voor zijn hulp bij de totstandkoming van deze lezing ben ik bijzonder dank verschuldigd aan Ludo Vandamme, wetenschappelijk medewerker van het Historisch Fonds van De Biekerf.
- 2 Zie over Charles Carton en de Société in deze jaren: A. Schouteet en E.I. Strubbe, Honderd jaar geschiedschrijving in West-Vlaanderen (1839-1939). Analytische inhoud en registers van de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge. Brugge 1950, pp. 21-24; en: S. Vrielinck en R. Van Eenoo, IJveren voor geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge. Brugge 1989. Verder: F. van de Putte, Biographie de Monsieur Charles-Louis Carton. Bruges 1864, en: Catalogue des livres, manuscrits et documents originaux, formant la bibliothèque de feu Mr. Charles-Louis Carton ... Dont la vente publique aura lieu à Gand, par le ministère et sous la direction de Ferd. Verhulst, le lundi 26 Février 1866 et jours suivants ... Gand [1866]. Hierin worden geen Cassander-drukken vermeld.

Brugge, geboren. In 1531 gaat hij in Leuven studeren, aan het Castrum, een van de vier belangrijkste colleges van de artes-faculteit. Enkele jaren later behaalt hij daar de graad van meester in de vrije kunsten (*magister artium liberalium*), waarna hij vermoedelijk een tijdlang als leraar werkzaam is te Gent. In 1541 wordt hij dan de eerste hoogleraar in de *bonae litterae* aan de pasopgerichte illustere school te Brugge, waar hij op 3 mei zijn inaugurele rede houdt. In 1543 verlaat hij Brugge alweer, om met zijn vriend Cornelis Wouters, kanunnik van het college van Sint-Donaas te Brugge³, een reis naar Italië te ondernemen. In de jaren 1544-1549 is hij veel op reis en verblijft hij enige tijd in Straatsburg en Parijs. Op 22 september 1544 schrijft hij zich aan de universiteit van Keulen in als theoloog. Keulen wordt in de navolgende jaren zijn woonplaats, al bezoekt hij van daaruit regelmatig Xanten en Duisburg, waar zijn ouders wonen, maar ook Holland en Vlaanderen. In 1555 en 1561 is hij weer even terug in Brugge, waar hij onder meer genezing voor zijn kwalen zoekt bij zijn vriend Cornelis van Baersdorp.⁴ Een slopende rheumatische ziekte, waarover hij al in brieven uit 1550 klaagt, dwingt hem tot een teruggetrokken geleerdenbestaan, zonder uitoefening van openbare functies.

Behalve enkele boeken die bestemd waren voor het onderwijs, publiceerde hij in de jaren vijftig van de zestiende eeuw enkele filologische tekstuitgaven, onder meer van Honorius, Hilarius, Prosper van Aquitanië en Vigilius, en enkele boeken met oude liturgieën en hymnen, voorzien van geleerd commentaar. Het is dit commentaar dat in 1558 een veroordeling van zijn werk door de Leuvense theologische faculteit uitlokt (op voorspraak van Josse Ravesteyn); een veroordeling die Cassander bitter stemt en hem zijns ondanks steeds meer betreft bij de heersende polemiek tussen protestanten en rooms-katholieken. Had hij zich aanvankelijk met zijn liturgische uitgaven uitsluitend op het standpunt van de humanistische tekstbezorger gesteld, zodra bleek dat deze edities omstreden waren omdat men er een oproep in kon lezen om de oude, in onbruik geraakte kerkelijke geplogenheden uit de eerste eeuwen na Christus in ere te herstellen, moest Cassander zijn standpunt bepalen tussen de strijdende partijen.

3 Zie over hem: Alfons Dewitte, 'Cornelius Wouters (Walterus), kanunnik van Sint-Donaas. Brugge, 1534-1559', in: Brugs Ommeland 32, 4 (december 1992), pp. 223-228.

4 Nationaal Biografisch Woordenboek 7, kk. 41-43 (A. Dewitte). Zie over hem ook: A. Dewitte, 'Cornelis de Baersdorp', in *Scientiarum Historia* (1959), pp. 177-190, en: J. Decavele, 'De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)', in *Verh. Kon. Acad. v. België, Klasse der Lett. XXXVII* (1975), dl. i, pp. 65-68.

Hij deed dit met verve in zijn beroemd geworden tractaat *De officio pii viri*, zijn bijdrage aan de godsdienstgesprekken die in 1561 te Poissy werden gehouden.⁵ Het boekje werd beurtelings door protestanten en katholieken verscheurd: Calvijn, Lindanus, Johannes Hessels, Josse Ravesteyn (Tiletanus) en Thomas Stapleton namen de pen op om 'het onschuldige boekje', zoals Cassander het in een verweerschrift noemde, te bestrijden. Een tweede irenistisch boek schreef hij in opdracht van keizer Ferdinand I, *De articulis religionis inter catholicos et protestantes controversis consultatio*, een inventarisatie van de geschilpunten tussen de Confessie van Augsburg en de besluiten van het Concilie van Trente. Toen het boek af was, in 1565, was het echter al achterhaald: Ferdinand was overleden, de kans het in de strijd te werpen was verkeken. Pas in 1577, na Cassanders dood, werd het gedrukt. Inzake de eucharistie had de anders zo gematigde Cassander een duidelijk standpunt ingenomen: hij verdedigde de communie onder twee gedaantes en schreef daarover boeken als *De sacra communione en Dialogus inter Simplicem et Prudentem*. Verlaten door zijn vrienden, gekweld door zijn pijnlijke ziekte en achtervolgd door geldgebrek, sleept hij zich de winter van 1565 en 1566 door. Op 3 februari 1566 overlijdt hij. In 1564 waren al zijn werken op de Index van het Concilie van Trente geplaatst. Zijn Opera Omnia belanden in 1617 op de Index, een jaar na verschijnen van het boek.⁶

Enkele van zijn boeken nader toegelicht

Deze voordracht sluit aan op de tentoonstelling 'Een stad vol boeken. Bibliotheken en leescultuur in Brugge in de 16de eeuw' in de Biekorf. Ik wil daarom kort iets vertellen over de inhoud van de daar tentoongestelde boeken, waaronder twee Cassander-drukken uit het bezit van de Biekorf. Het gaat dan om twee edities van *De officio pii viri*: een druk uit 1561 (een bruikleen uit een privé-collectie), zonder

5 Donald Nugent, *Ecumenism in the Age of the Reformation: The Colloquy of Poissy*. Cambridge (Mass.) 1974.

6 Maria E. Nolte, *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven*. Nijmegen 1951, pp. 188-189.

opgave van drukker of plaats van uitgave⁷, en één uit 1612, te Lyon gedrukt bij Lazarus Zetzner, samen met een uitgave van *De articulis religionis inter catholicos et protestantes controversis consultatio* (een exemplaar uit het bezit van de Biekerf). Verder was een exemplaar tentoongesteld van *Responsio ad calumnias*, een zeldzaam geschrift van Cassander, gepubliceerd onder het pseudoniem Bartholomaeus Nervius (Keulen 1564), uit de verzameling oude drukken van De Biekerf, en *Liturgica de ritu et ordine Dominicae coenae celebrandae* (Keulen 1559), afkomstig uit de Universiteitsbibliotheek van Gent.

De officio pii viri is Cassanders beroemdste irenistische geschrift, waarin hij probeerde aan te geven hoe protestanten en katholieken tot elkaar konden worden gebracht, door te beschrijven hoe de vrome christen zijn geloof kon belijden, zonder in verwarring te raken door de godsdiensttwisten. Belangrijkste boodschap van *De officio* is, onder een openlijke erkenning van misstanden in de rooms-katholieke kerk, de verzekering dat wie de christelijke leer onderschreef, de Schrift eerbiedigde en Christus als zijn Verlosser erkende, trouw bleef aan het Hoofd van de kerk. Wie zich in een ander deel van het Lichaam van de kerk ophield, was daarom nog geen ketter; alleen wie het Lichaam van de kerk vervloekte als het lichaam van de Antichrist kon een brandmerking als ketter niet ontgaan. Zwakke punten in het betoog zijn het indifferentisme — het maakt feitelijk niet uit tot welke confessie de gelovige christen behoort — en de bagatellisering van de dogmatische geschilpunten, met evenredig veel aandacht voor liturgische kwesties, die minder diepgrijpend en gemakkelijker oplosbaar zijn. Van belang is Cassanders beslissing dat de overheid, de magistratuur het recht toekomt bepaalde ritën af te schaffen of in ere te herstellen.

7 Het betreft hier de oudste uitgave van *De officio*, waarschijnlijk gedrukt door Oporinus in Basel. (Zie over deze drukker: Martin Steinmann, Johannes Oporinus: ein Basler Buchdrucker um die Mitte des 16. Jahrhunderts. Basel 1966.) Exemplaren van deze druk werden verspreid op het Colloque de Poissy in 1561. De veronderstelling, door Alfons Dewitte uitgesproken bij de opening van de tentoonstelling 'Een stad vol boeken', dat het hier zou gaan om een drukwerk uit het atelier van Goltzius, is plausibel, maar onzeker. In Basel stonden de voornaamste humanistische drukpersen opgesteld; daarbij komt dat een boek dat uit rooms-katholiek perspectief niet zonder bedenkingen was, waarschijnlijk gemakkelijker vanuit Basel dan vanuit Brugge Frankrijk binnengebracht kon worden. Zie over de betrekkingen tussen Basel en Frankrijk in de zestiende eeuw: Peter G. Bietenholz, *Basle and France in the Sixteenth Century. The Basle Humanists and Printers in Their Contacts with Francophone Culture*. [Toronto 1971], vooral hoofdstuk 5: 'The Paris Opponents of Religious Strife in the Second Half of the Sixteenth Century', pp. 202-217.

Het belang van *De officio* voor Cassanders irenisme rechtvaardigt een uitweiding, waarin de globale inhoud van dit boekje besproken wordt. Het is uit de volgende onderdelen opgebouwd:

1. Een inleiding met een *autobiografisch motief*. Cassander noemt hierin zijn beweegredenen om dit geschrift te publiceren. Hij wil de gewone, vrome christen, die in verwarring wordt gebracht door de theologische disputen tussen protestanten en rooms-katholieken, helpen om zijn geloof ongeschonden te bewaren en te praktiseren. Zijn bijzondere belangstelling voor oude liturgieën en de bestudering daarvan hebben hem inzichten gegeven die hij thans aan de verstandige, goedwillende gelovige wil doorgeven.

2. *Schrift en traditie beide* bieden de vrome christen houvast in tijden waarin woelgeesten de toon aangeven in het theologisch debat. Hier presenteert Cassander zijn voornaamste inzicht: de Schrift is de verzegelde traditie, de traditie de geopenbaarde Schrift. Kerkelijk leergezag en katholieke traditie zijn beide noodzakelijk voor het juiste begrip van de Schrift, waarin alles vervat is wat kon uitgroeien tot leergezag en traditie. De betekenis van deze stellingname is duidelijk: de protestanten die eigenmachtig de bijbel van uitleg voorzien, doen er verkeerd aan de lange interpretatietraditie van de kerk te veronachtzamen, terwijl de rooms-katholieken die de bijbel een duister, gevaarlijk boek noemen, dat ondergeschikt is aan de leer van de kerk, zich vergissen in de verhouding tussen kerk en bijbel. Cassander wil zijn opvatting van de wederzijdse afhankelijkheid van traditie en bijbel vervolgens toepassen op de twee belangrijkste onderdelen van de controverse: dogmatiek en ceremoniën.

3. In het geval van de *ceremoniën* concentreert Cassander zich op de meest aanvechtbare ceremoniën: sommige zijn in de loop der tijd verbasterd, andere verschillen per plaats, weer andere zijn zelfs geheel in onbruik geraakt of afgeschaft. Verbasterde gebruiken in de kerk, zo luidt Cassanders oordeel, dient men te respecteren, en zo mogelijk in te perken. Voorzichtigheid moet evenwel steeds voorop staan bij de bestrijding van misstanden. Misbruiken rechtvaardigen nooit een kerkscheuring. Cassander erkent voluit dat misbruik en bijgeloof de kerk zijn binnengeslopen, maar waarschuwt voor tweërlei vergissing: men mag zich niet overgeven aan blinde haat jegens de verdedigers van de *status quo*, maar ook niet koppig vasthouden aan wat voos en slecht is.

4. Wie gelooft in het *Hoofd van de kerk*, behoort tot de ene, ondeelbare kerk van Christus. Meningsverschillen mogen er nooit toe leiden dat het *Lichaam van de kerk* wordt verscheurd. In de rooms-

katholieke kerk worden Schrift, apostolische leer en de sacramenten in ere gehouden: het heiligste erfgoed wordt daar bewaard en daarom hoeft niemand die in Christus gelooft zich van deze kerk af te scheiden. De vroeg-christelijke kerk kan in de moderne kerk worden herkend; zij is het oude model waarmee we door een ononderbroken traditie verbonden zijn. Tegelijkertijd kan niet ontkend worden dat de tegenwoordige kerk door tal van aandoeningen wordt geteisterd. In de kerk van God houdt zich een grote menigte gelovigen, uitverkorenen op, maar ook zeer vele ongelovigen en zelfs vijanden van de kerk. Volgens het woord van Augustinus verdragen we omwille van de vrede de afzichtelijke gebreken in de kerk van God, als we die niet kunnen verhelpen. Ik ga de misstanden uit de weg en vermijd besmetting, aldus Cassander, maar veroordeel degene die alleen om die aandoeningen de kerk ontvlucht en als geheel verwerpt. De kerk van Christus bestaat uit een Hoofd en een Lichaam: aan het Hoofd wordt men niet ontrouw, hetzij dan door een valse leer, die opzettelijk van de Schrift afwijkt; aan het Lichaam van de kerk verzaakt alleen wie de liefde verliest.

5. Alleen wie het Lichaam van de kerk vervloeken als het lichaam van Satan en de Antichrist zijn de echte scheurmakers. Maar zelfs Luther en Calvijn hebben zich lange tijd verre gehouden van dergelijke vervloekingen. Wie buiten zijn schuld van de rooms-katholieke kerk is afgedwaald, door een al te grote, maar verkeerd gerichte geloofsijver, verdient geen *veroordeling als ketter of scheurmaker*, maar moet bereidwillig opgevangen worden. Met hem moet men omgaan als met een zieke, die geneest van een langdurige ziekte. Cassander geeft lucht aan zijn afschuw van de beschimpingen over en weer: papist en ketter. Van de andere kant meent hij dat het niet wijs is de afkeer van partijchap zo allesoverheersend te laten worden, dat men zich verre zou moeten houden van elk van beide kampen. Het verdient de voorkeur om, werkend in één van beide kerkgenootschappen, de naastenliefde te bevorderen en de partijen nader tot elkaar te brengen, ook al is men het niet over alles eens. Dat is de taak van de ware gelovige heden ten dage. 'Wie dit volbrengt', aldus Cassander, 'kan volgens mij een waarachtige en zuivere katholiek genoemd worden, want het ware en eerlijke geloof schijnt mij geplaatst tussen twee kwaden.'

6. Tussen de onverzoenlijke partijen, lutheranen en calvinisten aan de ene kant en papisten aan de andere kant (ze verdienen die namen omdat ze zich zo onverzoenlijk opstellen) staat dus een *derde partij*, de partij van de bemiddelaars, die de liefde en eendracht

zoeken. Zij zijn in de minderheid, ze zijn geen enkele partij van harte toegedaan, hoewel ze gedwongen zijn te leven in een van beide kampen. De rijken en machtigen behoren altijd tot de extremistische partijen.

7. *De Controverse staat vroomheid niet in de weg.* Vroomheid bestaat in het volbrengen van de opdrachten van God: het geloof in Christus die voor ons is gestorven en verrezen, en het betrachten van naastenliefde.

8. *De taak van hen die belast zijn met het bestuur van de kerk* verschilt van die van de gewone gelovige tot wie Cassander zich in zijn geschrift op de eerste plaats had gericht. De kerkbestuurders moeten de kerk bevrijden van misbruiken en onderdrukking, en niet de kerk zelf belagen. Zij mogen niet het geloof vervormen tot bestendiging van voor hen voordelige toestanden in kerk en staat.

De officio pii viri werd door van twee zijden aangevallen: de kerkhervormer Calvijn en de inquisiteur Lindanus zijn wel nooit dichter tot elkaar gekomen dan in hun afwijzing van Cassanders vredesboodschap.⁸

Terug naar de overige tentoongestelde boeken. In dezelfde tijd, begin jaren zestig, kreeg Cassander opnieuw te maken met tegenkanting en verdachtmakingen, toen een anonymus in een boekje getiteld *Viae Commonstrator* ('De wegwijzer') Cassander beschuldigde van zwingliaanse sympathieën; een bewering die de auteur wilde staven met de publicatie van een manuscript van Cassander. Uit brieven van bisschop Lindanus aan Cassander blijkt dat zo'n publicatie inderdaad is verschenen. Cassander legde de bisschop in een antwoordbrief uit dat het hier een oud geschrift betrof, dat hem ontstolen was. Zelf had hij nooit publicatie overwogen, omdat de opvattingen die erin staan, thans door hem verworpen werden.⁹ Hij verdedigde zich in druk tegen de aantijgingen in *Responsio ad calumnias ... in Germanico quodam libello Viae*

8 Zie over Calvijn: Richard Stauffer, 'Autour du Colloque de Poissy. Calvin et le "De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri"', in: Actes du colloque 'L'Amiral de Coligny et son temps': (Paris, 24-28 octobre 1972). Paris: shpf, 1974, pp. 135-153. Over Lindanus: P.Th. van Beuningen, Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576). [Diss. K.U. Nijmegen; promotor prof.dr. L.J. Rogier.] Assen 1966, pp. 216-228.

9 Zie Maria Nolte, Georgius Cassander, pp. 26-27.

10 *Responsio ad calumnias quibus Georgius Cassander in Germanico quodam libello Viae Commonstrator inscripto, petulanter impetitur: in qua et de eucharistia, quae veterum sit sententia, obiter exponitur. A Bartholemaeo Nervio excepta.* Coloniae: apud haeredes Arnoldi Birckmanni, anno 1564.

to⁰, een recente aanwinst van de Biekerf en het derde Cassanderboek op de Brugse tentoonstelling.

Het laatste boek is *Liturgica de ritu et ordine Dominicæ coenæ celebrandæ* (Keulen: A. Birckmann, 1559), een verzameling oud-christelijke liturgieën.¹¹ Het is het vervolg op zijn *Hymni ecclesiastici* uit 1556, waarvoor hij veroordeeld was door de Leuvense theologische faculteit. Zowel uit Cassanders verweerschrift uit 1564, *Responsio ad calumnias ... in Germanico quodam libello Viae Commonstrator*, als uit de *Liturgica* van een paar jaar daarvoor, blijkt Cassanders niet verflauwende belangstelling voor de eucharistie: de bestudering van de opvatting van de kerkvaders over dit sacrament én van oude misliturgieën brengen hem tot de overtuiging dat de eucharistie onder twee gedaantes aan de gelovigen moet worden aangeboden.

Studie naar Cassander

Als de nagalm van zijn optreden in de loop van de zeventiende eeuw is verstomd, duurt het tot het midden van de negentiende eeuw eer de belangstelling voor leven en werk van Cassander weer opbloeit. De studies die sinds die tijd over hem zijn verschenen, kunnen in drie categorieën worden onderverdeeld. Allereerst was er de interesse van protestantse, Noord-Nederlandse zijde voor de figuren die in de zestiende eeuw de Reformatie hadden voorbereid of de rooms-katholieke kerk hadden gewaarschuwd voor de gevolgen die een halsstarrige weigering om zichzelf te hervormen kon hebben. De Utrechtse dissertatie van Assink Calkoen is een waardevolle bijdrage aan deze calviniserende geschiedschrijving.¹² Lange tijd heeft men aangenomen dat Cassander uit Cadzand afkomstig was, eiland in Zeeuws-Vlaanderen¹³; dientengevolge werd hij bijgezet in het pantheon van de Noord-Nederlandse Reformatie.

In reactie daarop klinken uit het rooms-katholieke kamp stemmen op om Cassander een plaats te gunnen in de geschiedenis van de katholieke kerk, en wel als een vroom theoloog die zich had ingespannen om de Reformatie tegen te houden, of een andere wending te geven. Dat hij daarom de protestanten een eindweegs was

11 Zie Nolte, Georgius Cassander, p. 15.

12 J.M. Assink Calkoen, *Specimen historico-theologicum Georgii Cassandri vitæ atque operum narrationem exhibens*. (Diss.) Amsterdam 1859.

13 Men vindt deze vermelding reeds bij Lod. Guicciardini, in *Beschryvinghe van alle de Nederlanden; anderssins ghenooemt Neder-Duytslandt* (Amsterdam 1612), p. 307. Er wordt hier verwezen naar de Nederlandse vertaling door Corn. Kiliaan, bewerkt en aangevuld door Petrus Montanus. *Descrittione di tutti i Paesi Bassi altrimenti detti Germania Inferiore* was voor het eerst in 1567 gedrukt.

tegemoet gekomen, werd door de rooms-katholieke geschiedschrijvers verschillend gewaardeerd. Het zijn de geestverwanten van de historici die zich afvragen of Hugo de Groot als katholiek gestorven is, die verzekeren dat Cassander op zijn sterfbed zijn geschriften heeft herroepen en zijn aanvankelijke sympathie voor de Reformatie heeft betreurd.¹⁴ De dissertatie van Maria Nolte, *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven* (Nijmegen 1951; promotor prof. dr. L.J. Rogier), hoewel door de titel al behorend tot de derde, meest recente groep onderzoekers, behoort nog wezenlijk tot deze rooms-katholiek geïnspireerde studies naar de Zuid-Nederlandse humanist.

Pas in de laatste decennia van deze eeuw is de belangstelling voor Cassander als humanist en als irenist, als voorvechter voor de kerkhereniging, tot ontwikkeling gekomen. In Nederland gebeurde dat als uitvloeisel van het filologische onderzoek van neolatinisten naar Erasmus en De Groot, onder meer in de publicaties van Hans Posthumus Meyjes¹⁵; in Vlaanderen wordt zijn naam genoemd in onderzoeken naar de gestalte die het humanisme in de Zuid-Nederlandse gewesten heeft aangenomen, in het bijzonder, als het gaat over Brugge, in de geschriften van Alfons Dewitte.¹⁶ Het is mijn voornemen een bijdrage te leveren aan de Nederlandse variant van deze laatstgenoemde, nog jonge traditie, door in het kort in te gaan op de inhoud van Cassanders lofzang op Brugge en deze te onderzoeken op humanistische en irenistische motieven.

De 'fundatie van Cuba'

De twee leerstoelen waarvan Cassander er in 1541 één aanvaardde, werden betaald uit de 'fundatie van Cuba', een legaat van Jan de Witte (1475-1540), bisschop van Cuba. De Bruggeling Jan de Witte was als dominicaan belast geweest met het onderwijs van de twee dochters van Karel de Schone. Toen hun broer Karel V keizer was geworden, benoemde hij De Witte tot bisschop van Cuba, maar deze

14 Zie voor de receptie van Cassander in de 19de eeuw: Rob van de Schoor, 'Zestiende-eeuws godsdienstig irenisme beoordeeld in de negentiende eeuw. De waardering van Duifhuis en Cassander', in Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800 18 (1995), 43, pp. 37-61.

15 Een bibliografie van Posthumus Meyjes in: Henk J.M. Nellen and Edwin Rabbie, Hugo Grotius Theologian. Essays in honour of G.H.M. Posthumus Meyjes. Leiden 1994.

16 A. Dewitte, 'Het humanisme te Brugge. Een overtrokken begrip? De periode 1463-1652', in Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis XXVII (1973), pp. 5-26. Recentelijk verscheen van Dewitte: 'Olivier De Wree en zijn Flandria Ethnica, 1650', in Biekorf 98 (1998), pp. 226-233.

keerde al spoedig naar Europa terug om de laatste jaren van zijn leven in Brugge door te brengen. Het verblijf in den vreemde had hem geen windeieren gelegd: in 1528-1531 bewoonde hij het 'Hof van Cuba' aan de Garenmarkt. Er is ook sprake van een huis aan de Eekhoutstraat, maar misschien gaat het hier om dezelfde woning.¹⁷

De Witte wenste zijn nalatenschap te besteden ter bevordering van de geleerdheid in Brugge en besloot dat uit zijn legaat drie leerstoelen bekostigd moesten worden, in de letteren, de filosofie en de theologie. Het letterenonderwijs zou de drie talen Latijn, Grieks en Hebreeuws omvatten, waarschijnlijk naar het voorbeeld van het Leuvense *collegium trilingue*, dat sinds 1517 bestond en dat aanvankelijk in Brugge had moeten komen. De executeurs-testamentair van De Witte, Cornelis van Baersdorp en Jan Claeysseune, moesten evenwel vaststellen dat er onvoldoende middelen voorhanden waren om dit plan ten uitvoer te brengen. Ze stelden koningin Eleonora van Oostenrijk, echtgenote van Frans I, op de hoogte van dit tekort, waarop de vorstin terstond besloot, uit liefde voor haar oude leermeester, het pensioen dat zij De Witte tot zijn dood maandelijks had uitgekeerd, door te betalen, zodat de leerstoelen in de letteren en de theologie alsnog gefinancierd konden worden. In 1541, een jaar na het overlijden van De Witte, kon dan ook de eerste hoogleraar in de *bonae litterae*, de 27-jarige Cassander, zijn oratie uitspreken, een lofrede op Brugge, op De Witte en op de door hem gepropageerde *studia humanitatis*. Jacob de Meyere (1491-1552) had voor de gelegenheid een elegie voor de kersverse hoogleraar geschreven, die met een vertaling als bijlage bij dit artikel wordt afgedrukt.

Cassander zou de leerstoel maar voor korte tijd bekleden. Reeds in 1543 geeft hij zijn aanstelling op, waarschijnlijk noodgedwongen. Er is wel verondersteld dat De Sareptanus, hulpbisschop van de Doornikse bisschop Nicholaes de Bureau, Cassander in 1542 de stad zou hebben uitgewerkt, nadat De Sareptanus eerder had geageerd tegen de humanisten Erasmus en Vives.¹⁸ Ook de ope-

17 Een afbeelding van een tekening van het 'Hof van Cuba' op de Garenmarkt in: Prof.Dr. J.A. Van Houtte, De geschiedenis van Brugge. Tielt/Bussum [1982], p. 364; abbé Carton heeft het in zijn inleiding bij *Oratio in laudem urbis Brugensis*, ed. 1847, p. ii, over 'un bel hôtel, dans la rue de l'Eekhoutte, à l'emplacement qu'occupe à présent la maison de monsieur le banquier Félix Du Jardin'. Eekhoutstraat en Garenmarkt liggen in elkaars verlengde. In dit verband mag niet onvernoemd blijven: Huizen en hun bewoners. Een 16de-eeuwse stadswandeling door Brugge. Z.p. 1998. Hierin kan men lezen dat Cassander zijn colleges gaf in de hallen aan de Markt, aan de voet van het Belfort.

18 A. Dewitte, 'Brugge: een nieuwe stad de metafoor van de *communio charitatis* 1561-1569', in Biekorf (1997), pp. 117-127: p. 117.

ningspassage van Cassanders oratie, *de captatio benevolentiae*, zou reeds aanwijzingen bevatten voor de tegenkating waarmee de geleerde humanist in Brugge in toenemende mate te kampen had.¹⁹ Cassander prees in die rede de welwillendheid van zijn gehoor, dat hem toestond zijn beduchtheid voor misverstanden te laten varen en vrijuit te spreken; maar het is de vraag of het hier werkelijk om een ontboezeming gaat en niet om een retorische gemeenplaats. Intussen heeft hij in zijn Brugse jaren en onmiddellijk daarna enkele boeken geschreven ten behoeve van zijn onderwijs in de retorica: *Tabulae breves et expeditae, in praeceptiones rhetoricae* (1543) en een boek over de dialectica, *Tabulae praeceptionum dialecticarum* (1544). In 1550 verscheen nog *Tabulae locorum dialecticorum*, een aanvulling op het leerboek uit 1544. Eveneens uit de jaren veertig dateert het ongepubliceerde boek *Tabulae rhetorices et dialectices*, geschreven samen met Johannes Molanus.²⁰

Zijn opvolger in Brugge was Jacobus Cruckius (ca. 1519-1584)²¹, die zou uitgroeien tot een belangrijke figuur in het Brugse humanistenmilieu. Op 8 februari 1543 werd hij op voordracht van Cassander door de Brugse stadsmagistratuur benoemd. Hij zou tot zijn dood blijven doceren, dus ook nog tijdens de Calvinistische Republiek in Brugge (1578-1584). Na zijn overlijden bleef de leerstoel gedurende verschillende jaren onbezet. De beide leerstoelen van de 'fundatie van Cuba' werden in ten slotte 1618, op verzoek van bisschop Antoine Triest, ondergebracht bij het bisschoppelijk seminarie. De letteren-leerstoel werd bij die gelegenheid omgezet in een onderwijsopdracht in de filosofie.

Oratio in laudem urbis Brugensis

Als rechtgeaard humanist had Cassander naar een klassiek voorbeeld gezocht voor zijn lofredde op Brugge en dat had hij gevonden in de *Panathenaïkos* van Isocrates (ca. 340 voor Christus), een lofprijzing van Athene. Isocrates had voorgeschreven dat een lofredde op een stad alleen geoorloofd was als die stad werd vergeleken met een andere stad. Een vergelijking met Sparta stelde hem in staat de voor-

19 Maria Nolte, Georgius Cassander, p. 7.

20 U.B. Leiden b.p.l. 1997, fol. 5-10; zie Maria Nolte, Georgius Cassander, p. 5.

21 Nationaal Biografisch Woordenboek 13 (Brussel 1990), kk. 177-180 (Peter Vandermeersch).

treffelijkheden van Athene des te beter te doen uitkomen.²² Het leek Cassander daarom toepasselijk om Gent op te voeren als tegenstrever van Brugge, maar de deplorabele toestand waarin eerstgenoemde stad verkeerde, verbood een dergelijke vergelijking. Brugge naast Athene te stellen kwam hem ongepast voor, al hoefde de Vlaamse stad in veel opzichten niet onder te doen voor haar zustergemeente uit de oudheid.

Het betrof dan vooral de schoonheid van stad en omstreken en de deugdzaamheid van haar inwoners. Aan het eerste onderwerp besteedt Cassander weinig aandacht: in grove streken schildert hij de stad uit vogelperspectief:

Laten wij niet veel zeggen over de schoonheid van deze stad, die zich als eerste onderwerp aanbiedt, die is namelijk van dien aard dat men, naar het oordeel van al degenen die haar goed hebben bekeken, niet gemakkelijk een stad kan vinden die zich met haar kan meten, een stad die wordt beschermd en omgord door zeer fraaie stadswallen, door een dubbele, zeer brede, waterrijke gracht; die bevallig wordt ingedeeld door zeer brede, lieflijke wegen, zowel doorgaande wegen als dwarsstraten; die zeer mooi wordt versierd door kades en bruggen, waarvan de meeste van steen, en die opvalt door de verhevenste kerken en de fraaiste openbare gebouwen en particuliere woningen, die wordt versierd met aanzienlijke straten, een zeer groot en verheven marktplein en hoge torens. Voeg daarbij dat zij, ofschoon ruim opgezet en bijna helemaal rondom netjes ommuurd, dicht bevolkt is, hoewel het vaststaat dat zij enige jaren geleden nog drukker bevolkt en bezocht was, zowel door het groter aantal burgers als door handelslieden. Maar laat ons overgaan tot die onderwerpen die meer rechtstreeks bijdragen aan de lof van deze stad.²³

Die overgang luidt het tweede onderwerp in: de deugdzaamheden van de inwoners van de stad. Bruggelingen blonken volgens Cassander op velerlei gebied uit. Wat het eerste opviel was hun kalme, aantrekkelijke wijze van praten, een eigenaardigheid die ten onrechte altijd als een bijzondere eigenschap van de Atheners is beschouwd. Bij het spreken van hun moedertaal slaan zij (Cassander

22 Cicero had hem overigens de weg gewezen naar Isocrates: *De Orat.* ii, 3, 10. Isocrates, *Panathenaikos*, 39-40: 'Zij die een stad precies en rechtvaardig willen prijzen, moeten naar mijn mening niet slechts praten over de stad die zij toevallig uitverkoren hebben, maar — zoals wij porfier en goud bekijken en op waarde schatten door vergelijking met andere dingen, die een zelfde uiterlijk hebben en hetzelfde aanzien genieten — op dezelfde wijze hun steden stellen naast andere, en dan niet kleine naast grote, noch altijd onderworpen naast altijd heersende, noch hulpbehoevende naast hulpverlenende, maar zij moeten steden vergelijken die ongeveer gelijk zijn in macht en in dezelfde situatie verkeren en ongeveer dezelfde mogelijkheden hebben: want zo kunnen zij het dichtst de waarheid benaderen.' (Vertaling Frans P.T. Slits, in zijn dissertatie *Het Latijnse stededicht*. Oorsprong en ontwikkeling tot in de zeventiende eeuw. Amsterdam [1990], pp. 19-20.)

23 *Oratio*, ed. Carton, p. 9.

heeft het ineens over 'wij') niet een boerse, ruwe of onbeschaafde toon aan, hun uitspraak is eerder zachtvaardig en innemend. De Bruggeling spreekt met beheerste en flexibele tong, wat hem meer dan enig ander volk geschikt maakt om vreemde talen te leren. Niemand bedient zich beschaafder en intelligenter van de Latijnse taal dan de Bruggelingen: je moet doof zijn om dat niet op te merken. Fransen, Italianen, Spanjaarden en Duitsers verhaspelen de Latijnse woorden met hun tongval, wat afbreuk doet aan de schoonheid van de taal van Cicero.

Verder zijn de Bruggelingen dapper en deugdzaam, zoals ze in de Kruistochten hebben bewezen; ze zijn vriendelijk voor buitenlanders, wat hen onderscheidt van de Spartanen, die vreemdelingen liefst om hals brachten, en ze verzorgen onderwijs voor arme kinderen. Het democratische staatsbestel van de Atheners valt dan wel niet goed te vergelijken met het gezag waaraan de Bruggelingen steeds onderworpen zijn geweest, vast staat wel dat de inwoners van Brugge hun vorsten steeds trouw zijn geweest en hen met schitterende inkomsten in hun stad hebben ontvangen. Oorlogszuchtig zijn ze geenszins, maar een rechtvaardige oorlog schuwen ze niet en hun overwinningen op het slagveld dragen niet weinig bij tot de roem van de stad. Toch wilde Cassander, zo verzekerde hij zijn gehoor, niet te lang stilstaan bij de krijgsverrichtingen van de Bruggelingen, omdat daardoor allicht oude wonden worden opengereten en elke oorlog, hoe rechtvaardig ook, uiteindelijk de *humanitas* schaadt. Alleen in vreedstijd kunnen godsdienst en kunsten tot volle bloei geraken.

Godsdienst en kunsten: nog twee terreinen waarop de Bruggelingen hun mannetje staan. Isocrates had dan wel beweerd dat de Atheners als het ware geschapen waren voor vroomheid en kunstzinnigheid; iemand die beweerde dat dit ook gezegd kon worden van de Bruggelingen zou beslist geen gek figuur slaan. Over het geloof moest in deze roerige tijden met behoedzaamheid worden gesproken, maar het viel niet te ontkennen dat de godsdienst in Brugge diep wortel had geschoten. De vele, rijke kerken, de talrijke kloosterorden, de vele relikwieën in de stad en het massale kerkbezoek legden daarvan getuigenis af. De ambachtelijke kunsten, schilderkunst, het zilverdrijven en de weefkunst, hadden in Brugge een hoge vlucht genomen. De schilders van weleer, Cassander zal ongetwijfeld de Vlaamse Primitieven bedoelen, hadden de schilderkunst bijna tot een vrije kunst gepromoveerd. Naast, maar vooral boven deze ambachtelijke kunsten ('*artes quae manibus exercentur*') staan

bevrijden van dwalingen en vooroordelen. De Latijnse en Griekse taal zijn de bewaarplaatsen geweest van de schone kunsten, de rijkgevulde schatkamers van de beschaving, toen het cultuuro goed door barbaren en boekenhaters werd verwaarloosd. Door Gods Voorzienigheid bleven zij in barre tijden bewaard in boeken en geschriften van geleerde mannen. Zonder studie van de klassieke talen geen ambachtelijke kunsten, geen vrije kunsten, geen antieke gedenktekens, geen mysteriën van een heiliger en dieper wijsheid. *De studia humanitatis* hebben in hun wijkplaatsen kunnen overleven en zijn thans doorgedrongen tot de rand van de wereld, tot in Brugge.

Hoe kon het gebeuren dat *artes liberales* en *studia humanitatis* hier zo gunstig ontvangen werden, hoewel men weinig bekend was met de voorwaarden waaronder zij gedijen? Dat komt, omdat in Brugge de smaak en aanleg voor de geletterdheid, alsmede het respect ervoor, nooit zijn weg geweest, wat wel onweerlegbaar bewezen kan worden door de instelling van de illustere school van Cuba. Cassander zal deze instelling prijzen door de lof der schone letteren te zingen: de waardigheid van *bonae litterae* en van de *studia humanitatis* is op zichzelf een aanbeveling van dit instituut.

De toehoorders moeten evenwel dulden, zo vervolgt Cassander, dat hij hiervoor een nieuw genre hanteert, dat enigszins afwijkt van de spreektranten van de klassieke retorici. Velen verkeren namelijk in onzekerheid over de juiste betekenis van de *bonae, politicores et humaniores litterae*. Er moet meer onder verstaan worden dan alleen de grammaticale kennis van de dichters of een nauwgezette lezing van andere schrijvers. Uit onwetendheid omtrent de inhoud van het begrip komt het misverstand voort om de *bonae litterae* los te maken van de *artes*. Vooral in het onderwijs wordt de jeugd onder dreigementen afkeer ingeboezemd voor de schone letteren, als voor de pest. De ongelukkige onderwijzers die deze afkeer aankweken, weten niet dat zij de poten onder hun eigen stoel doorzagen: immers, alle studiën vinden hun oorsprong in de *artes*, ze zijn ten innigste met elkaar verbonden: het is onmogelijk de waardigheid van het ene vak te behouden als het andere vak wordt verwaarloosd.

De klassieken leren ons dat de *artes liberales* en de schone letteren of de *studia humanitatis* op hetzelfde betrekking hebben. In het Latijn heten de mannen die zich toeleggen op de studie van de letteren *literati, eruditi, docti, humani*. Er zijn vele voortreffelijke mannen die uitblinken in hun vak of kennis, die men toch niet geleerd of erudiet noemt. Parrhasius was een knappe schilder en Phidias een

uitstekende beeldhouwer, maar niemand zal ze geleerd of erudiet willen noemen. Evenmin gaat het aan om briljante strategen en krijgheren als Camillus, Fabricius Maximus en Marius²⁴ te verslijten voor geletterden en geleerden. Figuren als Laelius, Firmius of Cato de Oude²⁵ daarentegen zijn niet alleen wijze mannen en knappe koppelen, zij geven in hun optreden bovendien blijk van een wetenschappelijke vorming, waardoor zij zich mogen tooien met het epiteton geleerd en erudiet. Vele Latijnse geschiedschrijvers, die de handelingen van hun voorouders met veel acribie, maar zonder opsmuk, zonder literaire vormgeving hebben beschreven, worden niet toegelaten tot het getal van de geleerden en geletterden. Rechtsgeleerden, van wie er velen opgang maakten in de tijd van Cicero, daarentegen wel, omdat iemand als Sulpicius²⁶ bij de uitoefening van zijn beroep de hulp inriep van de literatuur en de welsprekendheid. Epicurus geldt als een scherpzinnig, zelfs als een zedelijk hoogstaand mens, maar erudiet en geleerd was hij niet, omdat hij onvoldoende door de wetenschap was gevormd en bedreven in de vaardigheden waarin geleerden getraind zijn.

Met dit alles wil niet gezegd zijn dat al degenen die ernaar gestreefd hebben een goed leven te leiden, maar toch geen geleerden waren omdat zij minder geschikt waren om te schrijven en te doceren, alleen daarom een minder goed zedelijk oordeel zouden hebben. De zaak is alleen deze: de titel van geleerde komt toe aan hen die niet door louter aanleg of door te vertrouwen op hun natuur, maar door studie van kindsbeen af, door ijver en door welomschreven voorschriften het best hun verstand hebben ontwikkeld tot het vermogen om zo beschaafd mogelijk met vast overleg te schrijven en te spreken. *De artes liberales* beschaven de menselijke geest, ontdoen hem van zijn natuurlijke ruwheid en maken hem ont-

24 Voor Camillus en Marius, zie noot 4 bij het gedicht van Jacob de Meyere.

Fabricius Maximus was consul in 282 en 278 en censor in 275. Hij overwon de Samnieten in 282 en 278. Hij onderhandelde met Pyrrhus, die hij waarschuwde voor een overloper die de koning had willen vergiften. Fabricius is een vaak aangehaald voorbeeld van Romeinse deugd en hoogstaande moraal.

25 Laelius, bijgenaamd Sapiens, boezemvriend van Scipio Africanus Minor, was tribuun (151), praetor (145) en consul (140) van Rome. Hij verwierf roem door zijn liefde voor kunst en letteren, in het bijzonder wijsbegeerte en welsprekendheid. Firmius, wrs. wordt bedoeld Firmus, veldheer in Syrië onder Vespasianus. Cato de Oude (234-149), ofschoon een verklaard vijand van de Griekse beschaving, die hij ondermijnend achtte voor het Romeinse republikeinse staatsbestel, legde hij zich op latere leeftijd toe op de studie der Griekse letterkunde.

26 Servius Sulpicius Rufus, eerste eeuw voor Christus, praetor, consul en proconsul, was een prominent redenaar en rechtgeleerde en bovendien een vruchtbaar schrijver. Hij schreef een troostbrief voor Cicero bij de dood van diens dochter.

vankelijker, beweeglijker, gevoeliger, niet alleen geschikter voor de studie, maar ook beter toegerust voor het dagelijkse leven.

Uit dit alles wordt duidelijk, aldus Cassander, en zo wil iemand als Cicero het ook begrepen hebben, dat *studia humanitatis*, *artes liberales* of studie der letteren verschillende namen voor hetzelfde begrip zijn. En daaronder valt veel meer dan de meeste mensen denken. Kennis van de schone letteren houdt niet in dat we onze opvattingen een beetje 'Latijns' er, een beetje minder barbaars onder woorden brengen, in spreektaal of in brieven, maar zij is het meest doeltreffende en volstrekt onmisbare werktuig om ons te bekwamen in alle hogere disciplines en verheven wetenschappen. Alle grootse menselijke verrichtingen, of zij nu liggen op het gebied van de wetenschap, de staatsinrichting, de geneeskunde of het recht, zouden aan de vergetelheid zijn prijsgegeven als ze niet door geleerde en geleerde mannen waren geboekstaafd.

Nadat hij vervolgens aan de schim van Cicero heeft uitgelegd wat voor barbaarse tijden de humaniora uit de oudheid hebben moeten doorstaan, telt Cassander het Brugse gehoor zijn zegeningen voor, nu, door Gods welwillendheid en door de beschikkingen van verdienstelijke medeburgers, de Brugse jeugd zich weer onbekommerd kan laven aan de *studia humanitatis*, zonder welke niemand, hoe spitsvondig en geoefend ook, ooit een geleerde in de humanistische zin van het woord kan worden. De eerste onder die verdienstelijke medeburgers is natuurlijk Jan de Witte, die een strootje heeft aangestoken aan het vuur van de antieke beschaving, dat overal was uitgedoofd, en nog slechts op enkele verspreide plaatsen smeulde. Hij heeft als een soort Prometheus deze vlam naar Brugge gebracht, waar zij moet worden aangeblazen, tot heil van de stad en de klassieke studiën.

Het betoog wordt weer wat concreter als Cassander uiteenzet dat er drie soorten studies zijn, die passen bij de drie ontwikkelingsstadia van de mens. De studie in de grammatica, de eerste stap op het pad van de wetenschap, is bijzonder geschikt voor de jeugd. Dan zijn er de moeilijker, meer omvattende vakken, waarvan ieder voor zich er één pleegt uit te kiezen. Daarop richt men al zijn overige studies, dat ene vak maakt men als het ware tot uitgangspunt en doel van al zijn geestelijke inspanningen. Voor deze meer specifieke studie is die leeftijd het meest geschikt, waarop de meer ervaren student, verrijkt door oefening in de studies van zijn jeugd en door intellectuele vorming, tot een afgewogen oordeel in staat is. Dit zijn de vakken die men thans te Brugge aan de openbare scholen kan

leren. Daartussen in, tussen het grammatica-onderwijs en het beroepsopleiding, is thans gelegenheid geschapen voor de studie van dialectica en retorica. Deze studie is bijzonder geschikt voor de rijpere jeugd, de adolescenten. Het gaat bij dit onderwijs niet om het leren van regeltjes, maar om een zelfstandige oefening in deze disciplines, door het lezen en waarderen van de teksten van voortreffelijke schrijvers uit de oudheid. Voor deze studies leidt de illustere school op; zij stelt de jongelingschap in staat zich straks met meer kwaliteiten nuttig te maken voor de samenleving. Overigens is de illustere school er niet alleen voor adolescenten, maar ook voor hen die al wat ouder zijn en buiten hun schuld geen onderwijs hebben genoten, bijvoorbeeld door armoede van de ouders of ongunstige tijdsomstandigheden. Men kon er vanzelfsprekend ook gewoon Grieks komen leren.²⁷

De gebruikelijke indeling van de *artes liberales* in een *trivium*, met *grammatica*, *retorica* en *dialectica* (of *logica*), en een *quadrivium*, met onderwijs in vakken als *geometria*, *arithmetica*, *astronomia* en *musica*, kan in dit onderwijscurriculum worden herkend, met dien verstande dat het grammatica-onderwijs op de lagere scholen gegeven wordt en retorica en dialectica op de illustere school. Van de inzichten en vaardigheden die de student op het 'Collegium Bilingue' van Jan de Witte heeft verworven, kan hij profiteren in het vervolgonderwijs, de beroepsopleiding. Een studie in de klassieke retorica en dialectica helpt de student immers zijn oordeelsvorming te ontwikkelen. Cassanders geeft met zijn overzicht van de drie soorten onderwijs die men voortaan in Brugge kan genieten, blijk van kennis van het onderwijs ter plaatse. Grammatica-onderwijs en onderwijs in specifieke vakken bestond daar al en werd volgens de nieuwe hoogleraar

27 Oratio, ed. Carton, pp. 23-24: 'Sunt enim tria studiorum genera, tribus hominum aetatibus, quae quidem literis idoneae sint, accommodata. Prima sunt Grammaticae, quibus prima, et puerilis aetas apud Grammaticos in ludis literariis informatur. Sunt item alia, quae et graviora, et ampliora sunt, e quorum numero aliquod sibi quisquam studiosorum deligere solet, quo tanquam ad metam, et scopum caetera omnia sua studia referat. [...] Haec sunt, quae in publicis tantum scholis, tradi in publico solent. Ad quae studia tractanda ea demum aetas idonea est, quae puerilibus studiis et ingenuis artibus referta, usu aliquo et iudicio subtiliore polleat. Restat tertium studiorum genus, inter haec medium, et imprimis necessarium, sed hactenus, aut neglectum prorsus et contemptum, ita tractatum ut omitti multo fuisset satius, dialecticae inquam et Rhetoricae, non eius tamen, quae praecepta et rationes continet, sed multo magis usum, qui lectione, et observatione bonorum, et excellentium scriptorum perspicitur. His studiis media aetas, quae jam a Grammaticis, aut omnino, aut pene excessit, et nondum publicis illis scholis, et gravioribus studiis idonea est, imbuenda fuerat. Cuius aetatis adolescentibus prudentissimi viri potissimum hoc instituto consultum voluerunt.'

voortreffelijk gegeven; aan de illustere school zou men zich thans kunnen bekwaamen in de dialectica en de retorica, waarna de bestaande openbare scholen zorg droegen voor een beroepsopleiding. Een taakverdeling waarmee iedereen tevreden kon zijn.²⁸

Nadat de plaatselijke gezagsdragers omstandig zijn geprezen als begunstigers van de *studia litterarum*, die zich kunnen meten met illustere voorbeelden uit de oudheid, rondt Cassander zijn oratie af.

Humanistische idealen

Na lezing van de oratie kan men zich de vraag stellen waarom Cassander ervoor gekozen heeft een lofzang op de *studia humanitatis* te verbinden met een lofrede op de stad Brugge: haar schoonheid, ligging, roemrijke historie en de voortreffelijkheden van haar inwoners. Cassander heeft zijn oratie ingekleed als lofzang op de stad Brugge, en in het bijzonder op de intellectuele eigenschappen van haar inwoners; eigenschappen die de Bruggelingen ontvankelijk maakten voor de *studia humanitatis*. Dit blijkt uit de oprichting van de illustere school, wier lof hij zingt door uit te weiden over de artes, de humanistische geleerdheid en de voordelen die de mensen, speciaal de Bruggelingen, aan de studie van retorica en dialectica kunnen ontnemen. In het voorbijgaan deelt hij enige oorvijgen uit onder degenen die zich verzetten tegen een humanistische hervorming van het onderwijs en die hun leerlingen schrik inboezemen voor de schone letteren.

De klassieke voorschriften voor de stedelofprijzing vereisen een concentratie op de kwaliteiten van de burgers van de bezongen stad.²⁹ De beschrijving van de stad zelf moest eerder summier zijn. Cassander volstaat dan ook met een aanduiding van haar fraaie ligging; een beschrijving van gebouwen en kerken ontbreekt. Hij wilde een lofrede op de schone letteren afsteken, maar, omdat hiervoor geen klassieke voorbeelden voorhanden waren, heeft hij besloten deze lofrede in het gewaad te steken van een lofprijzing van de stad waar die schone letteren zouden gaan opbloeien. Hiervoor kon hij immers te rade gaan bij de voorschriften die Isocrates daarvoor geformuleerd had.³⁰ Een complicerende factor is dat Cassander tege-

28 Zie voor de toestand van het onderwijs in Brugge in middeleeuwen en zestiende eeuw: A. Dewitte, 'Scholen en onderwijs te Brugge gedurende de Middeleeuwen', in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* (= *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*) 109 (1972), pp. 145-217.

29 Zie: Frans P.T. Slits, *Het Latijnse stededicht. Oorsprong en ontwikkeling tot in de zeventiende eeuw.* [Diss. K.U. Nijmegen.] Amsterdam [1990].

lijktijd een inaugurele rede houdt: een genre waarvan de klassieke oudheid hem ook al geen voorbeelden kon geven. *Oratio in laudem urbis Brugensis* kan daarom beschouwd worden als een fraai voorbeeld van de toepassing door een humanist van klassieke genreregels, afgewisseld met improvisaties. Niet voor niets verontschuldigt de spreker zich meer dan eens bij zijn publiek voor het feit dat hij zich niet kan bedienen van duidelijke voorschriften: een tekort dat hij in een voordeel weet om te zetten door het betoog de gewenste wending te geven.

Het lijkt er trouwens op dat Cassander, zonder dat hardop te zeggen, in zijn beschrijving van de bekwaamheden van de burgers van Brugge, niet alleen de voorschriften van Isocrates, maar ook de regels van Menandros (eind derde, begin vierde eeuw na Christus) heeft gevolgd. Menandros onderscheidt vijf onderwerpen van bespreking: de staatsinrichting van de stad, de stand van wetenschappen, de vrije kunsten en ambachten, praktische vaardigheden en leefwijze en opvoeding.³¹ Bij de bespreking van de vrije kunsten, de wetenschappelijke belangstelling van de Bruggelingen en de betekenis van de nieuwe illustere school doorbreekt Cassander dit stramien (met een expliciete verontschuldiging³²), zonder het helemaal uit het oog te verliezen: als hij uiteenzet dat vrije kunsten en *studia humanitatis* nauw met elkaar verbonden zijn, betreft hij de praktische vaardigheden en de levenshouding die de student verwerft door een humanistische opleiding, in zijn betoog.

Praktische motieven zullen aan de keuze voor deze inkleiding van zijn oratie overigens niet vreemd zijn geweest. De magistratuur van de stad was nauw betrokken bij de oprichting van het 'Collegium Bilingue' waaraan hij nu ging lesgeven. Maar er zit wellicht ook de gedachte achter dat het humanistische ideaal van een gemeenschap waarin deugd, burgerzin en geleerdheid welig tieren, in Brugge in optima forma gerealiseerd was. Of Cassander werkelijk van dit denkbeeld overtuigd was, blijft ongewis, zeker als men moet aannemen dat hij op het moment van zijn ambtsaanvaarding de hete

30 Slits, Het Latijnse stededicht, pp. 19-20.

31 Slits, Het Latijnse stededicht, pp. 35-36.

32 'Dicem tamen nonnulla, quae ad rem propositam maxime facere videbuntur, ne videar hactenus expectationem vestram elusisse. Atque videtur mihi omnis huius instituti commendatio, a laude literarum, tanquam e capite, accersiri, et duci oportere. Literarum enim, et studiorum humanitatis dignitas laudem in se, et commendationem huius instituti complectitur. Sed de literis his, et studiis humanitatis, dum paulo crassius et planius disputo [...] patiemini me uti novo quodam, et ab rhetorum consuetudine nonnihil alieno genere dicendi.' (Oratio, ed. Carton, p. 16.)

adem van ruziezoekende geestelijken in zijn nek voelde.

De eigenaardige lofzang op stad en illustere school bevat enkele belangrijke vooruitverwijzingen naar Cassanders irenistische werk van later. Allereerst is er de humanistische overtuiging dat intellectuele vorming de mens beschaaft, op een hoger standpunt stelt, veredelt. De Brugse studenten worden door studie van de artes liberales tot sieraden voor hun stad gevormd, de humanistische geleerdheid zal vaste voet krijgen in Brugge, en onwetendheid en tweedracht zullen verdwijnen. Cassander koesterde de stellige overtuiging dat een humanistische vorming de mens in staat stelt de narigheden van oorlog en (godsdienstige) tweedracht te bestrijden met een helder, hecht doortimmerd betoog, opgesteld volgens de klassieke regels van retorica en dialectica. De humanist treedt de ruziënde partijen uit de Reformatietijd tegemoet met woorden, waarvan hij wonderwat verwacht; de theoloog nestelt zich in een van beide kampen en treft de ander met het zwaard van de polemiek. Hij redeneert niet volgens klassieke regels, probeert niet zoals de humanist met argumenten vóór en tegen de waarheid op het spoor te komen, maar stapelt bewijs op bewijs. De theoloog redeneert op scholastieke, 'middeleeuwse' wijze; hij argumenteert volgens de leer van Aristoteles, die gedurende de middeleeuwen was verengd en bruikbaar gemaakt voor apologetische toepassing. De humanist Cassander probeert door filologische arbeid, door de verzameling, uitgave en commentariëring van oude liturgieën en misgezangen de geloofsbeleving in de christelijke oudheid, in de vroeg-christelijke kerk te reconstrueren. Als een archeoloog treedt hij uit de diepten van de oudheid aan het daglicht om de wereld te laten zien wat er allemaal verloren is gegaan in de christenheid, teksten en rituelen die ontstaan zijn bij de oorsprong van de kerk. De uitkomsten van zijn filologische onderzoekingen stellen hem in staat een middenpositie te kiezen tussen de strijdende partijen. De protestanten houdt hij voor dat de kerk van heden nog steeds dezelfde kerk is als die van de eerste eeuwen na Christus, en wijst hij op het belang van een ononderbroken christelijke traditie; de katholieken, die beweren dat de kerk nooit rituelen in onbruik heeft doen geraken en dat er geen sprake is van latere toevoegingen, kan hij met bewijzen tegemoet treden die het tegendeel uitwijzen. Cassanders ideaal van de studia humanitatis is geen etherisch gedachtenpook uit het brein van een wereldvreemde studeerkamergeleerde, maar een beschavingsideaal dat mensen voortbrengt die beter zijn toegerust voor het praktische leven.³³

Broeder Cornelis van Dordrecht

Het heeft er alle schijn van dat Cassander niet alleen in 1543 Brugge overhaast heeft moeten verlaten, maar dat hem hetzelfde is overkomen in 1555, tijdens een van zijn bezoeken aan de stad. Zijn vriend Bonaventura Vulcanius maakt in een opdrachtsbrief voorin een van zijn boeken, *Nili de primatu Papae* (Leiden 1595), gewag van Cassanders vlucht uit Brugge in 1555, om aan de lasteringen van de priester en minderbroeder Cornelis Adriaensz. te ontsnappen.³⁴ Rond de figuur van Cornelis Adriaensz. van Dordrecht (1521-1581) is een verhitte discussie ontstaan tussen katholieken en protestanten, die tot in deze eeuw voortduurt. Protestanten hebben hem afgeschilderd als een boef, een meisjesschenner en een intrigant; rooms-katholieken zijn steeds in de weer geweest uit te leggen dat het hier een ijverig propagandist van het ware geloof betreft.³⁵ Nog in 1895 besteedt A.C. de Schrevel in zijn tweedelige studie *Histoire du séminaire de Bruges* bijzonder veel bladzijden om uit te leggen dat Cornelis Adriaensz. ten onrechte door historici is bezwadderd, terwijl diens opponent, de lauwe Cassander, hogelijk wordt geroemd om zijn gematigdheid en irenisme. In de voorrede van zijn boek vertelt De Schrevel dat hij er niet voor is teruggedeinsd om de 1352 pagina's van Cassanders *Opera omnia* helemaal door te worstelen, om na lezing met gezag te mogen beweren dat de 'milde' Cassander weliswaar mild was geweest voor de ketters die zich protestanten noemden, maar niet voor de rooms-katholieke kerk. Om de protestanten te gerieven, had hij de bepalingen van het Concilie van Trente aan zijn laars gelapt. Niet alleen de kerk, ook de stad Brugge had hij zo schade toegebracht: 'Par ses relations avec Bruges, il exerça sur cette ville une influence néfaste, qui, à l'époque des troubles religieux, produisit les plus tristes fruits.'

Deze poging tot rehabilitatie van Cornelis Adriaensz. is

33 Zie: Walter Ullmann, *Medieval Foundations of Renaissance Humanism*. Londen [1977], pp. 166, 173, over de middeleeuwse achtergrond van deze gedachte. Het humanisme zou de studia humanitatis ontdoen van dit maatschappelijk, politiek aspect.

34 'Cum ante annos circiter xl ... Georgius Cassander vir doctissimus Brugis Flandrorum communi utriusque nostrum patria publicum bonarum literarum professorem agens, ut collegae cuiusdam sui qui sacras ibidem literas docebat, (illius inquam furiosi theologi, a quo postea cum se in Seraphicam familiam dedisset, famosa illa Gynopygica disciplina Cornelianae nomen invenit) calumniis cederet, voluntarium sibi ipsi exilium indixisset ...'

35 Zie onder meer het opstel van Th.J.I. Arnold, 'Broeder Cornelis Adriaensz. van Dordrecht. Een pleidooi', in *Dietsche Warande* n.r. 2 (1879), pp. 117-170, 216-283, *248 [=344]-387, 421-453, 555-575.

gedoemd te mislukken voor wie gaat lezen in het smaadschrift waarmee de reputatie van de priester voorgoed is geknakt. In 1569 verschijnt *Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht, Minrebroeder binnen die Stadt van Brugghe*.³⁶ De naam van Hubertus Goltzius (1525-1583), graveur, drukker en schrijver te Brugge, werd lange tijd met dit boekje in verband gebracht. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat het boek niet is gedrukt in de Officina Goltziana, maar dat laat de mogelijkheid onverlet dat Goltzius het werk heeft samengesteld. Vast staat wel dat Broeder Cornelis hem als een van zijn bitterste vijanden heeft bestreden.

Broeder Cornelis Adriaensz. wordt in dit boekje ten tonele gevoerd als een verliederlijkt, miezerig en achterbaks heerschap, die vooral gebeten was op Cassander. Hem achtte hij verantwoordelijk voor de heersende erasmiaanse mentaliteit van de Brugse magistratuur, die hij eveneens op de korrel nam, vooral omdat hij het stadsbestuur kwalijk nam dat het hem had veroordeeld wegens ontucht. Cassander had 'het schuym en die vuyligheyd van alle ketterie' in zich opgezogen om daarmee de rooms-katholieke kerk te vergiften. In het boze brein van broeder Cornelis had zich, volgens de schrijver van het genoemde boekje, dit gedachtenspinsel gevormd van Cassanders motieven:

Het is dit Cassanderken, het is dit sno boefken, het is dat arg serpentken, ba 't heeft gaen peynsen, en dencken, hoe mogte ik dog dese volstandige Catholijken vertwijffelen, verleiden en bedriegen, want dese Lutherianen, Calviniste, des[e] Herdopers, gaender al te vehement met toe: ba ick sal my moeten ghelaeten of ick oock Catholijck ware, en soecken alsoo pays en eenigheyt in de twistige kerke te maken: Ba ick sal alle dese diversche heresien gaen deur snuffelen en deur neuselen, dan sal ick onder den naem van de Catholijcken veel saecken der kettters onder 't schijn van Adiaphora of middelijcke dingen; daer soo grooten verlang niet aen en hangt, willen toelaten, ende alsoo sal ick dese Catholijcken verschalcken ende van heurlieder stantvastigheyd allenghskens afleyden.³⁷

Met veel talent voor het pornografische genre beschrijft de auteur

36 *Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht, Minrebroeder binnen die Stadt van Brugghe*. Inde welcke warachtelick verhaelt wert, de Discipline ende secrete penitencie of geesselinghe, die hy ghebruycte met zyn Devotarigen: de welcke veroorsaect hebben zeer veel wonderlicke Sermoenen, die hy te Brugge gepredict heeft, teghen den Magistraet aldaer ... Inhoudende ooc twee vermaen brieven van Stephanus Lindius anden selven B. Cornelis in Latine gesonden, ende nu overgheset in Nederlants: met noch sommighe Pasquillen ende Refereynen tusschen de Sermoenen begrepen. Ghedruct int Jaer 1569. Zie: W. Le Loup (red.), Hubertius Goltzius en Brugge 1583-1983. Tentoonstelling ingericht door de Stad Brugge in het Gruuthusemuseum 11 november 1983 - 30 januari 1984. [Brugge 1983], pp. 98-102.

37 *Historie van Broer Cornelis*. Amsterdam: Abraham Boekholt, 1698, i, p. 229.

van dit boek wat Broeder Cornelis verstond onder 'secrete penitentie', een godsdienstoefening die de priester had uitgevonden voor jonge maagden, getrouwde vrouwen en frisse weduwen. In zijn preken had de priester er steeds op gehamerd dat vergeestelijking veel verkieslijker was dan het bevredigen van zinnelijke begeerten. Broeder Cornelis kon zo indringend preken dat veel vrouwen onder zijn gehoor hun huwelijk begonnen te betreuren, terwijl de ongehuwde meisjes zich vast voornamen hun maagdelijkheid voor geen prijs op te geven en de weduwen afzagen van een tweede huwelijk. Veel meisjes en vrouwen dromden samen in de woning van Broeder Cornelis, om nadere inlichtingen te verkrijgen omtrent de vergeestelijking die hen te wachten stond. Uit hun midden rekruteerde de minderbroeder de 'geestelijke maagden' of 'devotarigen', die bij hun geestelijk leidsman regelmatig 'secrete penitentie' moesten doen. Calleken P., 'out zynde tusschen 15. en 16. jaren', slaagde erin door te dringen tot de *inner circle* van deze geestelijke gemeenschap en zou later voor het Brugse stadsbestuur verslag doen van wat zich daar afspeelde.

Nadat de priester Calleken meermaals indringend had ondervraagd over haar onkuise gedachten, vond hij de tijd rijp voor straffer maatregelen. Wilde zij door hem geheel en al worden voorbereid op de zaligheid, dan mocht zij niets voor hem verborgen houden, en moest zij zich voor hem ontkleden. Zij protesteerde heftig, gaf toch toe, en werd uiteindelijk tijdens het afstropen van haar kleding zozeer door schaamte bevangen dat zij flauwviel. De priester ried haar daarop aan eens te komen kijken hoe vrijmoedig haar zusters, die al verder waren vergeestelijkt dan Calleken, zich uitkleedden en de geheime penitentie ondergingen. Deze boetedoening werd uitgevoerd door Broeder Cornelis, die de vrouwen met de roede 'een seker getal kleyner slaechsken' toediende, 'die niet zeer zeere en deden'. De strafvoltrekking was zeker niet geheel liefdeloos en gebeurde uit de overtuiging dat God de ootmoedigheid meer waardeerde dan de penitentie. Broeder Cornelis betoonde zich een lankmoedig biechtvader, die ervoor waakte dat zijn meisjes geen kouvatten of te lang van huis bleven:

Inden Winter, alst te kout was om naekt te ontkleeden, dan moesten die Disciplin-kinderen neder liggen op een groot kussen, daer naer hief B. Cornelis haer klederen van achter op ende disciplineerde se also. Het welke hy oock inden Somer wel toeliete dese gehuwede Vrouwen, die niet lange van huys en mochten wesen [...].³⁸

Soms besteedde hij de tuchtiging zelfs uit aan een handlangster, vooral in het geval van weduwen die zich al geruime tijd onder zijn leiding op de beoefening van de vroomheid hadden toegelegd.

Alle overdrijving van zijn tegenstanders ten spijt, die van de minderbroeder een oversekste gek hebben gemaakt die overal vijanden zag, maakt de *Historie van Broer Cornelis* duidelijk dat er, geruime tijd nadat Cassander de stad had verlaten, een zekere erasmiaanse mentaliteit in Brugge heerste. De opmerking van Alfons Dewitte dat de duur van Cassanders verblijf in Brugge omgekeerd evenredig is geweest aan zijn invloed, verdient in dit verband bijzondere aandacht.³⁹ Vóór Cassander had Erasmus, door zijn bezoeken aan de stad en de contacten die hij met Brugse geestverwanten onderhield, het christelijk humanisme in Brugge al een fundament verschaft.⁴⁰ Onder invloed van J.L. Vives heeft het Brugse humanisme zich vooral gemanifesteerd in armenzorg en onderwijs voor misdeelde kinderen, en in terughoudendheid van het stadsbestuur bij het vervolgen van religieuze minderheden. Samen met het hertogdom Kleef^{f1} is Brugge daarom wellicht de plaats waar Cassanders irenisme op de meest praktische manier invloed heeft gehad. Al heeft Cassander ongetwijfeld het ideaal voor ogen gestaan van een geheel verenigde christenheid, een stuk of wat plaatsen op aarde waar een tijdlang gematigdheid en mildheid hebben overheerst, zijn wel genoeg om een humanistisch geleerdenleven te rechtvaardigen.

38 *Historie van Broer Cornelis*, i, p. 25.

39 A. Dewitte, 'Het humanisme te Brugge', pp. 5-6.

40 A. Dewitte, 'Erasmus en Brugge 1515-1536. De bezoeken van Erasmus aan Brugge (1515-1521)', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges — Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 94 (1957), pp. 5-21.

41 Zie: John Patrick Dolan, *The influence of Erasmus, Witzel and Cassander in the church ordinances and reform proposals of the united duchees of Cleve during the middle decades of the 16th century*. Münster 1957.

Elegia Jacobi Meyeri,
In honorem advenientis D. Georgii Cassandri, ac D. Joannis Albi,
Episcopi Cubensis, authoris scholae Brugensis.

Vere novo Cassander adest
applaudite cives,
Nil nisi laetitiam tempora verna
ferunt.
Inter tot nobis quae fundit
munera tellus,
Nullum Cassandro gratius esse
potest:
Huic cedunt frondes, et prata
virentia cuncta:
Hic superat modulos o philome-
la tuos.
Flosculus iste placet, germen
placet istud amoenum,
Quale potest nobis nulla Napaea
dare.
Flosculus Aonidum pulchris qui
natus in hortis
Omne tuum decorat Bruga deco-
ra solum.
Hic violas, mollesque rosas,
suavesque hyacinthos,
Et vincit grato lilia odore suo.
Cypris amat myrtum, grata est
sua vitis Jaccho,
Populus Alcidae, quercus est alta
Jovi,
At nobis laurus, nobis celebretur
oliva,
Ista Minerva tua est, altera
Phoebe tua.
Has Cassander amat musarum
pulcher alumnus,
Has praeter cunctas Brugica
terra colit.

Met de nieuwe lente is Cassander
onder ons: juicht burgers!
Niets dan vreugde brengt ons de
lente.
Onder de vele gaven die de
aarde ons schenkt,
kan geen meer welkom zijn dan
Cassander.
Het lover en de groene weiden
doen voor hem onder,
deze man overtreft uw gezang, o
nachttegaal.
Dat bloempje, die lieflijke knop
behaagt,
geen woudnimf kan ons er zo
een geven.
Het bloempje dat, ontsproten in
de mooie tuinen der Muzen, heel
jouw bodem, sierlijk Brugge,
siert.
Dit bloempje wint het van violie-
ren, van weke rozen en zoete hya-
cinthen en van leliën louter door
zijn heerlijke geur.
Venus houdt van mirte, Bacchus
houdt van zijn eigen wijnrank;
de populier staat in hoog aanzien
bij Hercules, de eik bij Juppiter;
door ons wordt de laurier, door
ons wordt de olijf vereerd;
de één, Minerva, behoort u toe,
de ander u, Apollo.
Van die bomen houdt Cassander,
schone voedsterling der muzen,
die bomen vereert het Brugse
land meer dan alle andere.

Has inter sylvas musae spatiantur
amoena.
Hic cytharae Clarii, Mercuriique
crepant,
Linguarum studium, theolexica,
jura Quiritum,
Floret Achaea chelis, rhetoricus-
que lepos.
Quam faustum Brugense solum,
felixque putabo,
In quod tanta simul coelica dona
fluunt.
Castalios fontes, et flumina
Phodicis orae,
Et juga Parnassis Brugicus orbis
habet.
Huc omnes Charites virtus
Cassandrica ducit:
Huc portat musas lingua diserta
novem.
Hic Cicerona licet, magni hic
Demosthenis ora
Cernere, nec Varro, nec Maro
doctus abest.
Fontibus ex istis nascentur flumi-
na sacra,
Flumina quae mentis segnia culta
rigent.
Seminium dabit hoc pastores
(spero) fideles,
Qui dent Christigeno pabula
laeta gregi.
Huius enim Christus scopus est,
et cardo negoti,

In deze bossen wandelen de
bekoorlijke muzen
Hier laten de ruisende citers
van Apollo en Mercurius
de studie der talen, de bijbel-
studie, het Romeinse recht
horen;
de Griekse lier bloeit en de
retorische charme.
Hoe gelukkig en gezegend zal
ik de Brugse bodem achten,
waarover zovele hemelse gaven
tegelijk uitvloeien!
De Castalische bronnen, de
stromen van de landstreek
Phocis
en de toppen van de Parnassus
liggen besloten in de Brugse
stadsgordel.¹
Hierheen leidt Cassanders
deugdzaamheid de drie gra-
tiën,
hierheen brengt zijn welspre-
kendheid de negen muzen.
Hier kan men Cicero, hier het
gezicht van de grote
Demosthenes zien; Varro noch
de geleerde Vergilius ontbreekt.²
Aan deze bronnen zullen heili-
ge stromen ontspringen; stro-
men die de onvruchtbare
akkers van de geest gaan
besproeien.
Dit zaad zal (naar ik hoop)
trouwe herders voortbrengen,
die het rijke voedsel aan
Christus' kudde moeten geven.
Christus is immers hun oog-
merk en de spil waar alles om
draait:

Hanc solam palmam nostra pala-
estra petit.
Plaudite rhetoricum colitis qui-
cunque nitorem,
Et vates tanto plaudite rite viro.
Cantet io plebs, et populus, sanc-
tusque senatus,
Obvia sit tali natio quaeque duci;
Quotquot amant, vereque colunt
Brugensia Tempe,
His properent mystae sacra litare
focis,
Hunc foveant canones, ecclesia
tota fidelis,
Hunc decoret tener hunc grex
puerilis amet.
Jam sacra musarum venerentur
numina Brugae,
Instaurent aras, thura sabaea cre-
ment.
Praesulis excellens celebretur
fama Cubensis,
Tanta viri pietas celsa per astra
micet.
Quod si de prisca patriae pietate
loquamur,
Nil cedit Deciis, nil Fabisque
Cuba.
Vincet en Ancuros, Marios, fidos-
que Camillos,

dit is de enige erepalm die
onze strijd nastreeft.
Juicht, al wie vereert de retori-
sche schittering
en juicht, dichters, naar behou-
ren voor zo'n groot man.
Laat het gewone volk hoezee
zingen, en de burgers en de
eerbiedwaardige senaat;
laat elke leeftijdsgroep zo'n
gids verwelkomen;
laat alle priesters die het Brugs
Arcadië beminnen en waarlijk
eren zich haasten brandoffers
te brengen op deze altaren;³
hem moeten de canons koeste-
ren, hem de hele gelovige
kerk,
hem moet de jongeling vere-
ren, hem moet de jeugdige
schare beminnen.
Laten de heilige muzen hem
reeds in Brugge hun eerbied
betonen,
laten zij altaren voor hem
oprichten en Arabische wie-
rook branden:
de uitmuntende faam van de
bisschop van Cuba moet
gevierd worden,
moge zo grote vroomheid van
die man stralen onder de hoge
sterren.
En als wij spreken van ouder-
wets vaderlandsliefde,
dan hoeft Jan de Witte niets
toe te geven aan de Decii of
aan de Fabii,
hij overvleugelt een Ancurus,
een Marius, een trouwe
Camillus,

Nil facit ad nostrum Regulus ipse
Cubam.

Natura, ingenio, cognomine,
moribus, albus,
Nil est candorem quod maculare
queat.

O flos purpureo pingis qui cuncta
colore,

O et Leucoïon, Leucorodouque
nitens.

Huc placidi totis Philomusi
incumbite nervis.

Haec colite in vestris orgia sacra
scholis

Brugani instaurate viri pia sacra
Cubensis,

Quaeratur tanto gloria digna
viro.

Aeternare Cubae potis est
Cassander honorem,

Urbem Brugensem nobilitare
valet.

Huic Regina favet, quae Gallica
sceptra gubernat,

Inclyta Romulidum Caesaris illa
soror.

Cuius in his musis pia munificen-
tia fulget,

Aere levat sumptus, promovet
aere decus.

Pergite Brugenses tam sancta
incoepa fovere,

Pergite Pierias gnaviter ire vias,
Vere novo Cassander adest

applaudite cives,

Nil nisi laetitiam tempora verna
ferunt.

Regulus zelf haalt het niet bij
onze bisschop van Cuba.⁴

Cuba, De Witte, blank van
natuur, inborst, naam en karak-
ter.

Er is niets dat zijn blankheid zou
kunnen bezoedelen.

O bloem die alles versiert met
purperen kleur,

o Wit Violtje en stralende Witte
Roos,⁵

vreedzame Muzenminnaars, slaat
nu alle snaren aan,

viert deze plechtige offerfeesten
in uw scholen,

mannen van Brugge, stelt plech-
tige ritën in voor de man van
Cuba.

Laat er roem gezocht worden die
zo'n groot man verdient.

Cassander is in staat de eer van
Cuba te vereeuwigen;

hij is in staat de stad Brugge te
adelen.

De koningin die de scepter over
Frankrijk zwaait, steunt hem,

de beroemde vrouw uit het
geslacht der Roomse keizers, de

zuster van keizer Karel,⁶

wier vrome vrijgevigheid schittert
onder deze muzen.

Met geld verlicht zij de kosten,
met geld bevordert zij de eer.

Ga door Bruggelingen met zulke
heilige initiatieven te koesteren,

volhardt vlijtig de wegen der
Muzen te gaan.

Met de nieuwe lente is Cassander
onder ons: juicht burgers!

Niets dan vreugde brengt ons de
lente.

1. Castalia is een beroemde, aan Apollo en de Muzen gewijde bron op de berg Parnassus nabij Delphi. Phocis is de landstreek (met Delphi als hoofdstad) waarin de Parnassus en de Helicon, de Castalische bron en de rivier Cephisus liggen. De Parnassus is de verblijfplaats van Apollo en de Muzen. In de lagere streken van het geberge groeiden mirte, laurier- en olijfbomen.
2. Cicero (106-43) was vooral beroemd om zijn redevoeringen en retorische werken: *De Oratore* (55), *Orator* (46) en *Brutus sive de claris oratoribus* (46). Demosthenes (385-322), Atheense retor. M. Terentius Varro (116-28), schrijver van *De lingua Latina*. P. Vergilius Maro (70-19), dichter.
3. Het is aannemelijk dat in dit vers de lofprijzing van Jan de Witte begint; de 'hem' uit de volgende regels is niet meer Cassander, maar De Witte. Misschien wordt al eerder, waar sprake is van 'gids' (*dux*), De Witte bedoeld. Strikt genomen is 'het Brugs Arcadië' geen correcte vertaling van 'Brugensia tempe', omdat het Tempe-dal, een lieflijk, door de Muzen bewoond natuurgebied is in Thessalië.
4. Uit het geslacht Decius stammen vaderlandslievende Romeinse helden als P. Decius Mus, die in 340 v.Chr. zichzelf opofferde in de oorlog tegen de Latijnen, en zijn gelijknamige zoon, die sneuvelde in de slag bij Sentinum, in 295 v.Chr. Het geslacht Fabius was een van de oudste patricische families van Rome, dat vele beroemde mannen voortbracht. Q. Fabius Maximus (Cunctator) verwierf roem als tegenstander van Hannibal na de slag bij het Trasumeense meer (217 v.Chr.). Anchuros, zoon van koning Midas, redde de stad Kelainai (Celaena) in Phrygië, door zich te paard in een afgrond te storten, die zich daarop sloot (Plut. *Parall.* 5). Marius bracht als consul van Rome in 102 v.Chr. bij Aquae Sextiae de Ambron en de Teutonen een nederlaag toe. In 101 versloeg hij bij Vercellae de Cimbren. Camillus verjoeg de Galliërs uit Rome in 390 v.Chr., ofschoon hij in vrijwillige ballingschap leefde.
M. Atilius Regulus, consul van Rome, werd bij Carthago gevangengenomen en in 250 v.Chr. naar Rome gezonden om een Carthaags vredesvoorstel te verdedigen. Hij ontried de Senaat evenwel met klem op de voorstellen in te gaan en keerde als gevangene naar Carthago terug, waar hij werd doodgemarteld.
5. Dit lijken namen van rederijkerskamers, maar de kamers in Brugge heetten De Helighe Gheest en De drie Santinnen (zie A. van Elslander, 'Lijst van Nederlandse rederijkerskamers uit de XV^e en XVI^e eeuw', in *Jaarboek 'De Fontaine'* (1968), pp. 29-60). Wordt er wellicht gerefereerd aan de zinnebeelden van de kamers? Het 'Penséken' van De Helighe Gheest was 'het drie-verwig violetteken' (zie 'Inleiding' bij *Spelen van Cornelis Everaert*, ed. J.W. Muller en L. Scharpé. Leiden 1920). De regel 'Dit bloempje wint het van violieren, van weke rozen en zoete hyacinthen...' bevat wellicht dezelfde toespeling.
6. Eleonora van Oostenrijk (1498-1558), oudste zuster van Karel V, weduwe van Emanuel van Portugal (1521), echtgenote van François I (1530), na wiens dood (1547) zij zich in Brussel vestigde (1548).

... a very interesting and ...
... a very interesting and ...
... a very interesting and ...

... a very interesting and ...
... a very interesting and ...
... a very interesting and ...

... a very interesting and ...
... a very interesting and ...
... a very interesting and ...

... a very interesting and ...
... a very interesting and ...
... a very interesting and ...

... a very interesting and ...
... a very interesting and ...
... a very interesting and ...

... a very interesting and ...
... a very interesting and ...
... a very interesting and ...

... a very interesting and ...
... a very interesting and ...
... a very interesting and ...

... a very interesting and ...
... a very interesting and ...
... a very interesting and ...

Akten van de generale kapittels van de kartuizerorde in het Rijksarchief te Brugge

J.De Grauwe

In het Rijksarchief van Brugge deden de heer M. Nuyttens, archivaris, en ikzelf enkele merkwaardige ontdekkingen. Onafhankelijk van elkaar vonden we in uiteenlopende fondsen documenten die eigenlijk bij elkaar horen nl. de *cartae* of *chartae* van de generale kapittels van de kartuizerorde.

Wat is een *carta*? Het is het document dat opgesteld wordt op het einde van het generaal kapittel en waarin de beslissingen worden opgesomd die genomen zijn tijdens dit kapittel. Het vermeldt de religieuzen en de weldoeners die overleden zijn sinds het voorgaande kapittel en preciseerd de gebeden en missen die de monniken moeten zeggen of celebreren voor de rust van hun zielen. Het eerste generaal kapittel dateert van 1140. Wegens de uitbreiding van de orde en het verlangen naar centralisatie o.m. om een gelijklopende interpretatie te hebben van de *Consuetudines*¹ van Guigo, prior van de Grande Chartreuse omstreeks 1127, vroegen de priors van Portes, Les Ecouges, Durbon en Arvières aan Anthelmus om een kapittel samen te roepen in de Grande Chartreuse. Het is de hoogste autoriteit van de orde. Om het jaar (nu echter om de twee jaar) komen de priors en de vicarissen van de monialenkloosters samen in de Grande Chartreuse voor dit kapittel, dat begint op de vierde zondag na Pasen. Het bepaalt de wijzigingen in het beleid en de observanties van de orde. De genomen beslissingen treden onmiddellijk in voege, maar worden slechts definitief na de bevestiging ervan door het volgende generaal kapittel.

De akten die we vonden in het Rijksarchief van Brugge bevinden zich in het fonds Aanwinsten nr. 593 (Aanw.), in het fonds Oud-Kerkarchief (OKA) nr. 338 en in het fonds Cumulus Ecclesiasticus (CE). Wij zullen bij de opsomming van de gegevens iedere keer dit fonds vermelden bij het jaar waarin de *carta* (c.) tot stand kwam. Voor het fonds CE volgt het nummer waaronder de *carta* voorkomt. Deze *cartae* zijn niet de volledige oorspronkelijke documenten, maar

1 De *Consuetudines* van Guigo zijn in feite de eerste officiële wetgeving van de kartuizerorde. Het zijn dus de statuten van de Orde die wegens nieuwe omstandigheden of onder druk van de ervaring doorheen de eeuwen aanpassingen vergden.

de kopies die vervaardigd werden voor de Dietse provincie (provincia Teutoniae, soms teutonica) van de kartuizerorde. De kartuizen van Brugge en Nieuwpoort behoorden tot die provincie. Heel vaak zien we een kruisje of een ander teken voor een vermelding die van toepassing was op een van die kloosters. Soms is die tekst onderstreept. Het zijn dus duidelijk kopies die bestemd waren voor deze conventen. Onze cartae waren veelal niet bestemd voor slechts één klooster, want meer dan eens wordt op het einde van de carta meegedeeld naar welk klooster ze moest verder worden gezonden. We zullen dat ook vermelden bij de betreffende *cartae*.

Alle *cartae* zijn opgesteld volgens eenzelfde schema:
aankondiging van het generaal kapittel en datum van de zondag van Septuagesima van het volgende jaar;
de algemene tricenaria;
de overlijdens: hoogwaardigheidsbekleders, koormonniken, conversen, donaten, monialen, seculiere priesters, leken ("seculares") en vrouwen;
missen van de H. Geest en Onze-Lieve-Vrouw;
status van de huizen uit de Dietse provincie in chronologische volgorde van hun incorporatie² in de Orde;
eventuele wijzigingen, aanpassingen, beschikkingen i.v.m. de statuten en de observanties.

De volgorde waarin de overleden kartuizers voorkomen is ongeveer de volgende:
eerst de monniken die een functie uitoefen(d)en, dan de gewone koormonniken, de conversen, de donaten, de monialen. Ze worden vermeld volgens de provincie waartoe ze behoorden en in deze provincie in hun klooster volgens de datum van incorporatie. Er zijn weliswaar heel wat uitzonderingen op deze volgorde.

Alle gegevens die in de *cartae* voorkomen met betrekking tot de West-Vlaamse kartuizen, worden in chronologische orde meegedeeld.

Functies in de kartuizerorde

Hieronder vermelden we de verschillende functies en soorten kartuizers die in de *cartae* voorkomen en geven er de inhoud van weer.

2 Incorporatie is de officiële erkenning dat dit bepaalde huis tot de Orde behoort.

Prior: Hij is het hoofd van het huis en de gemeenschappelijke vader van zijn monniken. Hij is verantwoordelijk voor het tijdelijk, maar vooral voor het geestelijk welzijn van allen.

Rector: Hij is de voorlopige overste van een huis, meestal benoemd om een nieuwe stichting te begeleiden; soms ook overste in een kartuis waar voor een bepaalde tijd geen prior is, wegens omstandigheden.

Vicaris: Onmiddellijke helper van de prior. Hij vervangt deze tijdens diens afwezigheid. Ook wanneer de functie van prior vacant is, na overlijden of ontheffing.

Procurator: De verantwoordelijke van de administratie van het klooster. Hij staat onder het toezicht van de prior. Meestal is hij de onmiddellijke overste van de broeders, zowel op geestelijk als op tijdelijk vlak.

Coadjutor: Deze term is eigenlijk niet officieel. Naar gelang het tijdstip was hij helper van de procurator; later was hij de geestelijke begeleider van reitritanten of bezoekers. Bij de monialen, was hij de rechterhand van de vicaris.

Sacrista: Verantwoordelijke van de kerk en van alles wat de liturgie betreft: meubels, boeken, gewaden...Aanvankelijk was hij de verantwoordelijke van de bibliotheek.

Antiquior: In principe, de oudste profes van het huis. Hij vervangt de prior en de vicaris bij hun afwezigheid.

Senior: Niet-officiële titel, die men soms ontmoet in de cartae. Duidt nu eens de antiquior aan, dan weer de oudste in jaren.

Monachus: Is de kartuizer die een cel van het grote pand bewoont en die alle officies bidt hetzij in de cel, hetzij in de kerk. Sinds de twaalfde eeuw wordt hij priester.

Conversus of convers : Is de kartuizer die vooral handenarbeid verricht. Hij kent minder eenzaamheid dan de monachus of koormonnik. Het officie van de convers was verschillend van dat van de monniken, nu echter heeft de convers ook de mogelijkheid hetzelfde officie te bidden als de koormonnik.

Donatus of donaat : Een verzachte vorm van convers. Hij is niet verbonden aan een huis door geloften, maar door een contract. De donaat legt geen professie af, maar het contract dat hij ondertekent is de donatio, die dus enigszins overeenkomt met de professie.

Bij de monialen bestaat er een priorin, te vergelijken met de prior bij de monniken, een onderpriorin, enigszins te vergelijken met de vicaris en een celleraria die zowat de procurator is van het huis.

Reverendus Pater: Is de titel die in de Orde gegeven wordt aan de prior van de Grande Chartreuse, tevens prior-generaal van de Orde.

Visitor: Het generaal kapittel (of soms Révérend Père) duidt twee priors aan om in elk huis van de kartuizerprovincie de canonieke visitatie doen. De visitor is de eerste verantwoordelijke en wordt bijgestaan door de convisitor.

Convisitor: Is de helper van de visitor, omdat elke visitatie door twee priors moet gedaan worden.

Professus: Elke koormonnik en convers die de drie monastieke geloften aflegt in een bepaald huis. Vroeger gebeurde het wel eens dat een monnik een tweede professie aflegde in een ander huis waar hij een nieuwe verblijfplaats had gekregen.

Hospes: Een monnik die, meestal tijdelijk, naar een ander kartuizerklooster verplaatst werd om bepaalde redenen. Vroeger legde die soms in dat huis een tweede professie af.

Wat het officie betreft van de conversen en donaten: dat was vroeger vooral samengesteld uit onzevaders en weesgegroeten.

Andere termen die voorkomen in de cartae:

Tricenarium: Een mis ter intentie van de overledene gedurende dertig opeenvolgende dagen, met agenda.

Monachatum: Tricenarium, anniversarium en volledig psalter.

Anniversarium: Dodenofficie en een mis op de verjaardag van het

afsterven. In het calendarium van elk huis van de Orde schrijft men de dag in waarop dit moet geschieden.

Agenda: Recitatie in het koor van vespers, metten en lauden van het dodenofficie.

Breve: Elke monnik reciteert het dodenofficie. In elk huis wordt een requiemmis opgedragen.

De West-Vlaamse kartuizenkloosters

De Brugse kartuis werd gesticht in 1318 op Sint-Kruis. In 1578 werd die kartuis met de grond gelijkemaakt. De monniken hernamen het conventueel leven binnen Brugge vanaf 1584. In 1783 schafte Jozef II alle "onnutte" kloosters af, ook de twee kartuizen van Brugge.

Sheen Anglorum is de voortzetting van het klooster van Sheen in Engeland dat in 1556 alle Engelse kartuizers huisvestte. In 1559 werden de kartuizers definitief uit Engeland verjaagd en de monniken vonden een toevlucht bij hun Brugse ordebroeders. In 1569 vormden ze een autonoom klooster dat in 1578 echter ook uit Brugge moest vertrekken. Na een moeilijke en avontuurlijke tocht doorheen Noord-Frankrijk, kwamen ze via Namen terecht bij de Leuvense kartuizers. Daar bleven ze slechts korte tijd en gingen naar Antwerpen, waar ze reeds in 1591 moesten weggaan. Ze konden zich vestigen in Mechelen. In 1626 vonden ze een nieuw onderkomen in Nieuwpoort, waar ze bleven tot aan de opheffing in 1783. We vermelden dit klooster als "Sheen" en niet onder zijn officiële titel "Sheen Anglorum Neoporti".

Het monialenklooster Sint-Anna werd gesticht op Sint-Andries in 1348. In 1580 moesten ook de zusters hun convent verlaten en ze vestigden zich binnen Brugge tot de opheffing in 1783. Ze hernamen hun communiteitsleven in 1790, maar in 1796 werd hun klooster door de Franse wetten definitief opgeheven.

Deze bijdrage is een aanvulling bij de artikelen die al eerder over de kartuizers werden gepubliceerd (zie de selectieve bibliografie). Het zijn slechts bouwstenen voor verder onderzoek.

1617 (Aanw. 593)

Overlijdens

Josephus Slade deed professie in Sheen, toen nog binnen Brugge, in 1576 en overleed in Mechelen op 15.8.1616.

Magdalena Janssen was als donate zeker in 1580 reeds in S. Anna. Overleed in 1616/1617.

Wijzigingen

Joannes Richard, profes van Brussel in 1612, na studies aan de Universiteit van Leuven. Van 1615 tot 1617 was hij vicaris van Brugge en in 1617 werd hij er procurator benoemd.

Guido Heynkens deed professie te Brugge in 1574. Na een verblijf als vicaris in Würzburg, werd hij procurator en vicaris te Brugge. In 1617 werd hij opnieuw vicaris, na alweer procurator te zijn geweest.

1618 (Aanw. 593)

Overlijdens

Joannes Carr, profes van Sheen, overleed in Mechelen op 12.2.1618.

Georgius Brown, convers van Sheen, overleed in Mechelen op 12.9.1617.

Wijzigingen

Geen.

1619 (Aanw. 593)

Overlijdens

Guido Heynkens overleed in 1618 in Brugge, als vicaris.

Wijzigingen

Joannes Baronaige, profes van Leuven in 1604, werd door de visitator tot vicaris van Brugge aangesteld na de dood van Guido Heynkens.

1620 (Aanw. 593)

Overlijdens

Robertus Mallory was vicaris van Sheen in 1611, toen hij er prior werd benoemd. Hij overleed in Mechelen op 31.3.1620.

Joannes Suertis, profes van Sheen in 1572, overleed als antiquior van dat huis op 2.4.1620.

Joannes Marensis, profes van Luik, was vicaris in Brugge (1609-1616). Tot aan zijn dood in 1620 was hij er sacrista.

Wijzigingen

Joannes Marensis werd als sacrista van Brugge opgevolgd door Petrus Vernoot, profes van Lier.

Thomas Hallowes, profes en procurator van Sheen, werd er tot prior benoemd in 1620.

Daniel Tuer, profes van Sheen, ging in 1620 naar Lier.

c. 1621 (CE 1502)

Overlijdens

Elisabeth, donate. Het is Elisabeth Pykevet die zeker in 1580 reeds in Sint-Anna was.

Didacus Maldonato deed professie in Sheen omstreeks 1598. Hij overleed als hospes in Montalegre, Spanje, op 20.3.1621. Vermoedelijk was hij van Spaanse afkomst. In 1613 was hij een lastige monnik. Werd hij daarom naar Spanje gestuurd?

Wijzigingen

Bertinus Oliver, profes van Sheen, wordt van Sheen naar Brugge gestuurd.

Gerardus Eligius Radelet wordt vanuit Sint-Anna teruggestuurd naar zijn huis van professie, Brussel.

De vicaris van Sint-Anna, Cornelius Jansonius van Schoonhoven, wordt ontheven van zijn officie wegens zijn hoge leeftijd en ziekte.

Vincentius Knibbe, geboren in Brussel in 1591, deed professie in Brussel op 22.1.1614, na studies in Leuven. Hij wordt naar Brugge gestuurd als procurator.

Nicolaus, donaat van Brugge, wordt naar Diest gestuurd.

1623 (Aanw. 593)

Overlijdens

Cornelius Jansonius van Schoonhoven, profes van Geertruidenberg (Nederland), was meer dan 60 jaar kartuizer en gedurende 40 jaar vicaris in Sint-Anna waar hij overleed op 1.2.1623.

Daniel Tuer, profes van Sheen, overleed er als vicaris op 4.3.1623.

Richardus Baker, profes ibidem, overleed er op 10.11.1622.

Robertus Holden, convers ibidem sinds 1573, overleed er op 14.4.1623 (of, minder waarschijnlijk, 1622).

Wijzigingen

Thomas Jensema, profes van Lier, werd in Brugge sacrista benoemd door de visitator in 1622.

Gulielmus van Haecht, profes van Leuven in 1616, werd door de visitator tot procurator benoemd in Brugge in 1622.

Ordinatio

“We geven bovendien opdracht aan alle visitatoren van de provincies van de Orde ervoor te zorgen dat in alle huizen van hun provincies het decreet wordt gepubliceerd van onze H. Vader de Paus van 27.9.1622 om de oude gewoonten van de Orde te bewaren zowel bij het aanstellen van de priors als van de overige officieren.”³

1624 (Aanw. 593)

Overlijdens

Petrus Rolincx, profes van Brugge in 1569, was er sacrista en stierf er als antiquior in 1623/1624.

Catharina Wautermans, ingetreden als converse tussen 1584 en 1592, overleed er in 1623/1624.

Wijzigingen

Geen.

1625 (Aanw. 593)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Cornelius Rouberghere, profes van Diest, vraagt zelf naar Brugge te mogen gaan en wordt er sacrista.

1626 (Aanw. 593)

Overlijdens

Melchior Charles, profes van Leuven, in 1596, gestorven als procurator van Sint-Anna op 3.8.1625.

Cornelia Mertens trad in als donate in 1607 en overleed aan de gevolgen van de pest (?) in 1625/1626.

Wijzigingen

Paulus vander Haeghen, profes van Diest, werd benoemd tot procurator van Sint-Anna in 1625 en wordt nu in deze functie bevestigd

3 Officieren zijn diegenen die in een kartuis een officium, een bediening bekleden. Het zijn de prior, vicaris, procurator en sacrista. Soms ook de antiquior en coadjutor.

door de visitator.

De gemeenschap van Sheen is zich in 1626 komen vestigen in Nieuwpoort. De volgende raad wordt haar gegeven: "Wij geven met de meeste nadruk opdracht aan de prior en de conventuelen dat ze helemaal niets ondernemen wat betreft een verandering van plaats en dat ze noch verkopen noch kopen zonder uitdrukkelijke toelating van de visitator."

1627 (CE 738)

Overlijdens

Johannes Fennet, convers van Sheen, overleed op 22.11.1626.

Wijzigingen

Augustinus van Dorpe, profes van Herne, wordt verplaatst naar Brugge.

Fredericus Kogelkenius, profes van Herne, wordt uit Brugge naar Roermond verplaatst.

Ordinationes

Voor een beter onderhouden van paragraaf 4 van hoofdstuk 21 van het tweede deel van de statuten, verklaren wij dat zij die naar een ander huis gezonden worden en duidelijk van de kortste weg afwijken, aan de straf voorzien voor vluchtende religieuzen onderworpen zullen worden en dat zij die reisgeld ontvingen en het gebruiken voor andere doeleinden zonder uitdrukkelijke toestemming van de overste, aan de straf voorzien voor hen die onrechtmatig geld bezitten onderworpen zullen worden. De oversten moeten waken dat dit niet gebeurt en moeten de normaal voorziene rechtspraak toepassen.

1628 (CE 739)

Overlijdens

Bertinus Oliver, profes van Sheen, was vicaris van Brugge en overleed op 12.10.1627 in Gent waar hij op doorreis was.

Georgius Eglionby, profes van Sheen in april 1597, stierf op 20.10.1627.

David Lewis, convers van hetzelfde convent vóór 1579, overleed op 26.9.1627.

Jacobs Olden, ingetreden als moniale in 1612, overleed in 1627/1628

Wijzigingen

Joannes Hutton, profes van Sheen, was procurator in Mechelen van 1620 tot 1626. Dan ging hij naar Leuven. Hij moet nu zijn communiteit vervoegen in Nieuwpoort.

Aan de prior van Sheen te Nieuwpoort wordt gevraagd ten vlugste de status van zijn huis mee te delen aan de visitator.

Jozef Scheldens, profes van Sint-Sofie te 's Hertogenbosch, door de visitator aangesteld als vicaris van Sint-Anna in 1627, wordt in deze functie bevestigd.

1629 (Aanw. 593)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Henricus Bijl, geboren te Venlo en profes van Leuven in 1616, wordt in Sint-Anna benoemd, komende van Herne waar hij procurator was. Augustinus van Dorpe, profes van Herne, die in 1627 naar Brugge kwam, keert terug naar Herne.

c. 1630 (CE 1503)

Overlijdens

Johannes Baptista Daniels, profes van Leuven, was prior in Brugge van 1604 tot ca. 1608/1609. Overleed op 12.12.1629 in Leuven.

Maria Neytz, ingetreden als moniale omstreeks 1625, bezat toen nog een huis in Klemskerke.

Anna van Crombrugge, dochter van Filips, burgemeester van Veurne, en van Helena Mestdagh, was nog novice bij haar overlijden.

Wijzigingen

Cornelis Rouberghere, profes van Diest, gaat van Brugge naar Sint-Martens-Bos. Hij had in 1625 gevraagd naar Brugge te mogen gaan, waar hij sacrista was.

Gisbertus Bijl, profes en sacrista van Sint-Martens-Bos wordt sacrista in Brugge, zoals hij gevraagd had.

Joannes Hutton verhuist op zijn verzoek van Sheen, zijn huis van professie, naar Sint-Martens-Bos.

1631 (Aanw. 593)

Overlijdens

Cornelius Le Roux, profes en antiquior van Brugge, stierf er op

9.4.1630.

Thomas Greene, profes en vicaris van Sheen, overleed er in 1630/1631.

Joannes Sloyer, convers van hetzelfde huis, overleed in 1630/1631. In mijn lijsten heb ik die niet. Wel heb ik Joannes Floyde, convers en profes op 25.6.1630, overleden op 18.8.1636. Is dat dezelfde en dus een fout van de carta?

Wijzigingen

Nicolaus Hendrickx, alias Liranus, donaat van Lier, verbleef in Brugge en moet nu terugkeren naar Lier.

Egidius de Winte, convers van Brussel in 1618, gaat van Lier naar Brugge.

Judocus Gindertaler, profes van Brussel op 17.9.1617, die in Antwerpen cantor en later procurator was, gaat nu naar Brugge.

1632 (Aanw.593)

Overlijdens

Franciscus, convers van Brugge voor 1614, overleed er in 1631/1632.

Catharina De Clercq, ingetreden als moniale in mei 1604, werd priorin in 1615 en bleef het tot aan haar dood op 26.2.1632.

Wijzigingen

Franciscus van der Meulen, die prior was in Brugge, gaat naar Lier, zijn huis van professie, als vicaris. Hij wordt opgevolgd door Carolus vander Guchte, profes van Sint-Martens-Bos waar hij dan vicaris was. Catharina Vrombaut, die op 26.2.1632 priorin verkozen was, wordt in deze functie bevestigd.

1633 (CE 2517)

Overlijdens

Jozef Scheldens was profes van Sint-Sofie in 's Hertogenbosch. Hij was vicaris van de monialen sinds 1627 en overleed er op 15.9.1632.

Wijzigingen

Bruno Emtinck, profes van Sint-Martens-Bos gaat van deze kartuis naar Sint-Anna als coadjutor.

Simon de Bode, profes van Leuven, wordt vicaris van Sint-Anna in 1632. Hij wordt nu bevestigd in deze functie die hij zal uitoefenen tot kort voor zijn dood (c. 1658).

Henricus Bijl, profes van Leuven, keert naar zijn huis van professie

terug, na sinds 1629 coadjutor te zijn geweest in Sint-Anna.

c. 1634 (CE 2517)

Overlijdens

Hoewel Corneel Moens geen kartuizer was, wordt zijn naam speciaal vermeld omdat hij provendarius domus mon. Brugis was d.w.z. degene die zorgde voor de boodschappen. Hij overleed op 27.3.1634. Was hij werkzaam voor de monialen of voor de monniken? De vermelding laat niet toe te zeggen voor wie hij werkte.

Joanna Sutiers, ingetreden als converse in 1598. Een van haar voogden was Passchier Sutiers, beheerder van de Armentafel van Brugge. Ze had een zuster, Maria, die koormoniale was van Sint-Anna (1590-14.3.1645).

Wijzigingen

Joannes Oppers, profes van Lier, in Brugge aangekomen in 1631, gaat naar Leuven.

Joannes Hutton, profes van Sheen, sinds c. 1630 in Sint-Martens-Bos, keert terug naar Sheen.

Michael de Simpol, profes ca 1627 in Sint-Martens-Bos, gaat op zijn verzoek van Sheen naar Antwerpen, waar hij slechts zeer korte tijd verbleef.

c. 1635 (CE 2517)

Overlijdens

Elisabeth van Gavere trad binnen als moniale omstreeks 1561. Was onderpriorin van 1588 tot 1603. Ze ondertekende mede de rekeningen zonder vermelding van functie van 1605 tot 1633. Ze overleed op 13.12.1634.

Wijzigingen

Geen.

c. 1636 (CE 2514)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Carolus van der Guchte, profes van Sint-Martens-Bos, overleed als prior van Brugge in 1634. Hij werd vervangen door Joannes Pipenpoy, profes van Brussel, die rector was tot aan de c. 1636, die hem benoemt tot prior.

Op de eerste blz. staat: "Bestemd voor het huis der monialen te Brugge."

c. 1637 (CE 2513)

Overlijdens

Robertus Dalton, vermeld als vicaris van Sheen in 1626, overleed op 26.11.1636.

Bartholomeus Kellam, convers van Sheen voor 1626, overleed op 15.3.1637.

Abraham Ellis, convers van Sheen voor 1608, overleed als hospes in El Paular (Spanje) in 1637. Hij wordt ook vermeld in de c. 1638.

Barbara de Brune als converse ingetreden in het begin van de 17de eeuw, overleed op 10.12.1636.

Wijzigingen

Bruno Clement, profes van Diest, gaat van Brussel naar Brugge.

Joannes Hutton, profes van Sheen, gaat van Sheen naar Leuven.

Ordinatio

Niemand mag tot de staat van convers worden toegelaten, tenzij hij voordien gedurende vijf jaar de staat van donaat had.

1638 (CE 966)

Overlijdens

De carta schrijft: "D. Arnoldus professus domus Lyrae alias vicarius domus monialium Brugis". Ik heb deze monnik aanvankelijk aangezien als Andreas Gaethoven die stierf op 6.11.1637 en profes was van Lier. Maar deze is echter nooit vicaris geweest van de Brugse monialen. Het gaat hier om een vergissing van de carta. Deze Arnoldus die wel bij de zusters verbleef is eigenlijk Gerardus, alias Arnoldus, Eligii Raddelet. Hij was er van 1616 tot 1621 en was hulpvicaris van Cornelius Jansonius van Schoonhoven, die wegens zijn blindheid een helper nodig had op het eind van zijn leven.

Paulus vander Haeghen, profes van Diest, overleed als procurator van Sint-Anna.

c. 1639 (CE 2088)

Overlijdens

Antonius Langworth deed professie in Sheen voor 1626. Hij overleed op 9.4.1639.

Catharina Vrombaut, ingetreden als moniale in april 1603, was celleraria van 1617/1618 tot 1632. Ze werd priorin op 26.2.1632 en over-

leed in deze functie vermoedelijk even voor 1.10.1638.

Francisca Lambrechts trad in als converse in 1610. Ze was portierster en overleed op 20.8.1638.

Wijzigingen

Gisbertus Bijl, profes van Sint-Martens-Bos, gaat van Brugge, waar hij sacrista was, terug naar zijn huis van professie.

1640 (CE 965)

Overlijdens

Franciscus vander Meulen, oud-prior van Brugge, stierf in Lier op 16.5.1639.

Wijzigingen

Hugo Gelos, profes van Diest, gaat terug naar Diest komende van Brugge.

Antonius du Lieu, profes van Sint-Martens-Bos, wordt van Diest verplaatst naar Brugge. In Sheen: "De visitator moet met zorg de klachten onderzoeken die gedaan zijn tegen Joannes Hutton. Indien hij hem schuldig bevindt, moet hij hem straffen door hem in de kerker te zetten met beperking van voedsel, en anders op de wijze die zijn geval vereist."

c. 1641 (CE 2494)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Joannes Hutton, profes van Sheen, gaat van Sheen naar Brugge.

c. 1644 (CE 1504)

Overlijdens

Thomas Hallowes, profes van Sheen, prior van dat huis, overleed in deze functie op 3.1.1644.

Clara van Hondeghem trad binnen in 1620 als moniale en overleed op 28.2.1643.

Wijzigingen

Antonius Naylor, profes van Sheen, begaf zich van dat huis als hospes naar Brugge.

Antonius du Lieu, profes van Sint-Martens-Bos, ging van dat huis

naar Brugge als hospes.

Jacobus Cambrelin gaat van Brugge naar Sheen. We hebben geen andere gegevens over deze monnik.

Joannes Duckett, zoon van de martelaar Jacobus Duckett, deed als seculier priester professie op 15.7.1629 en werd, reeds vicaris zijnde, tot prior verkozen na de dood van Thomas Hallowes.

c. 1645 (CE 2410)

Overlijdens

Joanna Toris, ingetreden als donate in 1636.

Wijzigingen

Geen.

c. 1649 (CE 1827)

Overlijdens

Geen

Wijzigingen

Geen.

1650 (onvolledige carta) en 1651 (CE 732)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Geen.

c. 1652 (CE 2320)

Overlijdens

Joannes Hutton, prior van Sheen sinds 1647, overleed op 23.10.1651 Volgens de carta: "prior domus Angelorum Neoporti"!

Catharina Carron trad in als moniale in 1603. Van 1633 tot 1647 ondertekende ze mede de rekeningen zonder vermelding van functie. Ze stierf op 19.8.1651.

Elisabeth Foreest trad in als donate in 1599.

Wijzigingen

Thomas Gerard, profes van Sheen, werd door Reverendus Pater in 1651, na het overlijden van Joannes Hutton, aangesteld tot prior. Hij wordt nu in deze functie bevestigd.

c. 1653 (CE 2481)

Overlijdens

Edmundus Ireland was procurator van het Engels College te Douai van 1641 tot 1647. Hij deed professie in Sheen in november 1649. Hij overleed er op 1.4.1652.

Antonia Aerts trad in als moniale in 1602. Ze ondertekende de rekeningen mee van 1628 tot 1652 zonder vermelding van functie.

Wijzigingen

Geen.

Op het einde van de carta staat: "Deze moet gezonden worden naar Sint-Martens-Bos en daarna naar Gent." Een andere hand schreef erbij: "Moet naar Nieuwpoort gezonden worden."

c. 1654 (CE 2481)

Overlijdens

Andreas vander Meeren, convers van Brussel in 1613, overleed als hospes van Brugge op 12.10.1653.

Gulielmus Skinner, donaat van Sheen sinds 1635.

Catharina Wynckelman, converse sinds 1606/1607.

Wijzigingen

In Brugge werd in 1653 door Reverendus Pater tot prior benoemd, in vervanging van Joannes Pipenpoy die prior werd in Brussel, zijn huis van professie, Gregorius Raeymaeckers, profes van Leuven in 1626.

Georgius Transam studeerde aan het Engels College te Douai waar hij ook professor was. Hij trad binnen in Sheen in 1637. Hij was er vicaris van 1647 tot 1654, jaar waarin hij tot prior van Sheen werd benoemd.

1655 (OKA 338)

Overlijdens

Maria Valentijn, ingetreden als donate in 1604/1605, overleed in 1655.

Wijzigingen

Geen.

1659 (OKA 338)

Overlijdens

Eduardus Fettiplace, profes van Sheen, na procurator geweest te zijn van het Engels College te Douai, in november 1649. Gestorven op 31.3.1659.

Antonius Naylor, profes van Sheen, verbleef in 1644-1645 in Brugge en overleed in Nieuwpoort op 9.4.1659.

Catharina Tilly, ingetreden als moniale in 1643. Dochter van Frans Tilly. Professie in 1644. Gegoede familie. Overleden op 25.7.1658.

Catharina Bruneels, ingetreden als converse in 1635 en overleden op 24.6.1658.

Maria Tillemans, ingetreden als donate in 1639 en overleden in 1659.

Wijzigingen

Anthelmus Queremans, donaat van Brugge, keert uit Herne terug naar Brugge.

Hugo van Gessel wordt ontheven van zijn prioraat van Sint-Martens-Bos om prior te worden in Brugge waar hij Michael Coolen opvolgt. Hij was profes van Sint-Martens-Bos op 3.8.1637, waar hij ook procurator was.

Robertus Clarke, profes van Sheen, komt van Brugge terug in zijn huis van professie.

1660 (OKA 338)

Overlijdens

Clara Verlinden, als donate ingetreden tussen 1621 en 1627, overleden in 1660.

Wijzigingen

Nicolaus Marchand, donaat van Sint-Martens-Bos, gaat van Brugge naar Scheut.

“We geven opdracht aan de visitatoren de grenzen van de wandelingen van het klooster van Brugge op een behoorlijke wijze, conform met de reguliere discipline, vast te leggen.”⁴

4 De monniken maken wekelijks een wandeling in de omgeving van het klooster. Daarvoor mogen ze evenwel niet buiten bepaalde limieten gaan. Deze grenzen worden vastgelegd in een officieel document.

1661 (OKA 338)

Overlijdens

Jozef Le Comte, profes van Brugge omstreeks 1648, was sacrista en werd in 1658 vicaris. Overleden op 22.9.1660.

Maria Tollenaere, ingetreden als moniale in 1613, toen haar moeder reeds weduwe was van Antoon Tollenaere. Deed professie in 1615 en overleed in 1661. Zeer gegoede familie.

Wijzigingen

Gulielmus van Haecht, procurator van Brugge, keert terug naar Leuven, zijn huis van professie, waar hij procurator zal zijn.

Nicolaus Brouckman, profes van Brugge, wordt er procurator.

Andreas Jacobs, profes van Sint-Martens-Bos en procurator, wordt vicaris in Brugge.

1662 (CE 37)

Overlijdens

Hugo van Gessel, profes van Sint-Martens-Bos op 3.8.1637, overleed als prior van Brugge op 23.8.1661.

Maria van Munnekereede, ingetreden als moniale in 1612, overleed midden 1661.

Elisabeth Forchout, ingetreden als converse in 1638, overleed in 1661/1662.

Anna de Boosere, ingetreden als converse in 1639, overleed in 1661/1662 na 3 jaar ziekte. Ze was verantwoordelijk voor de apotheek.

Wijzigingen

Andreas Jacobs, profes van Sint-Martens-Bos, werd vicaris benoemd te Brugge op 20.6.1661, maar reeds enkele weken later werd hij er prior.

Anthelmus vander Plancken, profes van Sint-Martens-Bos omstreeks 1655, werd vicaris in Brugge als opvolger van Andreas Jacobs.

Benedictus Vrancx, profes van Sint-Martens-Bos, vicaris in Sheen, keert terug naar zijn huis van professie.

Petrus Bilcliffe, profes van Sheen op 4.1.1661, wordt er vicaris.

c. 1664 (CE 1827) onvolledig

Overlijdens

Cornelia de Coninck, vermoedelijk uit Duinkerke afkomstig, trad als moniale binnen in 1610. Ze overleed op 4.7.1663.

Wijzigingen

Andreas Jacobs, profes van Sint-Martens-Bos, krijgt misericordia (d.i. ontslag) als prior van Brugge op zijn dringend verzoek en keert terug naar zijn huis van professie. Hij wordt vervangen door Josephus d' Outelair, profes van Brussel in 1635, die in Antwerpen was op dat moment.

c. 1665 (CE 1220)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Antonius du Lieu, vicaris van Brugge, keert terug naar Sint-Martens-Bos, zijn huis van professie, en wordt er eveneens vicaris.

Bruno Clement, profes van Diest, werd in 1664 sacrista in Brugge en wordt nu in deze functie bevestigd.

Gregorius Macquet gaat van Sint-Martens-Bos, zijn huis van professie, naar Brugge als vicaris.

Joannes Cool, profes van Brugge, verlaat dit huis voor Diest.

1669 (CE 781)

Overlijdens

Magdalena Campinck, geboren in 1600 of 1601, ingetreden als donatante in 1626, overleed op 15.2.1669.

Wijzigingen

Jozef d' Outelair, profes van Brussel op 10.3.1635, wordt verplaatst als prior van Brugge naar Antwerpen.

Hugo van der Straeten, profes en vicaris van Gent, wordt prior in Brugge.

Bernard d' Outelair, profes van Chercq, was sacrista van Brugge van 1640 tot 1643, werd er dan vicaris tot 1658, en werd na een verblijf in Antwerpen, weer vicaris in Brugge in 1668.

Antonius du Lieu (in deze carta verkeerdelijk vermeld als Anthelmus) was procurator in Sint-Martens-Bos, toen hij benoemd werd tot procurator van Sint-Anna. Hij verving er Franciscus Bodart, profes van Lier, die procurator was van Sint-Anna van 1666 tot 21.6.1669. Dan werd hij procurator in Sint-Martens-Bos.

Petrus Bilcliffe werd in 1668 tot prior verkozen van Sheen en wordt nu in dit ambt bevestigd.

1670 (CE 967)

Overlijdens

Petrus Constable, profes van Sheen Anglorum, overleed er als procurator op 13.3.1670.

Petronilla vande Walle, geboren in 1589, ingetreden als moniale in 1617. Overleden op 25.2.1670.

Wijzigingen

Petrus Langhedul, profes van Gent, in 1669 met goedkeuring van de visitator als vicaris aangesteld in Brugge, wordt bevestigd in deze functie.

Paulus van Hoorne, profes van Sint-Martens-Bos in 1668, wordt overgeplaatst naar Brugge.

1673 (OKA 338)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Anthelmus Cottel, profes van Lier, verkozen door de Brugse monniken tot prior in 1672, wordt bevestigd in deze functie.

Paulus van Hoorne, profes van Sint-Martens-Bos, gaat van Herne naar Sheen waar hij vicaris wordt.

Jacobus Bertwisle, profes van Sheen, gaat van zijn klooster van professie naar Brugge.

1674 (OKA 338)

Overlijdens

Maria de Tollenaere, priorin sinds 30.8.1667, overleed op 29.1.1674. Ze werd geboren eind 1625 uit een zeer gegoede familie. Ze trad binnen in 1649. Was novicemeesteres van 1657 tot 1667.

Wijzigingen

Christianus Weyts, profes van Brussel in 1671, wordt procurator in Sint-Anna.

Antonius du Lieu, profes van Sint-Martens-Bos, was procurator van Sint-Anna en wordt er nu coadjutor.

Georgius Millian, profes van Brussel, coadjutor van Sint-Anna, wordt hospes in Herne.

1675 (OKA 338)

Overlijdens

Christianus Weyts, profes van Brussel, overleed als procurator van Sint-Anna op 15.6.1674.

Maria de Wyen, geboren in 1608, ingetreden als moniale begin 1629, overleed op 30.11 of 13.12.1674.

Anna Berblock, geboren omstreeks 1590, trad in als donate in 1612 en overleed op 1.6.1674.

Wijzigingen

Justus de Paepe, profes van Lier, werd in 1674 vicaris benoemd van Sheen door de visitator en wordt nu in dit ambt bevestigd.

Constant Magnus, profes van Gent, werd in 1674 benoemd tot procurator van Sint-Anna door de visitator en wordt nu in deze functie bevestigd.

1677 (OKA 338)

Overlijdens

Jozef d' Outelair, profes van Brussel, oud-prior van Brugge, overleed als prior van Antwerpen op 21.3.1677.

Christina Brouckman, geboren in 1639, ingetreden als moniale in 1660, deed professie in 1661 en overleed in mei of juni 1676. Ze is waarschijnlijk de zuster van zuster Aldegondis Brouckman en verwant met Nicolaas Brouckman.

Judoca Verhelle, geboren in 1604, ingetreden als donate in 1632, overleed op 6.7.1676.

Wijzigingen

Melchior Pletincx, profes van Herne, verlaat Brugge, waar hij vicaris was, om prior te worden in Herne.

Nicolaas Brouckman, profes en procurator van Brugge, wordt er prior in opvolging van Anthelmus Cottel.

Jacobus Bertwisle keert terug vanuit Lier naar Sheen, zijn huis van professie.

Justus de Paepe (in deze carta verkeerdelijk Jozef geheten) keert terug vanuit Sheen naar Lier, zijn huis van professie.

Henricus Petit, prior van Herne, wordt benoemd tot vicaris van de monialen

1679 (OKA 338)

Overlijdens

Thomas Owst, profes van Sheen, overleed als procurator op 15.1.1679.

Petrus Brigham, profes van datzelfde huis, overleed in Brugge als hospes op 30.1.1679.

Anna Huerblock, geboren in 1614, ingetreden als moniale in 1633, overleed op 16.1.1679. Ze was een natuurlijk kind en erkend door Michiel Wouters.

Wijzigingen

Bavo van Hulthem, profes van Gent, wordt verplaatst van Brugge naar Leuven.

Paulus van Hoorne, die in Brugge in de kerker zit, keert terug naar zijn huis van professie, Sint-Martens-Bos, waar hij verder zijn straf moet uitzitten in de kerker.⁵

Bruno d' Avila, profes van Lier, hospes in Brugge, moet zijn kwade tong bedwingen waarmee hij niet ophoudt de Orde te belasteren en de jonge religieuzen aanzet tot misprijzen van de statuten en de oversten. Die jongeren moeten zijn schadelijke praatjes vermijden.

Egidius vanden Berghe keert uit Brugge terug naar Antwerpen, zijn huis van donatie.

Franciscus de Rycke, profes van Sint-Martens-Bos, keert terug van Brugge naar zijn huis van professie.

Anthelmus de Veltere, profes van Brugge, keert er terug vanuit Brussel.

Jozef vander Hulst, donaat van Brugge, keert er terug vanuit Antwerpen.

1681 (OKA 338)

Overlijdens

Petrus Herts, donaat van Herne in 1672, overleed als hospes in Brugge.

Maria Wouters, geboren in 1604, ingetreden als moniale in 1623, professie in 1625, uit een goeude familie, overleed op 16.2.1681.

5 Als een monnik een belangrijke overtreding had gepleegd, werd hem soms opgelegd in de kerker te verblijven. Dit is een cel die iets kleiner is dan een normale cel, maar die alleen kleine, hooggeplaatste vensters heeft. Tegenwoordig bestaat die kerker niet meer, omdat voor zwaardere vergrijpen de religieuzen geëxclustreerd kunnen worden d.i. tijdelijk buiten hun klooster verblijven. De exclustratie is niet noodzakelijk het gevolg van een misstap. Het kan gaan om gezondheidsredenen of andere omstandigheden zoals studie.

Wijzigingen

Jan-Baptist Verstrepen, profes van Herne, wordt overgeplaatst van Brugge naar Antwerpen.

Willibrord Buckenberg, profes en procurator van Diest, wordt vicaris in Brugge.

Bonaventura Rotsaert, profes van Brugge, keert terug naar Brugge van uit Brussel.

Gregorius Sutrix, profes van Lier, door de visitator aangesteld als procurator van Sheen, wordt in deze functie bevestigd.

1682 (OKA 338)

Overlijdens

Joannes Pipenpoy, profes van Brussel, oud-prior van Brugge, overleed op 9.5.1681.

Joannes Barnesly, profes van Sheen, stierf er op 10.10.1680.

Amandus Denys, donaat van Sint-Anna, overleed als hospes in Sint-Martens-Bos.

Norbertus Symons, donaat van Brugge.

Magdalena Loones, converse van Sint-Anna, geboren in 1606, ingetreden in 1634, overleed op 17.3.1682.

Wijzigingen

Octavianus vanden Bogaerde, profes van Brugge, wordt overgeplaatst van Brugge naar Lier.

Hieronymus Hoppenbrouwer, profes van Antwerpen, gaat vanuit Lier naar Sint-Anna als coadjutor.

Benedictus Germees, profes van Sint-Martens-Bos, wordt overgeplaatst naar Brugge vanuit zijn huis van professie.

Barnabas de Bergas, profes van Leuven, gaat van daaruit naar Brugge.

Dionysius van Heumel, profes van Brussel, gaat van Sint-Anna naar Brugge waar hij procurator wordt.

c. 1689 (CE 2480)

Overlijdens

Elisabeth vander Leene, geboren omstreeks 1628, trad binnen als moniale in 1648. Ze was cantor gedurende 25 jaar en overleed op 13 of 14.3.1689.

Wijzigingen

Hiëronymus vanden Kerckhove, profes en procurator van Gent, wordt benoemd tot prior van Brugge.

Joannes-Baptista Wauwermans, profes van Antwerpen, verlaat Brugge om vicaris te worden van Sint-Martens-Bos.

Hugo Pirot keert terug uit Brugge naar Gent, zijn huis van professie.

c. 1690 (CE 2480)

Overlijdens

Petrus Aerts, profes van Diest, stierf als hospes van Brugge op 20.8.1689.

Wijzigingen

Geen.

c. 1693 (CE 2088)

Overlijdens

Petrus Bilcliffe, profes van Sheen op 4.1.1661, was reeds vicaris in 1662 en werd prior in 1668. Hij overleed in deze functie op 13.2.1693. Hij was gekend als auteur.

Joannes-Antonius Garnet overleed als profes en vicaris van Sheen op 14.2.1693.

Christianus Hazzard, donaat van Sheen, stierf er op 27.2.1693.

(Dus drie overlijdens in de maand februari 1693 in dit kleine convent!)

Thomas Whale, profes en eertijds vicaris van Sheen, overleed er op 5.7.1692.

Josepha Bierewaert, geboren in 1645, trad binnen als moniale in 1670. Ze was celleraria van 1685 tot 1692. Ze was ook novicemeesteres en stierf op 30.1.1693.

Catharina Rosseels, geboren in 1626, trad binnen als moniale in 1660. Ze ondertekende zonder vermelding van functie de rekeningen van 1690 tot 1692. Ze overleed op 29.12.1692.

Wijzigingen

Anthelmus de Veltere, profes van Brugge, werd tot prior van zijn kartuize verkozen in 1692 en nu bevestigd. Zijn voorganger, Constantinus Magnus, werd prior verkozen in Gent.

Thomas Thuroid, profes van Sheen, werd er in 1692 tot prior verkozen en nu bevestigd.

Hugo Pirot, profes van Gent, werd in 1692 aangesteld als vicaris van

Sheen en nu bevestigd.

c. 1694 (CE 1874)

Overlijdens

Henricus Petit, profes van Herne, was vicaris van Sint-Anna van 1677 tot 1680. Hij overleed als prior van Lier.

Robertus Willasie, profes van Sheen, stierf er op 14.12.1693.

Theresia Hostens, geboren in 1666, trad binnen in 1686 en overleed op 23 of 24.11.1693.

Ludwina Strobbe, geboren in 1641, trad binnen als converse in 1662. Ze stierf op 27.5.1693.

Wijzigingen

Henricus Raeymaeckers, profes van Brussel in 1674, was tot prior verkozen van Herne in 1692. Door deze carta wordt hem misericordia verleend en gaat hij als vicaris naar Brugge.

Josephus van Hecke, profes van Herne, gaat van Herne naar Brugge.

Josephus van Thienen, profes van Brussel in 1678, keert uit Brugge terug naar zijn huis van professie.

Bernardus Ketelaere, profes van Antwerpen, hospes in Brugge, verlaat deze kartuize voor Sint-Martens-Bos.

Jacobus Boele, profes van Sint-Martens-Bos in 1684, wordt verplaatst naar Brugge.

Franciscus de Rycke, profes van Brugge in 1673, was hospes in Sheen sinds ca 1691 en wordt nu naar Herne overgeplaatst.

Godelieve Le Maire, die tot priorin verkozen was einde 1693, wordt in deze functie bevestigd.

c. 1695 (CE 2516)

Overlijdens

Gen.

Wijzigingen

Joannes-Baptista van Hoorebeke, profes en vicaris van Gent, werd in 1694 aangesteld als prior van Sheen en nu bevestigd in deze functie.

c. 1696 (CE 2516)

Overlijdens

Joannes-Baptista Wouters, profes van Brugge in 1675, sacrista sinds 1689, overleed er in deze functie.

Wijzigingen

De prior van Sheen, Joannes-Baptista van Hoorebeke, krijgt op zijn dringend verzoek misericordia en gaat als vicaris naar Leuven.

Octavianus van den Bogaerde, profes van Brugge, werd in 1695 aangesteld als vicaris van Sheen en nu bevestigd.

In deze carta volgt hierop een tekst die wijst op de moeilijkheden die de Orde had met deze kartuize.

“Dit huis echter, dat tot nu toe zeer lastig was voor de Orde wegens zijn verwaarlozing van de regel en verschillende overtochten naar Engeland om aalmoezen, maar vooral wegens zijn hardnekkige wil steeds een Engelse prior te hebben, hoewel het slechts vijf monniken heeft, waarvan twee priester, en die onlangs op Reverendus Pater druk hebben uitgeoefend om de ontheffing te vragen van de prior die uit zijn midden voortkwam, na hem een proces te hebben aangedaan wegens vele fouten tegen de regel, dit huis dus steunen we deze keer nog en laten het toe een prior te kiezen. Maar indien de monniken zich voor het overige niet beter dan voorheen gedragen volgens de voorschriften van de statuten, beslissen en bevelen we dat dit huis van de Orde wordt afgescheiden, opdat het voortaan voor ons geen voorbeeld van inobservantie noch een schandaal weze.”

Bruno Simons, profes en prior van Lier, wordt ontheven als zodanig en wordt vicaris van Sint-Anna in de plaats van Hiëronymus van Nijverseel, die naar Lier gaat eveneens als vicaris.

c. 1697 (CE 2516)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Gulielmus Hall, profes van Sheen in 1693, werd in 1696 prior benoemd in Sheen en nu bevestigd

c. 1698 (CE 2516)

Overlijdens

Godelieve Le Maire, priorin van 10.12.1693 tot 23.04.1697, overleed op 19 mei van datzelfde jaar.

Barbara Le Fer, geboren in 1622, ingetreden als converse in 1649, was de verantwoordelijke van de kloosterapotheek. Ze stierf op 15.8.1697.

Wijzigingen

Josephus Keingiart, profes van Gent, wordt benoemd tot coadjutor van Sint-Anna in vervanging van Fredericus Fredrickx, profes van Brussel, die van Sint-Anna naar Herne gaat.

Gulielmus vander Looven, profes van Herne, werd in 1697 tot vicaris van Sheen benoemd en nu bevestigd.

Dorothea Willems, tot priorin verkozen in 1697, wordt bevestigd in deze functie.

Voor het huis van Sheen voegt de carta het volgende bij: "Wij verbieden echter in dat huis voortaan nog novicen op te nemen tot wanneer het naar het oordeel van de visitatoren in een beter conditie verkeert zowel op geestelijk als op tijdelijk vlak."

1700 (CE 782)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Anthelmus de Veltere, profes van Brugge in 1661, vraagt ontheven te worden van zijn functie als prior. Hij wordt vervangen door Hugo Pirot, profes van Gent, die dan vicaris was van Sheen.

Egidius vanden Berghes, donaat van Antwerpen, keert terug vanuit Brugge naar Antwerpen.

Thomas Thuroid, profes van Sheen op 22.7.1686, keert terug van Luik naar zijn huis van professie.

Georgius Hunter werd door de conventuelen van zijn huis Sheen tot hun prior verkozen in 1699 en door Révérend Père bevestigd. "We laten toe dat novicen aanvaard worden in dat huis (Sheen), na voor elk afzonderlijk een onderzoek en de goedkeuring van de visitatoren. Die mogen slechts de toelating geven voor zover hun aantal past in de mogelijkheden van dit huis, zodat ze daar kunnen onderhouden worden zonder te moeten zoeken naar ongepaste oefeningen die door de statuten verboden zijn, bv. dat iemand onder welk voorwendsel ook voortaan naar Engeland moet gaan om aalmoezen te schooien.

c. 1701 (CE 1749)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Embertus Hellincx, profes en vicaris van Antwerpen, wordt tot procurator van Sint-Anna aangesteld, en Franciscus Tou die er procurator was wordt er vicaris.

De oud-vicaris Bruno Simons, sinds 1696 in functie, wordt overgeplaatst naar Gent ook als vicaris.

Josephus Keingiart, sinds 1698 coadjutor van Sint-Anna, keert terug naar Gent, zijn huis van professie.

c. 1702 (CE 2479)

Overlijdens

Constantinus Magnus, die procurator en vicaris was in Sint-Anna van 1680 tot 1691 en prior van Brugge in 1691, overleed als prior van Gent op 5.10.1701.

Joannes Baes, donaat van Brugge, stierf vorig jaar, maar werd vergeten in de vorige carta.

Jacoba de Grutere, geboren omstreeks 1626, trad binnen als moniale in 1643. Ze ondertekende mede de rekeningen van 1667 tot 1673 zonder vermelding van functie. Op 17.2.1674 werd ze priorin en bleef het tot 4.12.1693. Van 1694 tot 1698 ondertekent ze opnieuw de rekeningen zonder vermelding van functie. Ze stierf op 16.4.1701.

Maria de Villegas, geboren in 1630, trad binnen als moniale in 1648. In 1689/1690 ondertekende ze mede de rekeningen zonder vermelding van functie. Van 1691 tot 1694 doet ze het als onderpriorin. Ze overleed op 2.8.1701.

Livina van Heylen trad binnen als moniale in 1670 en overleed op 12.12.1701.

Algegondis Brouckman, geboren in 1633, trad in als converse in 1655. Ze was portierster en overleed op 27.1.1702. Ze was zeer waarschijnlijk de zus van Christina Brouckman, ingetreden als moniale in 1660.

Wijzigingen

Joannes-Baptista van Hoorebeke verlaat als prior Sint-Martens-Bos om prior te worden in Brugge en Hugo Pirot, prior van Brugge, vangt hem in Sint-Martens-Bos.

Josephus van Spiers verlaat Brugge om vicaris te worden in Antwerpen, zijn huis van professie.

1724 (CE 763)

Overlijdens

Anthelmus Verfaillie, donaat Brugge voor 1710, was procurator in Brugge tussen 1716 en 1720. Hij overleed op 24.5.1723.

Constantia du Persijn, ingetreden als moniale in 1681. Ze was celleraria en novicemeesteres. Ze overleed als suppriorin op 25.7.1723.

Wijzigingen

Bruno de Cocq, profes van Gent omstreeks 1696, procurator van Sint-Anna tot 1722. Hij werd verkozen door de monniken van Gent tot prior in juni 1723 en wordt bevestigd in dit ambt.

Hugo Hoebens, profes van Gent, was procurator van Sint-Anna in 1723 en werd er dan als vicaris aangeduid en nu bevestigd in dit ambt.

Benedictus Wicart, profes van Brussel op 29.6.1709, werd in 1623 procurator benoemd in Sint-Anna door de visitorator en nu in deze functie bevestigd.

c. 1725 (CE 1932)

Overlijdens

Henricus Swinnen, profes en prior van Diest, was van 1706 tot 1716/1717 prior van Brugge.

Wijzigingen

Geen.

c. 1726 (CE 2478)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Geen.

c. 1727 (CE 2478)

Overlijdens

Ananias van Solten, profes van Valenciennes, is gestorven als hospes van Brussel. Hij was van 1709 tot 1711 vicaris van Sint-Anna.

Franciscus Thompson, profes van Sheen in 1711, stierf als vicaris van Sheen op 7 3.1727. Hij is ook gekend als auteur.

Francisca Braeckelman, geboren in 1659, ingetreden als moniale in 1682, was celleraria van 1693 tot 1697 en van 1700 tot 1709. Ze was

onderpriorin van 1710 tot 1719. Ze overleed, blind geworden in 1720, op 29.7.1726.

Wijzigingen

Jacobus Peeters, profes van Lier, was vicaris van Brugge sinds 1720. Hij wordt nu verplaatst naar Luik.

Antonius Vivignies, profes van Luik, gaat van Luik naar Brugge om hem er als vicaris te vervangen.

c. 1728 (CE 2478)

Overlijdens

Philippus Joly, profes van Antwerpen, werd prior van Brugge in 1718 en overleed er in deze functie op 23.10.1727.

Georgius (hier verkeerd vermeld als Gregorius) Hunter, profes van Sheen in 1694, prior van 1700 tot 1715, overleed er op 31.12.1727.

Hugo de Clercq, profes van Brugge, vóór 1698, overleed als hospes van Lier, nog steeds diaken zijnde.

Wijzigingen

Antonius Vivignies, die vicaris was in Brugge, werd er in 1727 tot prior verkozen en nu bevestigd.

Joannes Geerts, profes van Lier ca. 1695, gaat op zijn verzoek van Brugge naar Gent.

Hugo Hoebens, vicaris van Sint-Anna sinds 1723, gaat nu als vicaris naar Leuven.

c. 1729 (CE 2495)

Overlijdens

Columbanus Townley, was profes van Bourgfontaine (Frankrijk) in 1700. Hij was procurator van Sheen van 1705 tot 1708 en prior van 1718 tot 1722. Hij overleed er als hospes op 17.1.1729.

Wijzigingen

Geen.

Een nota op het einde van de carta zegt: "Van Brugge moet deze *carta* naar Nieuwpoort gestuurd worden en vandaar terug naar Brugge bij de monialen."

c. 1730 (CE 2515)

Overlijdens

Josephus Betts, die weduwnaar geworden, in 1710 intrad in Sheen, waar hij prior was van 18.6.1722 tot aan zijn dood op 31.10.1729. Is ook vermeld als auteur.

Andreas van Langenhove, profes van Brussel in 1680, was prior in Brugge van 1716 tot 1718. Hij stierf te Brussel op 22.9.1719.

Wijzigingen

Bernardus Garemyn, profes van Gent, werd, toen hij vicaris van Antwerpen was, tot prior van Brugge benoemd in 1729 en door deze carta in deze functie bevestigd. Hij verving er Bruno Hermans, profes van Lier, die ook in 1729 benoemd werd tot prior van Antwerpen. Carolus Lee, profes en procurator van Sheen, werd in 1729 benoemd tot prior van Sheen en nu in deze functie bevestigd.

c. 1732 (CE 1219)

Overlijdens

Dorothea Feyte, geboren in 1690, trad binnen als moniale in 1714. Ze overleed op 4 augustus of oktober 1731.

1733 (CE 274)

Overlijdens

Antonius Vivignies, profes van Luik, oud-prior van Brugge. Overleed in deze functie in Diest in mei 1732.

Wijzigingen

Gulielmus Damman, profes van Sint-Martens-Bos omstreeks 1686, werd in 1732 aangesteld als prior van Brugge en nu bevestigd in dit ambt.

Bernardus Garemijn, profes van Gent, wordt prior in Gent en werd daarvoor ontslagen als prior van Brugge.

1735 (CE 733)

Overlijdens

Petrus Geersone, profes van Brugge in 1701, overleden als procurator op 31.3.1735.

Petronilla Geerts, geboren in 1683, trad in als donate in 1705. Ze overleed op 10.10.1734.

Wijzigingen

Geen.

c. 1736 (CE 2320)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Geen.

1740 (CE 275)

Overlijdens

Anthelmus Bosmans, profes van Diest, oud-vicaris van Sint-Anna (1728-1737) overleden als prior van Gent in 1739.

Carolus Lee, profes van Sheen op 27.12.1714, overleed als prior van Sheen op 20.4.1740.

Gulielmus Damman, profes van Sint-Martens-Bos, oud-prior van Brugge, overleed als coadjutor van zijn professiehuis in 1739/1740.

Wijzigingen

Andreas Bonne, profes van Brugge in 1728, wordt vicaris in Leuven.
Hugo van Deuren, profes van Leuven in 1708, wordt vicaris in Brugge.

Thomas Yates, profes van Sheen in 1694, was coadjutor in Diest op het ogenblik dat hij tot prior verkozen werd van Sheen.

c. 1741 (CE 2934)

Overlijdens

Geen

Wijzigingen

Geen.

1742 (CE 276)

Overlijdens

Franciscus van Einthoven, profes van Herne, overleed als vicaris van Sint-Anna in 1741/1742.

Hugo Hoebens, profes van Gent, oud-vicaris van Sint-Anna, overleden in Sint-Martens-Bos in 1741/1742.

Egidius Galle, donaat van Brugge voor 1692, overleed er in 1741/1742.

Josephus Cook, donaat van Sheen, overleed er op 26.10.1741.

Wijzigingen

Josephus van Cauwenberghe, profes van Brugge, werd in 1741 aangesteld als vicaris van Herne en nu in deze functie bevestigd.

Petrus Orlemans, profes van Herne in 1711, werd door Révérend Père in december 1741 aangesteld als vicaris en overste van Sint-Anna en wordt nu in deze functie bevestigd.

c. 1758 (CE 2512)

Overlijdens

Bruno Hermans, antiquior en coadjutor van Lier, was prior van Brugge van 1729 tot 1730. Hij overleed in Lier na 57 jaar kartuizerleven.

Colomba Beyaert, geboren te Sint-Winoksbergen in 1689, trad in als moniale in 1717 en stierf op 14 of 18 juni 1757.

Lutgardis Dierickx, geboren te Brugge in 1693, trad als moniale binnen in 1715. Ze overleed op 11 of 16 juni 1757.

Wijzigingen

Dominicus Eeraert, profes van Gent, werd in 1757 aangesteld als vicaris van Brugge. Hij wordt nu in deze functie bevestigd. Hij verving in Brugge Martinus Melaert, profes van Lier in 1744, die in 1757 benoemd werd tot rector van Sint-Martens-Bos.

Petrus Mus was sacrista van Brugge van 1752 tot 1757. Hij wordt nu hospes in Sheen.

Josephus Broeckaert, profes van Antwerpen, was hospes in Diest en gaat nu, eveneens als hospes, naar Brugge.

Carolus Tighe, profes van Sheen in 1748, wordt ook hospes in Brugge.

c. 1760 (CE 2512)

Overlijdens

Benedictus van Hecke, donaat van Brugge sedert 1733.

Barbara vander Steene, geboren in 1694, trad in als converse in 1717. Ze overleed op 20.12.1759.

Wijzigingen

Joannes-Baptista Luyckx, profes van Brussel in 1752, was vicaris van Sheen en wordt vicaris in Gent. Hij wordt in Sheen vervangen door Gilbertus Jump, profes van dat huis in 1726, en die er reeds meermaals vicaris was.

c. 1762 (CE 2511)

Overlijdens

Aloysius Blevin, profes van Sheen in 1730, overleed er als procurator op 18.12.1761.

Thomas Whitefield, donaat van Sheen begin 1761, overleed er op 10 december van datzelfde jaar.

Wijzigingen

Nicolaus Albergati Liebaert, profes van Brugge in 1751, was er vicaris sinds 1759. Hij gaat nu als sacrista naar Diest. Hij wordt in Brugge als vicaris vervangen door Benedictus vanden Brule, profes van Lier. Joannes-Baptista Luyckx, vicaris van Gent, werd in 1761 prior van Sheen en wordt er nu bevestigd.

Jacobus Pierssens, profes van Brugge in 1723, was procurator van Gent en werd in 1761 aangesteld als procurator van Sheen. Hij wordt nu als zodanig bevestigd.

c. 1765 (CE 2510)

Overlijdens

Bernardus Garemyn, profes van Gent, was prior van Brugge van 1730 tot 1732. Hij overleed in Sint-Martens-Bos op 3.2.1765.

Laurentius Corneforth, profes van Sheen in 1753, stierf er op 2.11.1764.

Wijzigingen

Benedictus vanden Brule, vicaris van Brugge sinds 1762, vraagt met de meeste aandrang ontheven te worden en keert terug naar Lier, zijn huis van professie.

Josephus Laurens, profes van Brugge in 1750, vervangt hem als vicaris.

c. 1766 (CE 2510)

Overlijdens

Maria-Victoria Bart, geboren te Duinkerke op 22.7.1697, trad binnen als moniale eind 1726. Ze was celleraria van 1733 tot 1751 en onderpriorin van 1751 tot 1764. Ze overleed op 3.10.1765.

Wijzigingen

Josephus van Cauwenberghe, profes van Brugge in 1731, werd in 1765 benoemd tot procurator van Leuven en nu bevestigd.

c. 1767 (CE 2510)

Overlijdens

Gulielmus Blevin, donaat van Sheen ca. 1730.

Angela de la Fontaine, geboren te Harelbeke op 9.8.1692, trad binnen als moniale in 1713. Ze was sacrista van 1735 tot 1751 en celleraria van 1751 tot aan haar dood op 23.1.1767.

Wijzigingen

Hyacinthus Landry, profes van Nancy, was prior van Brugge sinds 1757. Hij wordt nu prior in Nancy.

De carta zegt verder: "De aanstelling van de nieuwe prior wordt overgelaten aan Reverendus Pater." Het zal Joannes-Baptista Luyckx worden.

Jacobus Pierssens, procurator van Sheen sinds 1761, wordt coadjutor in Brugge, zijn huis van professie.

Op het einde van de *carta* lezen we: "Deze *carta* moet gezonden worden naar Nieuwpoort, van Nieuwpoort naar Gent en vandaar teruggestuurd naar de Brugse monialen."

c. 1768 (CE 1505)

Overlijdens

Petrus Mus, profes van Brugge in 1749, overleed op 8.2.1768.

Wijzigingen

Joannes-Baptista Luyckx, in 1767 verkozen tot prior van Brugge, wordt nu bevestigd.

Martinus Staes verlaat zijn huis van professie Leuven om vicaris te worden te Brugge.

Benedictus vanden Brule, profes van Lier, werd vorig jaar 1767 vicaris van Sint-Anna en wordt nu bevestigd in deze functie.

Ordinationes

"Wij bevelen dat de monniken uit huizen binnen de stad gelegen slecht éénmaal per maand en wel de eerste week van elke maand een wandeling mogen maken buitenshuis. Ze moeten de kortste weg nemen naar de wallen, nergens afwijkend van die weg, maar recht door naar buiten, en ze moeten op dezelfde wijze terugkeren."

Nota op het einde van de *carta*: "Deze uitgeschreven kopie moet naar Gent worden gestuurd, van Gent naar Brugge en Nieuwpoort en van Nieuwpoort naar de Brugse monialen waar ze moet bewaard worden."

c. 1770 (CE 1117)

Overlijdens

Antonius Brabander, donaat van Brugge voor 1730, overleed er ca. 5.10.1769.

Jacobus Pierssens overleed als coadjutor van Brugge begin 1770.

Joannes Geus, profes van Brugge in 1711, was er prior van 1738 tot 1742. Hij stierf er op 15.3.1770.

Wijzigingen

Antonius Le Lièvre, profes en vicaris van Antwerpen, wordt vicaris te Brugge en de vicaris van Brugge, Martinus Staes, vervangt hem als vicaris in Antwerpen.

c. 1771 (CE 1108)

Overlijdens

Geen.

Wijzigingen

Geen.

Een nota vooraan zegt: "Deze *carta* moet gezonden worden van Brussel naar Herne, van Herne naar Sint-Martens-Bos, van Sint-Martens-Bos naar Gent, van Gent naar Nieuwpoort, van Nieuwpoort naar de monniken van Brugge, dan naar de monialen waar ze moet blijven."

c. 1772 (CE 1109)

Overlijdens

Antonia de Gast, geboren in Oostkamp in 1717, trad in als donate in 1739. Ze overleed op 19.5.1771.

Wijzigingen

Amandus Opendenbergh, profes van Herne, procurator van Diest werd benoemd tot procurator van Sint-Anna in 1771 en nu bevestigd.

Bruno van Acker, profes van Gent, werd in 1771 vicaris van Brugge benoemd en nu bevestigd.

Antonius Le Lièvre, die vicaris was van Brugge, werd in 1771 naar Luik gestuurd in dezelfde functie en wordt nu bevestigd.

Conclusies

Enkele conclusies dringen zich op.

De gelofte van stabiliteit zoals deze bestaat bij de benedictijnen en de cisterciënzers, bestaat niet bij de kartuizers. Een kartuizer blijft normaliter in zijn huis van professie, maar hij kan steeds verplaatst worden. Dit is het geval als hij niet goed aardt in dat bepaald klooster of als men hem nodig heeft in een ander huis of soms als straf. Ook komt het voor dat een monnik op eigen verzoek naar een ander huis mag gaan. In de zeventiende eeuw was het overplaatsen veel voorkomend, dit in tegenstelling tot de eerste eeuwen van het bestaan van de Orde.

In onze kartuizerprovincie, de *Provincia Teutoniae* of Dietse provincie, is dat in die periode dikwijls het geval. Meestal gaat het om 'officieren' die hun sporen verdiend hebben en daarom hulp gaan bieden in een ander monasterium. Enkele keren gaat het om 'moeilijke' monniken, die zich slecht aanpassen of zelfs duidelijk ongehoorzaam zijn. Het valt op dat dit weinig het geval is bij de conversen of donaten. Als deze verplaatst worden, dan is dat bijna altijd omdat ze hun kundigheid in andere huizen kunnen ten dienste stellen. Bovendien kunnen de contracten met de donaten niet vernieuwd worden als ze zich niet aanpassen aan de kloosterregel.

Wat eventuele taalproblemen betreft: zowel Engelstalige (afkomstig uit Sheen Anglorum) als Franstalige (meestal uit Luik) monniken komen naar Vlaamse kloosters en vice versa. We mogen dus aannemen dat de taal geen onoverkomelijk probleem stelt. De voertaal is zeker niet meer het Latijn (als dit het ooit geweest is), zelfs in de geschriften van die tijd wordt ze steeds minder gebruikt. Het aantal monniken uit andere kartuizerprovincies afkomstig, is evenwel vrij beperkt gebleven.

Noteren we ook dat het aantal permutaties niet gering was. Een uitzonderlijke benoeming is het noteren waard: in de *carta* 1724 wordt het overlijden gemeld van Anthelmus Verfaillie die, hoewel donaat en dus in principe niet gerechtigd een functie uit te oefenen in het convent, toch procurator van Brugge was van 1716 tot 1720.

De monialen van Sint-Anna kregen als vicaris, procurator en coadjutor van zowat overal monniken en niet alleen uit Brugge, hoewel dit klooster dicht bij het hunne lag. Het is dus duidelijk dat de geestelijke waarde van de vicarissen, en enigszins ook de economische waar-

de van de procuratoren, doorslaggevend zijn geweest bij hun benoemingen. De duur van hun verblijf bij de monialen is vaak vrij lang geweest.

Bij de zusters is het nogal opvallend dat de koormonialen vooral uit goeude families komen, terwijl dat meestal niet het geval was bij de donaten. Doorgaans treden de meisjes in rond hun twintigste jaar, wat in die tijd vrij algemeen als de vereiste leeftijd werd aangezien.

De Engelse kartuize Sheen Anglorum, aanvankelijk in Brugge, dan in Mechelen gevestigd en vanaf 1626 in Nieuwpoort, heeft vrij veel Vlaamse monniken gekregen. Dat is vooral gelegen aan het feit dat het voor dit klooster moeilijk was te rekruteren in Engeland. Om leefbaar te zijn moeten toch minstens zes koormonniken aanwezig zijn in een kartuis. We hebben op de moeilijkheden gewezen die dit klooster kende o.a. in de nota bij de *carta* 1696.

Hoewel de *cartae* aangezien worden als de basis voor het bepalen van de geschiedenis van de provincie en van de orde, hebben we toch moeten vaststellen dat er enkele fouten voorkomen in deze documenten. Dus moeten we ook met omzichtigheid omgaan met deze nochtans zeer waardevolle gegevens.

Uit de noten bij de *cartae* blijkt dat de exemplaren die we vonden bewaard werden bij de monialen.

De gegevens voorhanden in deze documenten laten bijna toe de volledige lijsten op te stellen van alle 'officieren' uit onze West-Vlaamse kartuizen. Zoals normaal te verwachten bij de kartuizers, omvatten hun monasteria doorgaans een twaalfstal monniken; in Brugge was dat zo, in Sheen helemaal niet en bij de monialen zijn er meer religieuzen dan bij hun medebroeders.

En tenslotte nog dit: alle huizen van de Dietse provincie zijn steeds onderling betrokken geweest in de opbouw en de leiding van de verschillende huizen. Dit was in grote mate te danken aan het inzicht van de visitatoren.

Index van alle voornamen en namen die voorkomen in de cartae.

- Abraham Ellis 1637
Aerts 1653, 1690
Aldegondis Brouckman 1677, 1702
Aloysius Blevin 1762
Amandus Denys 1682
Amandus Opdenbergh 1772
Ananias van Solten 1727
Andreas Bonne 1740
Andreas Jacobs 1661, 1662
Andreas vander Meeren 1654
Andreas van Langenhove 1730
Angela de la Fontaine 1767
Anna Berblock 1675
Anna de Boosere 1662
Anna Huerblock 1679
Anna van Crombrughe 1630
Antonius le Lièvre 1770, 1772
Antonius Langworth 1639
Antonia Aerts 1653
Antonius Brabander 1770
Antonia de Gast 1772
Anthelmus Bosmans 1740
Anthelmus Cottel 1673, 1677
Anthelmus de Veltere 1679, 1693, 1700
Anthelmus Queremans 1659
Anthelmus vander Plancken 1662
Anthelmus Verfaille 1724
Antonius du Lieu 1640, 1644, 1669
Antonius Naylor 1644, 1659
Antonius Tollenaere 1661
Antonius Vivignies 1727, 1728, 1733
Arnoldus 1638
Augustinus van Dorpe 1627, 1629
Baes 1702
Baker 1623
Barbara de Brune 1637
Barbara le Fer 1698
Barbara vander Steene 1760
Barnabas de Bergas 1682
Barnesly 1682
Baronaige 1619
Bart 1766
Bartholomeus Kellam 1637
Bartholomeus van Bauthem 1642
Bavo van Hulthem 1679
Benedictus Germees 1682
Benedictus van Hecke 1760
Benedictus vanden Brule 1762, 1765, 1768
Benedictus Vrancx 1662
Benedictus Wicart 1724
Berblock 1675
Bernadus d' Outelair 1662
Bernadus Gareminj 1733
Bernadus Ketelaere 1694
Bertinus Oliver 1621, 1628
Bertwisle 1673, 1677
Beyaert 1758
Bierewaert 1693
Bijl 1629, 1630, 1633, 1639
Bilcliffe 1662, 1669, 1693
Blevin 1762 1767
Bodart 1669
Boele 1694
Bonaventura Rotsaert 1681
Bonne 1740
Bosman 1740
Brabander 1770
Braeckelman 1727
Brigham 1679
Broeckaert 1758
Brouckman 1661, 1677, 1702
Brow 1618
Bruneels 1659
Bruno Clement 1637, 1665
Bruno d' Avila 1679
Bruno de Cocq 1724
Bruno Emtinck 1633
Bruno Hermans 1730, 1758
Bruno Simons 1696, 1701
Bruno van Acker 1772
Buckenberg 1681
Cambrelin 1644
Campinck 1669
Carolus de Wolf 1642
Carolus Lee 1730, 1740
Carolus Tighe 1758
Carolus vander Guchte 1632, 1636
Carr 1618
Carron 1652
Catharina Bruneels 1659
Catharina Carron 1642
Catharina de Clercq 1632
Catharina Rosseels 1693

Catharina Tilly 1659
 Catharina Vrombaut 1632, 1639
 Catharina Wautermans 1624
 Catharina Wynckelman 1654
 Charles 1626
 Christianus Hazzard 1693
 Christianus Weyts 1674, 1675
 Christina Brouckman 1677
 Clara van Hondeghem 1644
 Clara Verlinden 1660
 Clarcke 1659
 Clement 1637, 1665
 Colomba Beyaert 1758
 Columbanus Townley 1729
 Constable 1670
 Constantia du Persijn 1724
 Constantinus Magnus 1675, 1693, 1702
 Cook 1742
 Cool 1665
 Coolen 1659
 Corneel Moens 1634
 Corneforth 1765
 Cornelia de Coninck 1664
 Cornelis Jansonius van Schoonhoven
 1621, 1623
 Cornelis Mertens 1626
 Cornelis Rouberghere 1625, 1630
 Cornelius le Roux 1631
 Cottel 1673, 1677
 d' Avila 1679
 d' Outelair 1669, 1664, 1677
 Dalton 1637
 Damman 1733, 1740
 Daniel Tuer 1620, 1623
 Daniels 1630
 David Lewis 1628
 de Bergas 1682
 de Bode 1633
 de Boosere 1662
 de Brune 1637
 de Clercq 1632, 1728
 de Cocq 1724
 de Coninck 1664
 de Gast 1772
 de Grutere 1702
 de la Fontaine 1767
 de Paepe 1675, 1677
 de Rycke 1679, 1694
 de Simpol 1634
 de Tollenaere 1674
 de Veltere 1679, 1693, 1700
 de Villegas 1702
 de Winte 1631
 de Wolf 1642
 de Wyen 1675
 Denys 1682
 Didacus Maldonata 1621
 Dierickx 1758
 Dionysius van Heumel 1682
 Dominicus Eeraert 1758
 Dorothea Feyte 1732
 Dorothea Willems 1698
 du Lieu 1640, 1644, 1665, 1669
 du Persijn 1724
 Duckett 1644
 Edmundus Ireland 1653
 Eduardus Fettiplace 1659
 Eeraert 1758
 Egidius de Winte 1631
 Egidius Galle 1742
 Egidius vanden Berghe 1679, 1700
 Eglionby 1628
 Elisabeth Forchout 1662
 Elisabeth Foreest 1652
 Elisabeth Pykevet 1621
 Elisabeth van Gavere 1635
 Elisabeth vander Leene 1689
 Ellis 1637
 Embertus Hellinx 1701
 Emtinck 1633
 Fennet 1627
 Fettiplace 1659
 Feyte 1732
 Floyde 1631
 Forchout 1662
 Foreest 1652
 Franciscus 1632
 Franciscus Bodart 1669
 Franciscus Braeckelman 1727
 Franciscus de Rycke 1679, 1694
 Franciscus Lambrechts 1639
 Franciscus Thompson 1727
 Franciscus Tou 1701
 Franciscus van Einthoven 1742
 Franciscus vander Meulen 1632, 1640
 Frans Tilly 1659
 Fredericus Fredrickx 1698
 Fredericus Kogelkenius 1627

Fredrickx 1698
 Galle 1742
 Gareminj 1733
 Geersone 1735
 Geerts 1728, 1735
 Gelos 1640
 Georgius Brown 1618
 Georgius Egliionby 1628
 Georgius Hunter 1700, 1728
 Georgius Sutrix 1681
 Georgius Transam 1654
 Gerardus Eligius Radelet 1621, 1638
 Gerard 1652
 Germees 1682
 Geus 1770
 Gilbertus Jump 1760
 Gindertaler 1631
 Gisbertus Bijl 1630, 1639
 Godelieve Le Maire 1694, 1698
 Greene 1631
 Gregorius Macquet 1665
 Gregorius Raeymaeckers 1654
 Guido Heynkens 1617, 1618
 Gulielmus Blevin 1767
 Gulielmus Damman 1733, 1740
 Gulielmus Hall 1697
 Gulielmus Skinner 1654
 Gulielmus van Haecht 1623, 1661
 Gulielmus vander Looven 1698
 Hall 1697
 Hallowes 1620, 1644
 Hazzard 1693
 Hellinx 1701
 Hendrickx 1631
 Henricus Bijl 1629, 1633
 Henricus Petit 1677, 1694
 Henricus Raeymaeckers 1694
 Henricus Swinne 1725
 Hermans 1730, 1758
 Herts 1681
 Heynkens 1617, 1618
 Hiëronymus Hoppenbrouwer 1682
 Hiëronymus van Nijverseel 1696
 Hiëronymus vanden Kerckhove 1689
 Hoebens 1724, 1728, 1742
 Holden 1623
 Hoppenbrouwer 1682
 Hostens 1694
 Huerblock 1679
 Hugo de Clercq 1728
 Hugo Gelos 1640
 Hugo Hoebens 1724, 1728, 1742
 Hugo Pirot 1689, 1693, 1700, 1702
 Hugo van Deuren 1740
 Hugo van Gessel 1659, 1662
 Hugo vander Straeten 1669
 Hunter 1700, 1728
 Hutton 1628, 1630, 1634, 1637, 1640,
 1641, 1652
 Hyacinthus Landry 1767
 Ireland 1653
 Jacoba de Grutere 1702
 Jacoba Olden 1628
 Jacobs 1661, 1662, 1664
 Jacobus Bertwisle 1673, 1677
 Jacobus Boele 1694
 Jacobus Cambrelin 1644
 Jacobus Peeters 1727
 Jacobus Pierrsens 1762, 1767, 1770
 Jansonius 1621, 1623
 Janssen 1617
 Jensema 1623
 Joanna Sutiers 1634
 Joanna Toris 1645
 Joannes Baes 1702
 Joannes Barnesby 1682
 Joannes Baronaïge 1619
 Joannes Carr 1618
 Joannes Cool 1665
 Joannes Duckett 1644
 Joannes Fennet 1627
 Joannes Floyde 1631
 Joannes Geerts 1728
 Joannes Geus 1770
 Joannes Hutton 1628, 1630, 1634, 1637,
 1640, 1641, 1652
 Joannes Marensis 1620
 Joannes Oppers 1634
 Joannes Pipenpoy 1636, 1654, 1682
 Joannes Richard 1617
 Joannes Sloyer 1631
 Joannes Suertis 1620
 Joannes-Antonius Garnet 1693
 Joannes-Baptista Daniels 1630
 Joannes-Baptista Luyckx 1760, 1762,
 1767, 1768
 Joannes-Baptista vanHoorebeke 1695,
 1696, 1702

Joannes-Baptista Verstrepen 1681
 Joannes-Baptista Wauwermans 1689
 Joannes-Baptista Wouters 1696
 Joly 1728
 Josephus Betts 1730
 Josephus Bierewaert 1693
 Josephus Broeclaert 1758
 Josephus Cook 1742
 Josephus d' Outelair 1664, 1669, 1677
 Josephus Keingiart 1698, 1701
 Josephus Laurens 1765
 Josephus Le Comte 1661
 Josephus Scheldens 1628, 1633
 Josephus Slade 1617
 Josephus van Cauwenberghe 1742, 1766
 Josephus van Hecke 1694
 Josephus van Spiers 1702
 Josephus van Thienen 1694
 Josephus vander Hulst 1679
 Judoca Verhelle 1677
 Judocus Gindertaler 1631
 Jump 1760
 Justus de Paepe 1675, 1677
 Keingiart 1698, 1701
 Kellam 1637
 Ketelaere 1694
 Knibbe 1621
 Kogelkenius 1627
 Lambrechts 1639
 Landry 1767
 Langhedul 1670
 Langworth 1639
 Laurens 1765
 Laurentius Corneforth 1765
 Le Comte 1661
 Le Fer 1698
 Le Lièvre 1770, 1772
 Le Maire 1694, 1698
 Le Roux 1631
 Lee 1730, 1740
 Lewis 1628
 Liebaert 1762
 Liranus 1631
 Livina van Heylen 1702
 Loones 1682
 Ludwina Strobbe 1694
 Lutgardis Dierickx 1758
 Luyckx 1760, 1762, 1767, 1768
 Macquet 1665
 Magdalena Campinck 1669
 Magdalena Janssen 1617
 Magdalena Loones 1682
 Magnus 1675, 1693, 1702
 Mallory 1620
 Marchand 1660
 Marensis 1620
 Maria de Tollenaere 1673
 Maria de Villegas 1702
 Maria Neytz 1630
 Maria Sutiers 1634
 Maria Tillemans 1659
 Maria Tollenaere 1661
 Maria Valentijn 1655
 Maria van Munnekereede 1662
 Maria Wouters 1681
 Maria Wyen 1675
 Maria-Victoria Bart 1766
 Martinus Melaert 1758
 Martinus Staes 1768, 1770
 Melaert 1758
 Melchior Charles 1626
 Melchior Pletincx 1677
 Mertens 1626
 Michael Coolen 1659
 Michael de Simpol 1634
 Michael Wouters 1679
 Moens 1634
 Mus 1758, 1768
 Naylor 1659, 1644
 Neytz 1630
 Nicolaus 1621
 Nicolaus Albergati Liebaert 1762
 Nicolaus Brouckman 1661, 1677
 Nicolaus Hendrickx 1631
 Nicolaus Marchand 1660
 Norbertus Symons 1682
 Octavianus vanden Bogaerde 1682, 1696
 Olden 1629
 Oliver 1621, 1628
 Opdenbergh 1772
 Oppers 1634
 Orlemans 1742
 Owst 1679
 Passchier Sutiers 1634
 Paulus van Hoorne 1670, 1673, 1679
 Paulus vander Haeghen 1626, 1638
 Peeters 1727
 Petit 1677, 1694

Petronilla Geerts 1735
 Petronilla vande Walle 1670
 Petrus Aerts 1690
 Petrus Bilcliffe 1662, 1669, 1693
 Petrus Brigham 1679
 Petrus Constable 1670
 Petrus Geersone 1735
 Petrus Herts 1681
 Petrus Langhedul 1670
 Petrus Mus 1758, 1768
 Petrus Orlemans 1742
 Petrus Rolincx 1624
 Petrus Vernooort 1620
 Philippus Joly 1728
 Pierssens 1762, 1767, 1770
 Pipenpoy 1636, 1654, 1682
 Pirot 1689, 1693, 1700, 1702
 Pletincx 1677
 Pykevet 1621
 Radelet 1621, 1638
 Raeymaeckers 1654, 1694
 Richard 1617
 Richardus Baker 1623
 Robertus Clarke 1659
 Robertus Dalton 1637
 Robertus Holden 1623
 Robertus Mallory 1620
 Robertus Willasie 1694
 Rolincx 1624
 Rosseels 1693
 Rotsaert 1681
 Rouberghere 1625, 1630
 Scheldens 1628, 1633
 Schoonhoven 1621, 1623
 Simon de Bode 1633
 Simons 1696, 1701
 Skinner 1654
 Slade 1617
 Sloyer 1631
 Staes 1768, 1770
 Strobbe 1694
 Suertis 1620
 Sutiers 1634
 Sutrix 1681
 Swinne 1725
 Symons 1682
 Tghe 1758
 Theresia Hostens 1694
 Thomas Gerard 1652
 Thomas Greene 1631
 Thomas Hallowes 1620, 1644
 Thomas Jensema 1623
 Thomas Owst 1679
 Thomas Thuroid 1693, 1700
 Thomas Whale 1693
 Thomas Whitefield 1762
 Thomas Yates 1740
 Thompson 1727
 Thuroid 1693, 1700
 Tillemans 1659
 Tilly 1659
 Tollenaere 1661
 Toris 1644
 Tou 1701
 Townley 1729
 Transam 1654
 Tuer 1620, 1623
 Valentijn 1655
 van Acker 1772
 van Bauthem 1642
 van Cauwenberghe 1742, 1766
 van Crombrughe 1630
 van Deuren 1740
 van Dorpe 1627, 1629
 van Eindhoven 1742
 van Gavere 1635
 van Gessel 1659
 van Haecht 1623, 1661
 van Hecke 1694, 1760
 van Heumel 1682
 van Heylen 1702
 van Hondeghem 1644
 van Hoorebeke 1695, 1696, 1702
 van Hoorne 1670, 1673, 1679
 van Hulthem 1679
 van Langenhove 1730
 van Munnekereede 1662
 van Nijverseel 1696
 van Solten 1727
 van Spiers 1702
 van Thienen 1694
 vande Walle 1670
 vanden Berghe 1679, 1700
 vanden Bogaerde 1682, 1696
 vanden Brule 1762, 1765, 1768
 vanden Kerckhove 1689
 vander Guchte 1632, 1636
 vander Haeghen 1626, 1638

vander Hulst 1679
vander Leene 1689
vander Looven 1698
vander Meeren 1654
vander Meulen 1632, 1640
vander Plancken 1662
vander Steene 1760
vander Straeten 1669
Verfaillie 1724
Verhelle 1677
Verlinden 1660
Vernoort 1620
Verstrepen 1681
Victoria Bart 1766
Vincentius Knibbe 1621

Vivignies 1733
Vrancx 1662
Vrombaut 1632, 1639
Wautermans 1624
Wauwermans 1689
Weyts 1674, 1675
Whale 1693
Whitefield 1762
Wicart 1724
Willasie 1694
Willems 1698
Willibrord Buckenberg 1681
Wouters 1679, 1681, 1696
Wynckelman 1654
Yates 1740

Selectieve bibliografie

BÖSEN W., *Auf einsamer Strassen zu Gott*. Freiburg, Herder, 1987.

BOERRIGTER E., en DE GRAUWE J., *Meerhem Toen en Nu, Huize Sint-Jan de Deo Gent*. Gent, 1991.

DE GRAUWE J., *Chartreuse de Sainte-Anne-au-Désert à Bruges* in: *Monasticon Belge*, dl. III, Province de Flandre Occidentale, vol. 4, Luik, 1978, p. 1263-1287.

DE GRAUWE J., *Chartreuse du Val-de-Grâce à Bruges* in: *Monasticon Belge*, dl. III, Province de Flandre Occidentale, vol. 4, Luik, 1978, p. 1191-1230.

DE GRAUWE J., *Chartreuse de Sheen Anglorum à Nieuport* in: *Monasticon Belge*, dl. III, Province de Flandre Occidentale, vol. 4, Luik, 1978, p. 1231-1262.

DE GRAUWE J., *Prosopographia Cartusiana Belgica (1314-1796)*. Gent, 1976 (*Analecta Cartusiana*, 28).

DE GRAUWE J., *Chartae Capitulorum Generalium 1655-1682*. Salzburg, 1985 (*Analecta Cartusiana*, 100:13).

D'YDEWALLE S., *De Kartuize Sint-Anna-ter-Woestijne te Sint-Andries en te Brugge 1350-1791*. Brussel, s.d.(1945).

ESTHER J.P., DE GRAUWE J. en DESMET V., *Het Kartuizerklooster binnen Brugge. Verleden en toekomst*. Brugge, 1980.

HENDRICKX F., *De handschriften van de Kartuis Genadedal bij Brugge (1318-1580)* in: *Ons Geestelijk Erf*, 47, 1973, p. 3-63, 241-290 en 48, 1974, p. 143-166.

NUYTTENS M., *Inventaris van het archief van de priorij van Sint-Martens-Bos te Sint-Martens-Lierde*. Brussel, 1976.

Un Chartreux (=POSADA, G.), *Maître Bruno, Père des Chartreux* in: *Analecta Cartusiana*, 115. Salzburg, 1990.

SCHOLTENS, H.J.J., *Het kartuizerklooster Dal van Graciën buiten Brugge* in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d' Emulation'* 83, 1940-1946, p. 133-201.

SERROU R., *Au désert de Chartreuse. La vie solitaire des fils de Saint-Bruno*. Parijs, 1965.

VANDEMEULEBROUCKE J., *De eerste jaren van de Kartuis 'Genadedal' te Sint-Kruis (1318-1324)* in: *Biekorf*, 68, 1967, p.217-229.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the effective management of the organization and for ensuring compliance with applicable laws and regulations.

2. The second part of the document outlines the specific procedures and protocols that must be followed when conducting business. This includes guidelines for communication, decision-making, and the handling of confidential information. It also addresses the roles and responsibilities of various staff members and the importance of teamwork and collaboration.

3. The third part of the document provides a detailed overview of the organization's financial structure and budget. It includes information on revenue sources, expenses, and the overall financial health of the organization. This section is intended to provide transparency and accountability to all stakeholders.

4. The fourth part of the document discusses the organization's commitment to ethical conduct and social responsibility. It outlines the values and principles that guide the organization's operations and its interactions with the community. It also describes the various initiatives and programs that the organization has implemented to promote ethical behavior and social impact.

5. The fifth and final part of the document provides a summary of the key findings and recommendations. It highlights the areas where the organization is performing well and identifies the challenges and opportunities that lie ahead. It also provides a clear path forward for the organization, outlining the strategic goals and objectives that will guide its future success.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the effective management of the organization and for ensuring compliance with applicable laws and regulations.
2. The second part of the document outlines the specific procedures and protocols that must be followed when conducting business. This includes guidelines for communication, decision-making, and the handling of confidential information. It also addresses the roles and responsibilities of various staff members and the importance of teamwork and collaboration.
3. The third part of the document provides a detailed overview of the organization's financial structure and budget. It includes information on revenue sources, expenses, and the overall financial health of the organization. This section is intended to provide transparency and accountability to all stakeholders.
4. The fourth part of the document discusses the organization's commitment to ethical conduct and social responsibility. It outlines the values and principles that guide the organization's operations and its interactions with the community. It also describes the various initiatives and programs that the organization has implemented to promote ethical behavior and social impact.
5. The fifth and final part of the document provides a summary of the key findings and recommendations. It highlights the areas where the organization is performing well and identifies the challenges and opportunities that lie ahead. It also provides a clear path forward for the organization, outlining the strategic goals and objectives that will guide its future success.

De vijf vorstenbeelden van de Keizer Karel-schouw van het Brugse Vrije

L. Devliegher

Nog maar pas waren de nieuwe gebouwen (1520-1524) van het Brugse Vrije op de Burg te Brugge afgewerkt of het magistraat van het Vrije besloot de eenvoudige schouw in de Schepenkamer¹ te vervangen². In de zitting van het College van burgemeesters en schepenen dd. 22 januari 1525 werd een ontwerp voor de schouwbekleding getoond en aanvaard, maar wegens ontoereikende financiële middelen werd het werk uitgesteld. In 1528 besloot men dan toch over te gaan tot de uitvoering van het ontwerp dat ons verder onbekend is gebleven, maar op 10 november 1528 kwam het College echter op deze beslissing terug en koos uit verscheidene ontwerpen de tekening van de Brugse schilder Lanceloot Blondeel³. Het werk nam vlug een aanvang en de schouw was in april 1531 voltooid.

De monumentale schouwwand bestaat uit twee gedeelten : onderaan de eigenlijke stookplaats met zwartmarmeren zijwangen en een albasten fries waarop de geschiedenis van de kuise Suzanna is uitgebeeld; erboven de houten schouwboezem die aan weerszijden tegen de muur wordt voortgezet door een houten bekleding. De Lotharingse beeldhouwer Gyot de Beaugrant⁴ die toen te Mechelen verbleef, maakte de vijf grote houten vorstenbeelden die de wand versieren : in het midden Karel V, links zijn grootouders van vaderszijde Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk, rechts de grootouders van moederszijde Isabella van Castilië en Ferdinand van Aragon. Daarenboven maakte de Beaugrant naar eigen ontwerp

1 In de kamer ernaast, de Vertrekkamer, staat nog de gelijkaardige schouw uit 1523.

2 L. DEVLIEGHER, *De Keizer Karel-schouw van het Brugse Vrije*, Tielt 1987, (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen 10).

3 L. Blondeel kreeg nog een speciale uitbetaling voor het uittekenen van de vijf vorstenbeelden. Blondeel (1498-1561) was een veelzijdig kunstenaar. Behalve schilderwerk maakte hij ook ontwerpen voor tapijten, glasramen, beeldhouwwerk, ijzerwerk; daarenboven was hij ook cartograaf. Over L. Blondeel staan de meest recente bijdragen (+ oudere bibliografie) in de twee tentoonstellingscatalogen "Brugge en de Renaissance. Van Memling tot Pourbus" (1998), aan te vullen met E. TAHON, *Lanceloot Blondeel te Brugge* (1998).

4 G. de Beaugrant (+ 1549) was een landgenoot van de beeldhouwer Jan Mone uit Metz. Hij vertrok in 1533 naar Bilbao waar hij het hoofdaltaar in de Sint-Jacobskerk ontwierp en beeldhouwde en waarvan het ontwerp en enkele beelden bewaard bleven.

het Suzanna-reliëf en eveneens de vier albasten putti, wellicht ook naar eigen tekening. De houten schouwwand is nooit beschilderd geweest zoals o.m. blijkt uit het schilderij van Gillis van Tilborgh uit 1659 dat een zitting in de Schepenkamer uitbeeldt en waarop ook de schouw in haar houtkleur is afgebeeld. Ook een onderzoek van het houtwerk zelf bracht geen sporen van beschildering aan het licht. Op het einde van de 18de eeuw, tijdens de Frans bezetting, werden de vorstenbeelden weggenomen omdat ze - samen met de wapenschilden - als symbool van de feodaliteit gevaar liepen vernield te worden, zoals dit in 1792 inderdaad gebeurde met de beelden van de Brugse stadhuisgevel. De vorstenbeelden werden verborgen op de zolders van het Vrije waar architect J. Rudd ze later terugvond. In 1824 stonden de vijf beelden opgesteld in de vroegere kapel van het Vrije, nu leeszaal van het stadsarchief. Vier jaar later waren ze terug op hun oorspronkelijke plaats in de Schepenkamer. In 1847 werd de schouw hersteld o.l.v. beeldhouwer Charles Geerts uit Leuven, waarbij ook aan de vorstenbeelden één en ander moest worden hersteld⁵. Het is eerst na de publicatie van het hiervoren vermelde boek over de Keizer Karel-schouw dat de beelden werden afgenomen en aan een grondig onderzoek onderworpen. Dat gebeurde begin 1992 en er werd aan deelgenomen door Arnout Debonnet en Johan Vansteenkiste, tekenaars bij de Provinciale Dienst voor Cultuur, sectie Kunstpatrimonium, evenals door Elie Van Acker, timmerman-restaurateur in het Provinciaal Museum van het Bulskampveld te Beernem. Uit dit onderzoek blijkt dat de vijf vorstenbeelden gemaakt zijn uit aan elkaar gelijmde planken van 3 tot 7 cm dikte die klaarblijkelijk zelf in blokken werden samengebracht. De planken werden eerst zorgvuldig geschaafd teneinde een goede aansluiting te bekomen, daarna werden ze aan elkaar gekleefd met lijm die goed in het hout drong en tenslotte werden ze op elkaar geklemd zodat er een vast geheel werd gevormd waarin de dunne lijmvogen maar moeilijk zichtbaar zijn. Waarschijnlijk heeft men aan het gelijmde blok enigszins de vorm gegeven van het beeld dat men voor ogen

5 Uit het verslag over de toestand van de schouw in 1845 citeren we : "Il serait impossible d'indiquer chaque partie qui est détériorée, nous nous contenterons de donner sommairement quelques détails. La couronne de l'Empereur Charles Quint a presque disparu; la main droite de Maximilien est coupée ainsi que la main gauche de Marie de Bourgogne qui a aussi perdu le faucon qu'elle tenait perché sur la main droite; les statues de Ferdinand et d'Isabelle sont aussi fort maltraitées". L. DEVLIEGHER, *o.c.*, p. 146. De verslaggever heeft hier "links" en "rechts" gebruikt in heraldische zin, zoals blijkt uit de vermelding van Maria's valk die op de linkerhand staat.

had, zodat de beeldhouwer geen nutteloos hak- en snijwerk hoefde te verrichten. Door deze manier van werken wilde men waarschijnlijk vermijden dat barsten en scheuren zouden ontstaan in beelden die uit één houtblok waren gebeeldhouwd, te meer dat ze opgesteld waren in een kamer waarin de temperatuur door de aanwezigheid van het haardvuur aan schommelingen onderhevig was.

De weekrekeningen betreffende de werknemers van de schouw geven ons daarover geen bijkomende inlichtingen⁶. Het muurvast timmerwerk behoorde in die tijd tot het domein van de timmerlieden, waarvan enkele - Gillis Dierman, Sander Eedewale, Cornelis Haeseman, Adriaan Rasch - voorkomen in de bestuurslijsten van dit ambacht⁷. Alleen de schrijnwerkers mochten met de lijmpot werken, niet de timmerlieden⁸. De eigenlijke beeldensnijders behoorden toen tot het ambacht van de schrijnwerkers, maar geen van de bij naam vernoemde komt voor op de bestuurslijsten van dit ambacht. Van drie beelden - Maximiliaan van Oostenrijk, Maria van Bourgondië, Isabella van Castilië - werd het volledige beeld uit de aan elkaar gelijmde planken gemaakt met uitzondering van een uitstekend onderdeel (bijv. een hand) dat buiten het gelijmde blok viel en later werd aangezet. Twee andere beelden - Keizer Karel en Ferdinand van Aragon - hebben telkens drie losse onderdelen, nl. het hoofd, de rechterarm en het rechterbeen met een rechterdijstuk (tassette). Losse elementen zijn uiteraard de scepters en zwaarden. De restauratie van het beeld van Ferdinand van Aragon dat op 6 januari 1993 tijdens een onderhoudsbeurt door een rollende stelling

6 In 1528 en 1529 zijn er verscheidene betalingen voor lijn en potten en pannen waarin lijn werd gekookt. Het is echter moeilijk uit te maken of dit verband houdt met de vorstenbeelden, waarschijnlijk werd ook ander werk gelijmd (Issue-rekening 1528-1529, f. 15, 15 januari 1529 : "... voor eenen pot ende een panne om lijn in te ziene, 1 d."; 13 februari : "... van een half pont boghelijn, 1 d."; f. 18v., 5 juli 1529 : " ... voor een pont boghelijn, 3 gr. "; 13 juli : " ... voor een pot ende een panne om lijn in te ziene, 1 d." Ook in de issue-rekening 1529-1530, f. 22 staan gelijkaardige posten. Brugge, Rijksarchief, Brugse Vrije, reg. 536, 537.

7 A. VANDEWALLE, e.a., *Brugse ambachten in documenten. De schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)*, Brugge, 1985, p. 95-98.

8 Cf. de overeenkomst tussen de timmerlieden en de schrijnwerkers uit 1455. Als de timmerlieden iets te lijmen hadden, moesten ze zich tot de schrijnwerkers wenden. A. VAN DE VELDE, *De ambachten van de timmerlieden en de schrijnwerkers te Brugge, hun wetten, hun geschillen en hun gewoonten van de XIVe tot de XIXe eeuw*, Gent, 1909, p. 69. Volgens de keure uit 1432 mochten de beeldensnijders die toen in het ambacht van de timmerlieden waren ondergebracht, wel lijmen, maar in de keure uit 1441 komt deze toelating niet meer voor. M. VANROOSE, *Twee onbekende 15de-eeuwse documenten in verband met de Brugse "beeldsnijders"*, in : *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge*, 110 (1973), p. 168-177.

werd gegrepen en op de grond viel, geeft een aantal aanvullende inlichtingen⁹. Het afzonderlijk opgezette hoofd dat vast zit op een houten pin die uit de romp steekt, had indeukingen en barsten opgelopen. De rechterarm was afgebroken aan de schouder waar hij vastgelijmd was en eraan bevestigd met een deuvcl en houten nagel. Het linkeronderbeen was afgebroken aan een lijmvog; bij de herstelling moest de verlijming worden versterkt met twee deuvels. Aan de rechterkant was een lijmvog in de mantel opengekomen. Dit zijn enkel de belangrijkste beschadigingen; daarnaast waren er talrijke kleine onderdelen gehavend.

Door het neervallende beeld van Ferdinand werd ook aan het beeld van zijn echtgenote Isabella van Castilië schade toegebracht, o.m. werd de onderarm aan de lijmvog afgerukt.

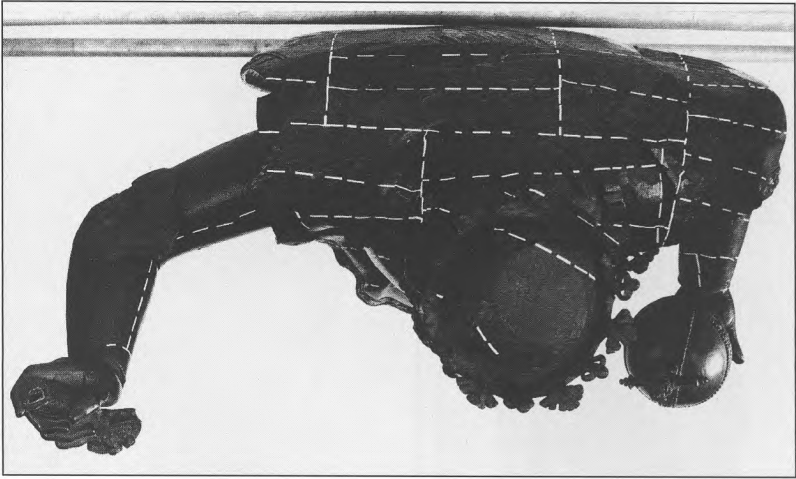
Het ware wenselijk om bij gelegenheid dit eerste beperkte materiële onderzoek van de vijf vorstenbeelden uit te breiden met gebruikmaking van moderne procédés. Het zou uiteraard ook de moeite waard zijn een onderzoek in te stellen naar beelden die op een gelijkaardige manier zijn opgebouwd. De vakkundige afwerking van de vijf Brugse beelden kan er op wijzen dat deze beelden geen alleenstaande gevallen zijn¹⁰.



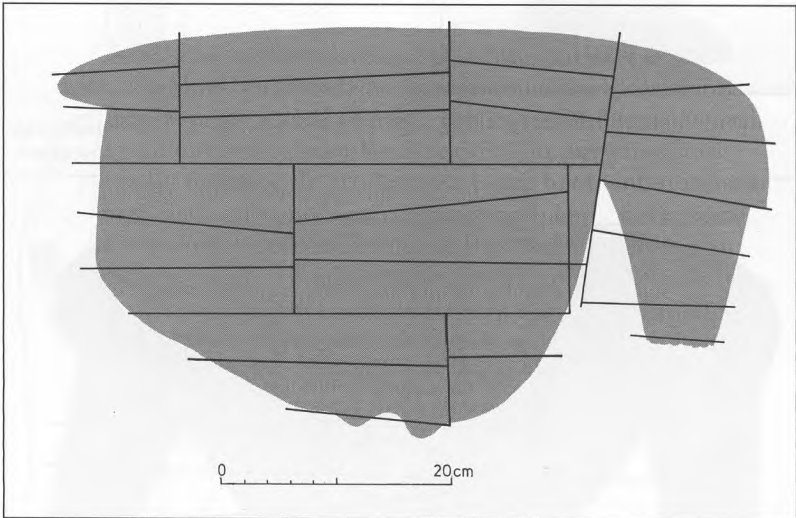
1. *Beeld van Keizer Karel*
(H + kroon : 154 cm). Achterzijde.

9 R. VAN NEVEL, Restauratie van enkele beelden van de Schouw van het Brugse Vrije, in : Museumbulletin 13 (okt. 1993), p. 5. R. Van Nevel, restaurateur bij de Brugse stedelijke musea die het beeldhouwwerk van de schouw restaureerde, maakte voor de Provinciale Dienst voor Cultuur een uitvoerig geïllustreerd verslag op van de uitgevoerde werkzaamheden.

10 Herkomst van de foto's: Magenta, Brugge afb. 1, 2, 4, 6, 8, 10, 14; stad Brugge afb. 11, 12. Tekeningen: Johan Vansteenkiste.



2. Beeld van Keizer Karel. Bovenkant.

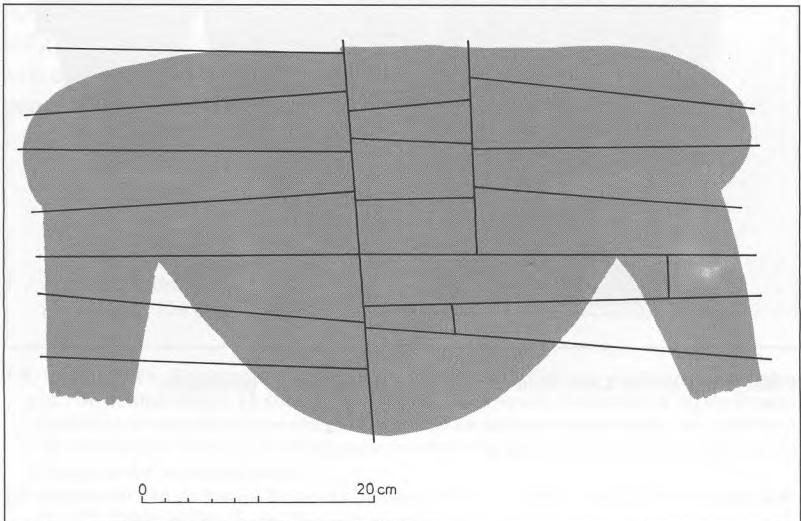


3. Beeld van Keizer Karel. Schema van de planken aan de bovenkant.

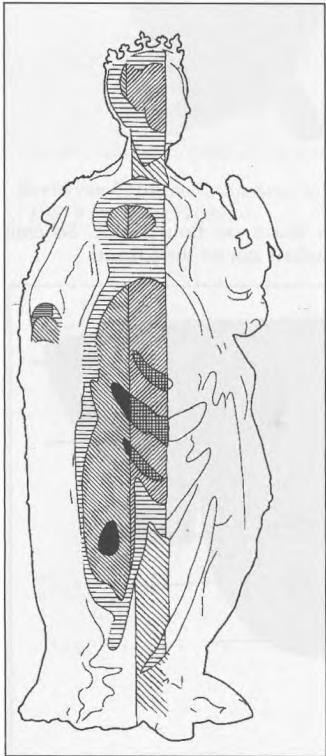


4. Beeld van Maximiliaan van Oostenrijk (H + kroon : 154, 5 cm). Linkerkant.

5. Beeld van Maximiliaan van Oostenrijk. Schema van de planken aan de bovenkant.



6. Beeld van Maria van Bourgondië
(H+ kroon : 154 cm). Voorzijde.

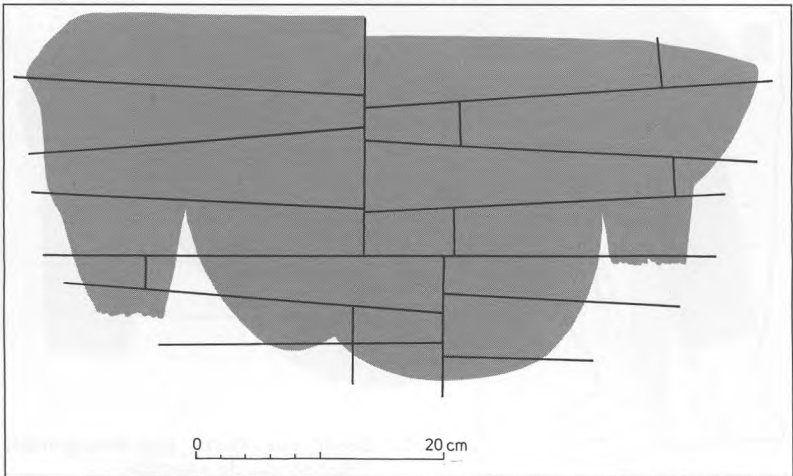


7. Beeld van Maria van Bourgondië.
Tekening van de voorzijde.



8. Beeld van Maria van Bourgondië.
Linkerkant.

9. Beeld van Maria van Bourgondië. Schema
van de planken aan de bovenkant.



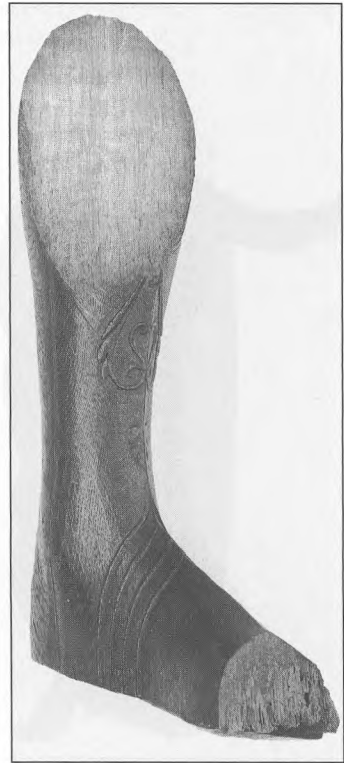


10. Beeld van Ferdinand van Aragon (H + kroon : 155, 5 cm). Voorzijde.

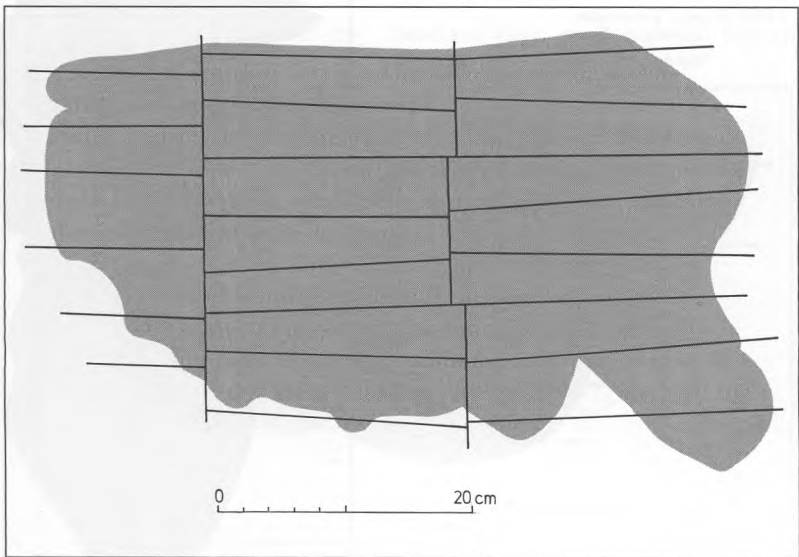


11. Beeld van Ferdinand van Aragon, beschadigd door een val op 6 jan. 1993; vóór de behandeling.

12. Beeld van Ferdinand van Aragon.
Afgebroken linkeronderbeen, met
duidelijk lijnvoeg.



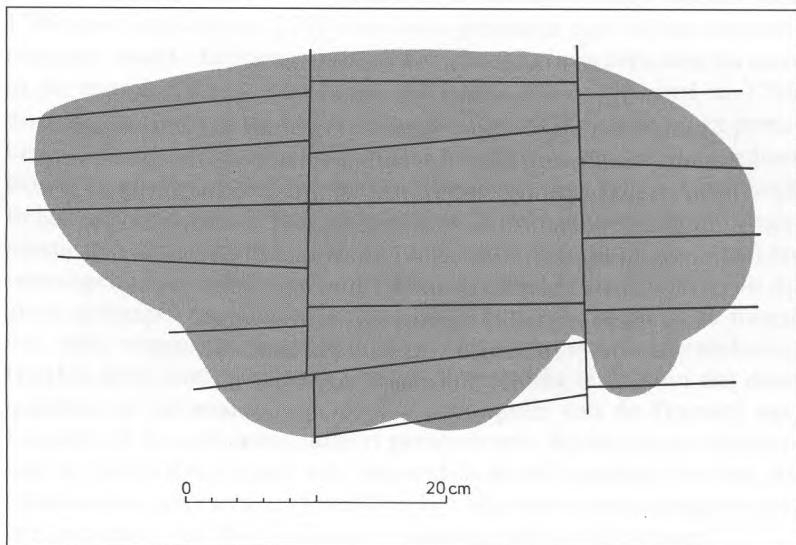
13. Beeld van Ferdinand van Aragon.
Schema van de planken aan de
bovenkant.



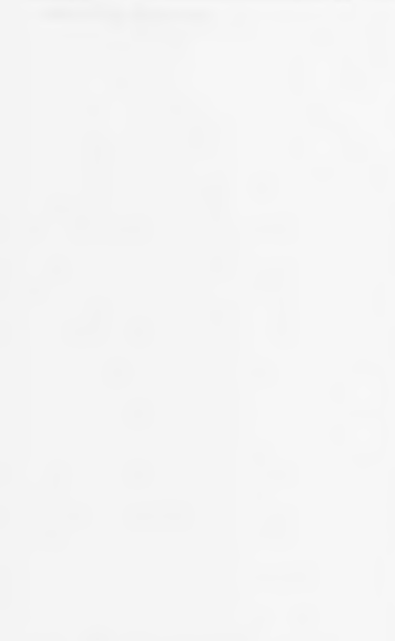


14. Beeld van Isabella van Castilië
(H + kroon : 152 cm). Rechterkant.

15. Beeld van Isabella van Castilië.
Schema van de planken aan de
bovenkant.



1. The first figure shows the distribution of the
of the population in the year 1950.



2. The second figure shows the distribution of the
of the population in the year 1960.



Het Franse régime: oorsprong van onze democratische rechtsstaat ?

F. Stevens

Tekst van de lezing gehouden door prof. dr. Fred Stevens bij de voorstelling van het boek Y. Vanden Berghe, J. D'hondt, R. Engelrelst, N. Geirnaert, M. Vandebroek en A. Vandewalle (eds.), *Jozef Van Walleghem. Merkenweerdigste voorvallen en daegelijksche gevallen. Brugge 1795 en 1796* (Brugse Geschiedbronnen uitgegeven door het Gemeentebestuur van Brugge, XXIV), Brugge, 1996.

Dames en Heren,

Toen ik de uitnodiging voor deze lezing ter gelegenheid van de voorstelling van de kroniek van Jozef van Walleghem ontving, was er één zaak die mij onmiddellijk opviel. Ik zou een lezing houden - dit wist ik uiteraard - maar de uitnodiging vermeldde uitdrukkelijk dat die "kort" zou zijn. Een duidelijker teken van de organisatoren kon ik mij moeilijk voorstellen.

Dit betekent dat ik onmiddellijk tot de kern van mijn verhaal moet komen. En die is - wat ook de mening van de huidige commissie voor de hervorming van de leerplannen geschiedenis moge wezen - dat 1789 voor Frankrijk en 1795 voor onze gewesten niet alleen een symbolische waarde hebben, maar werkelijke scharnierperiodes vormen in de ontwikkelingen van beide gebieden. Vooreerst werd in 1795 door de samenvoeging van de Oostenrijkse Nederlanden, het prinsbisdom Luik, het hertogdom Stavelot-Malmédy en het hertogdom Bouillon grosso modo het grondgebied van het latere koninkrijk België uitgetekend. Maar bovendien werd de oude traditionele organisatie van de maatschappij abrupt met één pennentrek afgeschaft en vervangen door een nieuwe ordening, die haar grondslag vond in de grote principes van de Verlichting. Een rationele organisatie moest dus een organisch gegroeide samenlevingsstructuur veranderen. Hierbij dient overigens onmiddellijk opgemerkt te worden dat deze tendens tot rationalisering niet het monopolie van de Fransen was, hoezeer zij dit ook soms mogen pretenderen. Reeds jaren voordien had de kameralistiek met von Sonnenfels als belangrijkste denker, de Oostenrijkse heersers, en Jozef II in het bijzonder, ertoe aangezet om een rationele - en dus uniforme - maatschappij uit te bouwen.

Het Ancien Régime kenmerkte zich in onze gewesten door een vermenging van Kerk en Staat; een enorme verscheidenheid aan lokale gewoonten (wijlen John Gilissen telde niet minder dan circa 700 verschillende optekeningen in de Zeventien Provincies); een weinig gecentraliseerde staatsstructuur; een verstrengeling van de politieke, administratieve en rechterlijke bevoegdheden, zeker in de stedelijke municipaliteiten; lokale vrijheden en privileges; een standenstaat.

De nieuwe Franse ordening daarentegen ging uit van een soevereine staat. De grondslagen hiervan waren vervat in één fundamentele geschreven wet: de grondwet. De Franse republiek was één en ondeelbaar. Er werd geopteerd voor een representatief régime, waarbij het volk zijn vertegenwoordigers verkoos. De feodale standenmaatschappij behoorde hiermee tot het verleden. Fundamenteel hierbij was de realisatie van de klassieke *trias politica*, de scheiding van de drie machten: de wetgevende, de rechterlijke en de uitvoerende macht. De wet, "expression de la volonté générale", werd de voornaamste bron van het recht. Kerk en Staat werden strikt gescheiden. Formeel waren alle burgers nu ook gelijk, hoewel de vrouw een inferieure positie bleef bekleden. Met uitzondering van dit laatste, zou ik kunnen stellen dat hierbij de belangrijkste principes van een democratische rechtstaat gerealiseerd werden en mijn lezing kunnen beëindigen, maar die zou dan wellicht toch net iets te kort zijn.

De kroniek die hier vandaag wordt voorgesteld biedt het relaas van de eerste ervaring met een representatieve democratie door een Bruggeling in 1797. Nochtans was "la ci-devant Belgique" reeds sinds 1 oktober 1795 aangehecht bij de Franse republiek en was de Grondwet van het jaar III in deze gewesten afgekondigd bij besluit van de *représentants du peuple* - de volksvertegenwoordigers in de terminologie van van Walleghem - van 6 oktober 1795. Niettegenstaande deze grondwet het kiesrecht uitdrukkelijk bevatte, moest men toch wachten voor de eerste verkiezingen tot 1797. De Belgische departementen, de zgn. *départements réunis*, namen in 1796 immers geen deel aan de verkiezingen van het jaar IV. Het annexatiedecreet beval immers dat de *représentants du peuple* zélf de departementale en municipale administraties samen zouden stellen en verdaagde de verkiezingen voor het wetgevend lichaam tot het jaar V. Het hoeft geen verder betoog dat de *représentants* deze besturen vooral met gezagsgetrouwen hebben bemand, in vele gevallen zelfs met Fransen. De eerste Franse grondwet van het 1791, die een constitutionele

monarchie in het leven riep, evenals de jakobijnse grondwet van het jaar I of 1793, werden voorafgegaan door een verklaring van de rechten van de mens en van de burger. De constitutie van het jaar III of 1795 koppelde als eerste, maar ook als enige Franse grondwet, aan deze rechtenverklaring ook plichten. Naast de sinds 1789 klassiek geworden rechten - vrijheid, gelijkheid en het eigendomsrecht - poneerde deze constitutie ook het recht op veiligheid - niet zo evident in een Frankrijk in staat van quasi permanente oorlog. De algemeenheid van deze rechten en het ontbreken van adequate juridische procedures om ze af te dwingen, vormden ook hun structurele zwakheid. De inwoners van onze gewesten verkozen dan ook niet "la liberté" maar juist "hun concrete vrijheden en privileges" - geen verkeerde keuze als men de gevoerde politiek analyseert.

Die vrijheid en gelijkheid betekende echter ook het definitieve einde van de standenstaat. Ieder was nu gelijk voor de wet; erfelijke ambten behoorden tot het verleden. De wet, uitdrukking van de "volonté générale" van de meerderheid van de burgers of van hun vertegenwoordigers, vormde de ultieme norm binnen de staat. Wat niet door de wet verboden was, was toegelaten. Niemand kon verplicht worden iets te doen wat de wet niet gebod. Het legaliteitsbeginsel hield toen zelfs in dat geen enkele wet, noch een criminele noch een civiele, retroactieve kracht kon hebben. Vinden wij hier een neerslag terug van Jean-Jacques Rousseau, dan was de invloed van Montesquieu duidelijk veel groter bij de uitbouw van de nieuwe staatsstructuur.

Want de Grondwet van het jaar III kenmerkte zich door een verdoorgedreven scheiding der machten. Om de almacht van één kamer tegen te gaan, werd de wetgevende macht verdeeld over twee kamers met duidelijk verschillende bevoegdheden. Een *Conseil des Cinq-Cents*, de Raad der Vijfhonderd, was samengesteld uit 500 jonge vertegenwoordigers ouder dan 30 jaar - alles is relatief. Deze raad, "l'imagination de la République", had tot taak wetsontwerpen voor te stellen. De *Conseil des Anciens*, de Raad der Ouden, was samengesteld uit oudere gehuwde mannen of weduwnaars. Deze raad, de vertegenwoordiger van "la raison", kon deze ontwerpen enkel aanvaarden of verwerpen. Beide kamers hielden duidelijk een verwijzing in naar de oudheid: de Raad der Vijfhonderd naar de Atheense Raad der Vijfhonderderd (boulè), de Raad der Ouden naar de Spartaanse Raad der Grijsaards (gerousia). Zelfs hun kledij weerspiegelde de invloed van de klassieke oudheid.

De uitvoerende macht daarentegen werd toevertrouwd aan een college van vijf leden, het *Directoire*, verkozen door de Raad der Ouden op een lijst voorgedragen door de Raad der Vijfhonderd. Deze directeurs moesten tesamen verblijven in het Palais de Luxembourg, net als de archonten te Athene, en mochten Parijs niet verlaten zonder toestemming van het wetgevend lichaam.

De scheiding tussen de wetgevende en uitvoerende macht was vrij absoluut en door de grondwet tot in het detail uitgewerkt. Het gebrek aan communicatiemogelijkheden en aan adequate procedures tot samenwerking lag aan de grondslag van de diverse staatsgrepen, een noodzaak om het regime te laten overleven. Zo vernietigde in september 1797 het *Directoire* de verkiezingen in 49 departementen, waaronder het departement der Twee Neten - de huidige provincie Antwerpen - en sloot 177 koningsgezinde vertegenwoordigers uit. Het jaar daarop, in mei 1798, hernieuwde het *Directoire* deze strategie, maar nu tegen de jacobijnen. Maar het jaar hierop, in juni 1799, was het de beurt aan de Raad, waar de jacobijnen talrijk waren, om drie directeurs als te gematigd te laten verdwijnen. Uiteindelijk bracht de enige stabiliserende kracht in gans dit bestel, het leger, met een staatsgreep in november 1799 Napoleon aan de macht. Dit betekende ook meteen het einde van het *Directoire* en van de grondwet van het jaar III.

De Grondwet van het jaar III verklaarde *l'universalité des citoyens* soeverein en voorzag in een representatief stelsel waarbij zowel de leden van de wetgevende, de uitvoerende als de rechterlijke macht werden verkozen. Deze cijnsverkiezingen gebeurden volgens een getrapt stelsel. Alle stemmingen waren geheim. Per kanton was er een primaire vergadering, die jaarlijks de leden van de electorale vergadering verkoos. Deze kantonale vergadering verkoos ook de vrederechter en zijn bijzitters, net als de voorzitter van de kantonale administratie of de gemeentelijke ambtenaren in de kleinere gemeenten. Bij de departementale vergaderingen lagen de verkiesbaarheidsvereisten hoger. Deze departementale electorale vergaderingen verkozen de leden van het Wetgevend Lichaam, de leden van de Rechtbank van Cassatie, de rechters van de criminele en burgerlijke rechtbanken evenals de departementale bestuurders.

Hoewel het *Directoire* uitermate bevreesd was voor de verkiezingen in de Verenigde Departementen, zag het zich toch op de valreep ver-

plicht de nodige maatregelen te treffen om deze verkiezingen in maart 1797 mogelijk te maken. De "Belgische" autoriteiten moesten derhalve in ijltempo *registres civiques* en kandidatenlijsten opstellen. Over veel enthousiasme bij de bevolking om hun burgerrechten uit te oefenen kan men niet spreken. Niettegenstaande bvb. in Brugge de uiterste termijn van inschrijving meerdere malen werd verlengd, bleef het aantal ingeschrevenen uiterst gering. Afhankelijk van de bronnen, schreven zich in deze stad 622, 700 of 883 personen in. Dit gebrek aan belangstelling was geen typisch Brugs fenomeen: in Kortrijk schreven zich slechts 6% van de personen in op burgerslijsten; te Torhout 17 %; te Oostende 0,6 % en te Roeselare schreef er zich zelfs niemand in. Ook andere departementen geven gelijkaardige cijfers: te Leuven schreef zich 5 % in; te Antwerpen 16 %; te Brussel daarentegen 35 %.

Het is dus duidelijk dat slechts weinig inwoners van de Verenigde Departementen gebruik hebben gemaakt van hun stemrecht. Wellicht lag de vrees dat men hierdoor het nieuwe regime en de annexatie officieel zou erkennen, hieraan ten grondslag. Toch kozen deze kiescolleges, op enkele uitzonderingen na, meestal voor meer gematigde of zelfs reactionair-gezinde figuren. Vele door de *représentants* voordien aangeduide bestuurders werden niet herkozen.

Een probleem bij deze verkiezingen vormden de zgn. "afscheidingen" of *scissions* bij de kiescolleges. Hierbij verliet een minderheid de vergadering van het kiescollege om elders apart te vergaderen en te kiezen. Het wetgevend lichaam te Parijs kon dan beslissen welke van beide verkiezingen rechtsgeldig was. Het representatieve regime werd hierdoor herleid tot een lachertje, zoals ook zou blijken uit de volgende verkiezingen.

Want bij deze volgende verkiezingen in 1798 werden alleen diegenen die zich reeds het jaar voordien in de *régistres civiques* hadden laten inschrijven, toegelaten. Bovendien moesten de kiezers nu de gehate eed van haat aan het koningschap afleggen. Dit betekende een ware epuratie van het kiezerkorps. Aldus werd bvb. het aantal potentiële kiezers te Kortrijk herleid van 1.391 tot 467, waarvan er dan 65 hun stemrecht uitoefenden. 50 onder hen hadden bovendien als lid van de municipaliteit, als ambtenaar of als Fransman rechtstreeks belang bij het regime en de verkiezingen. Ook in de andere Belgische steden daalde het aantal stemgerechtigden drastisch, net als het aantal

kiezers. Toch waren ook nu de verkozenen niet steeds aanhangers van het *Directoire*. Maar net als voordien annuleerde Parijs de uitslagen die haar politiek niet betrouwbaar leken.

De verkiezingen van 1799 werden eveneens sterk beïnvloed door de weerstand tegen het nieuwe regime, die in onze gewesten het jaar voordien tot uiting was gekomen tijdens de Boerenkrijg. Opnieuw slonk het aantal kiesgerechtigden. Zo bedroeg het aantal kiezers te Brussel, nochtans een vrij Parijs-gezinde stad, in 1799 nog slechts 0,5% van de bevolking. Onverschilligheid bij de verkiezingen was duidelijk troef. Het *Directoire* had duidelijk uitgediend. De verkiezingen van 1800 waren dan ook niets anders dan een karikatuur.

Men kan zich dus terecht de vraag stellen of deze eerste ervaringen met een representatief stelsel dan totaal zinloos waren. Toch is het antwoord negatief. Vooreerst verspreidde de revolutionairen in West-Europa de idee van de primauteit van een geschreven recht, ook van een geschreven grondwet. Bovendien zouden latere constituenten gretig putten uit de ervaringen van dit juridisch laboratorium van de intermediaire periode. Het was een ware hoorn des overvloeds voor alle mogelijke argumenten. Nog tijdens de besprekingen van de Belgische Volksraad in 1830-1831 verwezen onze grondwetgevers meermaals naar de Franse grondwetten uit deze periode. De mensenrechtenverklaringen stonden als voorbeeld voor de rechten en vrijheden; de grondwet van 1791 vormde het prototype van een constitutionele monarchie, de grondwet van het jaar III dat van een tweekamerstelsel. *Law in the books* bleek in dit geval dus toch duurzamer dan the *law in action*.

Een plezier aan de Belgische Staat. Het cartularium van de Duinenabdij op het Rijksarchief te Brugge

M. Vandermaesen

De herkomst en de bewaring van sommige bescheiden in fondsen en verzamelingen in diverse openbare archiefinstellingen roept soms vragen op. Het achterhalen van historische of juridische verklaringen waarom één bepaald document ogenschijnlijk op een ongeëigende plaats terecht kwam is misschien zelfs een onproductief tijdverdrijf. Tenzij de vorser bij toeval een nuttige aanwijzing toegevoegd krijgt. Dit was bijvoorbeeld het geval inzake het bekende 'Cartularium van de Duinenabdij', opgesteld omstreeks 1400, en bewaard op het Rijksarchief te Brugge¹. Maar het eigenlijke Duinenarchief berust op het Grootseminarie te Brugge berust. Vanwaar die eenzaam?

Een verklaring hiervoor moeten we zoeken bij Nikolaas De Roovere, laatste monnik of 'Duinheer' van de abdij van Ter Duinen, die op 23 maart 1833 te Brugge op 82-jarige leeftijd overleed². Na de opheffing van de abdij door de Franse overheid in 1796 en de verbeurdverklaring van haar patrimonium als nationaal goed waren hij en zijn medebroeders blijven hopen op een herstel van hun cisterciënzer gemeenschap. Maar de nakende heroprichting van het bisdom Brugge en de voorziene intrek van bisschop Boussen in de voormalige gebouwen van de Duinenabdij aan de Potterierei deden hem in 1832-1833 definitief inzien dat die verwachting ijdel was. Nochtans had De Roovere als drijvende kracht achter de uitdunnende

1. Rijksarchief Brugge, Verzameling Aanwinsten, 3466. Besproken in Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw. Tentoonstelling Gruuthusemuseum 18 juli-18 oktober 1981, Brugge, 1981, p. 131-132.
2. Over hem zie DE LEYN A., Le Bienheureux Idesbald van der Gracht, in *Annales de la Société d' Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, 5de reeks, deel IX, Brugge, 1897, o.a. p. 27, n. 1; FRUYTIER A., De opvolging van de abten in Ter Duinen, in *Biekorf*, 35 (1929), p. 248; DUTOIT E., De laatste Duinheren, in *Biekorf*, 37 (1931), p. 363-367; LOPPENS K., De laatste monnik van Ter Duinen, in *Biekorf*, 56 (1955), p. 20-21; BONNY J., De Duinenabdij te Brugge, 1627-1796, in *De Duinenabdij en het Groot Seminarie te Brugge. Bewoners, Gebouwen, Kunstpatrimonium*, reds. DENAUX A. en VAN DEN BERGHE E., Tielt, p. 40-41.

gemeenschap al die tijd de schijn hoog gehouden dat de opheffing slechts tijdelijk was. Hij onderhield nauwe contacten met de overgebleven Duinheren. En naar kerkelijk recht beheerde hij uiteindelijk als laatste erfgenaam en eigenaar de goederen en kunstschaten die hij en zijn medebroeders aan de handen van de Franse bezetter hadden kunnen onttrekken³. Hierbij denken we in de eerste plaats natuurlijk aan de relieken van de H. Idesbald die dank zij de medeplichtigheid van enkele Brugse burgers verborgen werden en sinds 1804 in een huis aan de Verwersdijk een veilige schuilplaats hadden gevonden. Prior Marcus Loosveldt had het pand in 1804 aangekocht en woonde er wellicht samen met enkele andere monniken⁴. Na Loosveldts dood in 1818 nam Nikolaas De Roovere het goederenbeheer op zich en werd de erkende bewaker van het lichaam van Idesbald.

Niet minder belangrijk was de verberging van het abdijsarchief en van de kostbaarste handschriften en drukwerken uit de abdijsbibliotheek⁵. Het archief ontsnapte aldus aan de Franse opeising van alle rechtstitels die het bezit en het beheer van de generationaliseerde goederen van afgeschafte instellingen, zoals abdijen, kloosters, priorijen, kapittels en heerlijkheden, konden bewijzen. De toenmalige rapporten van de zogenaamde "trriage des titres" maken inderdaad geen gewag van de confiscatie van het Duinenarchief⁶. De geleidelijke installatie van een werkzaam Frans bestuur had de monniken namelijk de tijd gelaten om hun kostbaarste bezittingen bij betrouwbare Brugse particulieren onder te brengen. Toen de revolutionaire ijver wat geluwd was verhuisde alles naar de Verwersdijk⁷. De Roovere zou er geen geheim van gemaakt hebben welke schatten hij hier bijhield. In een brief aan de Minister van Binnenlandse Zaken overdreef de West-Vlaamse gouverneur wellicht wanneer hij op 26 april 1833, enkele weken na De Rooveres overlijden, mededeelde dat deze 'sinds ongeveer 40 jaar' onder de opeenvolgende regeringen met genoe-

3. VIAENE A., De bibliotheek van het Grootseminarie te Brugge, in *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge*, p. 192.

4. DUTOIT, a.w., p. 366; DE LEYN, a.w., p. 33-34.

5. GEIRNAERT N., Het archief van het Groot Seminarie te Brugge, in *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge*, p. 112; VIAENE, a.w., p. 192-194.

6. VANDERMAESEN M., De "trriage des titres" in het Leiedepartement (1796-1802). Tussen wet en werkelijkheid, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 134 (1997), p. 156-171.

7. VAN DE PUTTE F., Notice sur les bibliothèques modernes de la Flandre-occidentale, in *Annales de la Société d'Emulation pour l'Histoire et les Antiquités de la Flandre occidentale*, II (1840), p. 154.

gen inzage had verleend aan alle wetenschappers die hem te Brugge bezochten⁸. Ook Algemeen Rijksarchivaris Gachard trok zich het lot aan van het Duinenarchief. In 1832 had ook hij het cartularium trouwens kunnen inzien. En toen hem het bericht van overlijden bereikte werden alle hens aan dek geblazen. De Roovere had immers bij legaat zijn onroerende goederen w.o. de hofsteden van Ter Doest in Lissewege en Ten Bogaerde in Koksijde aan het bisdom Brugge nagelaten. Alle roerende goederen w.o. bibliotheek en handschriften kwamen in het bezit van twee nichten. Een openbare verkoop werd meer dan waarschijnlijk, temeer omdat de Duinheer zelf reeds met die procedure was begonnen.

Minister, gouverneur en Gachard onderzochten een mogelijke opeising van het cartularium, of zelfs van het gehele archief. In Brussel meende men op 17 april 1833 dat cartularium en archief wederrechtelijk aan het openbare domein waren onttrokken en dus mochten opgeëist worden. Wellicht was dit een impliciete verwijzing naar de nog geldende Franse archiefwetgeving. Toch aarzelde men voor niet nader genoemde 'onvoorzienbare nadelen' en opteerde men voor een 'overtuiging' van de testamentuitvoerders om minstens het cartularium, mits geldelijke vergoeding, uit handen te geven. De gouverneur merkte terecht op dat geen regering tot dan toe de oorsprong van dit bezit had onderzocht of de vraag had gesteld naar de rechtsgronden waarop dit steunde. Hij opperde echter bezwaren tegen een mogelijke opeising, n.l. de lange openbare bezitsperiode en vroeg zich zelfs af of het cartularium ooit tot het archief had behoord. Ook hij waarschuwde voor 'ernstige politieke bezwaren' tegen het aanleggen van een rechtszaak. Een aankoop was voor hem de aangewezen weg.

Misschien wilde men bisschop Boussen niet voor het hoofd stoten toen die zelf de Duinenhandschriften en boeken wenste aan te kopen. We vergeten niet dat reeds tijdens de laatste jaren van het Hollands bewind principieel aanvaard was om van de provincie West-Vlaanderen een nieuw bisdom te maken. En Frans René Boussen was de gedoodverfde kandidaat voor de nieuwe bisschopszetel. Op 21 januari 1833 was hij trouwens aangesteld als apostolisch administrator van West-Vlaanderen, en dus tot toekomstig bisschop van Brugge.

8. Rijksarchief Brugge, Archief van de Provincie West-Vlaanderen, 3de Afdeling, 15. De hiernavolgende gegevens komen alle uit dit dossier.

Op 27 januari werd hij tot bisschop gewijd⁹. Tegen einde juni 1833 was de 'pryzie' of schatting van de Duinenbibliotheek klaar en kon de koop doorgaan¹⁰. Overleg van de gouverneur met Marcus Snel, de zaakwaarnemer van de erfgenamen, op 11 juli veranderde niets meer. De Belgische Staat viste achter het net. Als troost kon de gouverneur aan zijn minister op 26 augustus meedelen dat bisschop Boussen het cartularium in handen had en bereid was het gratis aan de Staat over te dragen van zodra het legaat van De Roovere aan het bisdom aanvaard was.

Het werd nu even stil en met groeiend ongeduld informeerde Binnenlandse Zaken op 10 april 1834 bij de gouverneur naar de staat van het dossier. Die stuurde de vraag naar het bisdom door. Het antwoord was snel en positief, en op 17 april kon de gouverneur het cartularium naar Brussel doorsturen. Maar tot grote ontsteltenis van de Minister en van Gachard was dit niet het document dat De Roovere in 1832 had getoond. Hiervan bezat Gachard trouwens een gedetailleerde beschrijving. Nu ging het om een band met kronieken en een necrologie, deels gedrukt en deels in handschrift. Bisschop Boussen loste het misverstand snel op en op 6 juni vertrok het goede cartularium naar Binnenlandse Zaken, en vandaar naar het Algemeen Rijksarchief.

Uit het dossier met briefwisseling terzake blijkt de zachte druk 'om de wens van de regering in te willigen' m.a.w. om het document op een of andere wijze aan de Belgische Staat over te dragen. De bereidheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken om het bisdom niettemin billijk te vergoeden stootte nog op een onverwacht praktisch probleem. Vermits Felix De Pachtter, drukker van het bisdom, een schatting per lot of pakket boeken en handschriften had opgesteld kon bisschop Boussen voor het individuele cartularium geen waardebepaling opgeven. Hij bevestigde op 2 oktober nogmaals dat hij nooit de bedoeling had om enige vergoeding te vragen aan de Belgische Staat.

Op 9 december 1834 sloot Boussen het dossier van de schenking van het cartularium formeel af. In een brief aan de gouverneur herinnerde hij eraan dat hij als eerste bisschop van Brugge pas onlangs zijn functie officieel had opgenomen (23 juli 1834) en dat hij 'met

9. Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters, gelovigen, o.l.v. CLOET M., m.m.v. JANSSENS de BISTHOVEN B. en BOUDENS R., Brugge, 1984, p. 348.

10. VIAENE, a.w., p. 193.

genoegen de regering een plezier had gedaan en iets nuttig voor de Belgische Staat'. Hij wenste geen vergoeding voor de overdracht van het cartularium. Op 21 januari 1835 dankte de gouverneur hem in naam van de Minister van Binnenlandse Zaken voor zijn gratis schenking. Het cartularium zou voortaan in het Rijksarchief berusten. Eerst was dit het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Na de reorganisatie van het Archief van de Provincie West-Vlaanderen tot één der Rijksarchieven in de Provinciën in 1851 volgde de overbrenging van een aantal bestanden en bescheiden uit Brussel naar hun natuurlijke bewaarplaats te Brugge. Onder hen het cartularium van Ter Duinen.

Bijlage

1

Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de gouverneur van West-Vlaanderen inzake de mogelijke verwerving van het archief van de abdij van Ter Duinen n.a.v. het overlijden van Nikolaas De Roovere, laatste Duinheer; 17 april 1833.

Rijksarchief Brugge, Archief van de provincie West-Vlaanderen, Derde afdeling, nr. 15

Bruxelles, le 17 avril 1833

Monsieur,

Je viens d'apprendre que le père Nicolas, ex religieux de l'abbaye des Dunes, est décédé tout récemment. Cet ancien moine passait pour être détenteur de quantité d'archives provenant de la communauté dont il avait été membre. lorsque M. l'archiviste du Royaume fut à Bruges au mois de septembre de l'année dernière, il lui communiqua un superbe cartulaire qui avait notoirement appartenu à la dite communauté.

Il importe essentiellement, Monsieur le Gouverneur, que l'Etat rentre en possession de ces documens précieux. Le Gouvernement serait sans contredit en droit de les réclamer judiciairement des exécuteurs testamentaires du Père Nicolas, puisque ce n'était qu'en contravention aux lois que celui-ci avait pu les soustraire au domaine public. Cependant, se peut que ce parti aît des inconvéniens que je ne saurais prévoir d'ici. Dans ce cas, il faudrait s'arranger avec les exécuteurs testamentaires pour qu'ils cédassent les documens en question et surtout le cartulaire dont j'ai parlé moyennant une indemnité pécuniaire.

Je Vous prie, Monsieur le Gouverneur, de donner, sans perdre de tems, vos soins à cet objet, et de m'en faire connaître le plus tôt possible le résultat. La première chose dont vous jugerez sans doute à propos de vous occuper sera d'obtenir une indication exacte des titres qui se trouvent dans la succession du père Nicolas. Je vous serai obligé de me la transmettre immédiatement. Si les exécuteurs testamentaires ne voulaient pas consentir à les remettre sans une indemnité quelconque et que vous ne jugeassiez pas qu'il convient de les y contraindre par les voies judiciaires vous discuteriez avec eux le taux

de cette indemnité.

Il est inutile que je vous recommande dans cette hypothèse les intérêts de l'Etat.

Le Ministre de l'Intérieur
(get.) Ch. Rogier

2

Brief van F.R. Boussen, bisschop van Brugge, aan de gouverneur van West-Vlaanderen met bevestiging van de schenking van het cartularium van de Duinen aan de Belgische Staat, 9 december 1834.

Rijksarchief Brugge, Archief van de provincie West-Vlaanderen, Derde afdeling, nr. 15

Bruges, le 9 decembre 1834

Monsieur le Gouverneur,

En réponse à votre lettre du 18 novembre dernier (n^o 3184, 3^e Division), j'ai l'honneur de vous dire que je suis bien charmé d'avoir eu l'occasion de faire chose agréable au Gouvernement et utile à l'Etat, en envoyant à Monsieur le Ministre de l'Intérieur le cartulaire de l'ancienne abbay des Dunes et que je ne désire aucune indemnité pour cet objet.

Veillez bien agréer, Monsieur le Gouverneur, les nouvelles assurances de ma considération très distinguée.

L'Evêque
(get.) François René

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

De representativiteit van de « Bibliotheca Hulthemiana »

Chr. Vandenbroeke

De voorbije jaren, inspelend op een trend die zich in toenemende mate in de historiografie aftekent, waren we o.m. in de mogelijkheid om de socioculturele dimensie van het historisch onderzoek op een gekwantificeerde manier te benaderen¹. Als uitgangspunt daartoe maakten we telkens weer gebruik van de fameuze « *Bibliotheca Hulthemiana* » die in de jaren 1830 geveild werd en in totaal zo'n 32.000 nummers en zo'n 60.000 volumes bevat.

Tot driemaal toe probeerden we dit, naar ons inzien, uitstekend bronnenmateriaal aan een grondige ontleding te onderwerpen. Een eerste keer hielden we het bij een meer algemene terreinverkenning omtrent de omvang van het wetenschappelijk boekenaanbod in Vlaanderen, een bijdrage die in 1993 werd opgenomen in het *Liber Amicorum H. Van Der Wee*². Met een tweede benadering, opgenomen in 1993 in het *Liber Amicorum M. Baelde*, hielden we het bij het boekenaanbod als spiegel van het secularisatieproces tegen het einde van het Ancien Régime³. Als derde invalshoek weerhielden we de lokalisatie van het publicatieaanbod in de Zuidelijke Nederlanden en dit voor de periode van de 15de tot het begin van de 19de eeuw⁴. Voor elk van deze benaderingen waren we er van uitgegaan dat de bibliotheek van Charles Van Hulthem, gegeven haar samenstelling en omvang, als vanzelf garant kon staan voor een hoogwaardige graad van zowel betrouwbaarheid als representativiteit. Overbekend is immers de zeer ruime wetenschappelijke belangstelling van Ch. Van Hulthem voor de meest diverse disciplines. Essentieel is verder

- 1 Nadat het voorbeeld in de buurlanden gegeven was tot het opstarten van een gekwantificeerde benadering van het socio-culturele gebeuren, was C.M. Van der Woude één van de eerste auteurs (in Vlaanderen) die voor een doorgedreven navolging ervan zorgde. Zie dienaangaande « Boekenbezit en boekenconsumptie te Gent en omstreken, 1770 – 1830 », onuitgegeven verhandeling, RUG, 1985–1986 (o.l.v. Prof. H. Soly).
- 2 E. AERTS e.a. (eds.), « *Studia Oeconomica. Liber Amicorum H. Van der Wee* », Leuven, 1993, pp. 279 – 295.
- 3 H. SOLY-R. VERMEIR (eds.), « *Beleid en Bestuur in de Oude Nederlanden. Liber Amicorum M. Baelde* », Gent, 1993, pp. 383 – 389.
- 4 « *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* », Gent, 1994, pp. 179 – 192.

dat het om veruit de belangrijkste Vlaamse bibliofiel gaat voor de late 18de – begin 19de eeuw, zodat de veiling van zijn bibliotheek in 1836 tot een ware gebeurtenis uitgroeide⁵. Voor het ter kennis brengen van zijn nalatenschap waren dan ook liefst vijf boekdelen, uitgesplitst over 2.308 bladzijden, van doen. Vandaar dan ook de terecht opmerking bij de publicatie ervan : « *cette précieuse bibliothèque est la plus complète, pour tout ce qui concerne le pays, qu'aucun gouvernement ou particulier ait jamais réunie en Belgique* »⁶. Al even betekenisvol is de volgende passus : « *il était toujours au courant des publications nouvelles, et il ne se faisait pas de vente dans la Belgique, en Hollande, en France et sur les frontières de l'Allemagne, dans laquelle il ne fit acheter pour des sommes considérables, afin de compléter l'histoire de chaque science. De plus, il était en correspondance avec des savants Français, Italiens, Anglais et Allemands, dans le but d'obtenir plus promptement leurs nouveaux ouvrages* »⁷.

Blijkbaar volstaat dit alles evenwel nog niet, althans voor sommige auteurs, om van een hoogwaardige en representatieve bron te gewagen. Dit is alvast het oordeel van collega Tom Verschaffel die op 13 september 1996 – met de grootste onderscheiding – promoveerde aan de Katholieke Universiteit van Leuven, departement Geschiedenis, onder leiding van Prof. R. De Schryver, op een proefschrift getiteld « *De hoed en de hond. Geschiedschrijving in de Oostenrijkse Nederlanden* »⁸. Als bijgevoegde stelling bij de doctoraatsverhandeling van T. Verschaffel werd immers geponoerd dat ons onderzoek m.b.t. het boekenaanbod « *berust op methodologisch ondeugdelijke grondslagen, aangezien de gebruikte bron, een 19de eeuwse catalogus van een privé-bibliotheek, geen conclusies toelaat m.b.t. (de evolutie van) het publicatieaanbod over een periode van meer dan drie eeuwen* ».

Precies deze inschatting, in het jargon van een doctoraatsverdediging ook wel bijstelling genoemd, willen we aan de doorgedreven toetsing onderwerpen. Zaak is dan wel natuurlijk om tot een sluitend criterium te komen van waaruit een verantwoorde comparatieve analyse kan opgebouwd worden. Geheel en al daaraan beantwoordend is o.i. het boekenbestand van de « *Bibliothèque Nationale* » van Parijs, waarvan onlangs een overzicht vrijgegeven werd overeenkomstig de verschijningsdatum en dit teruggaand tot het midden van de 15de

5 « *Bibliotheca Hulthemiana ou catalogue méthodique de la riche et précieuse collection de livres et des manuscrits délaissés par M. Ch. Van Hulthem* », Gent, 1836.

6 Op cit., p. LXVI

7 Ibidem, p. LVIII

8 De leden van de jury, onder leiding van Prof. L. Vos en promotor Prof. R. De Schryver, waren Prof. H. Mulier (Amsterdam), Prof. (em.) J. Smeyers (FUSL), Prof. M. Cloet en Prof. J. Roegiers.



B. Duvisier Benigno del'abov.

E. De Gendt Sculp.

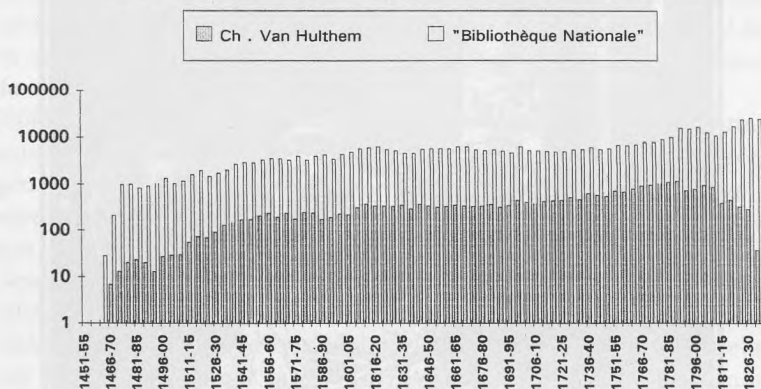
Ex Libris C. Van Hulthem.

E. De Gendt, Ex-libris C. Van Hulthem
naar ontwerp van J.B. Duvisier, 1806,
gravure op papier, 15 x 9,4 cm.
Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet

eeuw⁹. Tot en met 1832, het jaar van het overlijden van Ch. Van Hulthem, gaat het hierbij om een bestand van ruim 400.000 titels. Vergeleken met de « *Bibliotheca Hulthemiana* », per definitie « *slechts* » een privé-bibliotheek, bevat deze gerenommeerde Franse bibliotheek m.a.w. een totaal boekenbestand dat niet eens het vijftienvoudige bedraagt. Het illustreert op zich al de enorme verdiensten van Ch. Van Hulthem als bibliofoon.

Sterker nog komt dit tot uitdrukking wanneer we het publicatieaan-

1. BOEKENBESTAND VOLGENS VERSCHIJNINGSdatum



bod van zowel de « *Bibliotheca Hulthemiana* » als van de « *Bibliothèque Nationale* » in een historische context plaatsen door rekening te houden met de jaren van verschijning. Beide bibliotheekbestanden werden daartoe, per vijf jaar, op een semi-logaritmische curve uitgetekend (cfr. grafiek 1). In menig opzicht geven beide curven blijk van een zelfde evolutie. Eénmaal de startjaren van de incunabelen voorbij, kenmerkt de 16de eeuw zich door een enorme toename van het publicatieaanbod. Daarop volgt, tegen het einde van de eeuw en voortdurend tot het begin van de 18de eeuw, een fase van stagnatie. Voor een nieuwe expansie in het uitgavenritme wordt het inderdaad wachten tot de eeuw van de Verlichting wanneer zich voor beide bronnenbestanden een forse en continue publicatiestroom laat opmer-

9 E. LE ROY LADURIE, « Une histoire sérielle du livre, 1452-1970 », in *Histoire. Economie et Société*, 1995, pp. 1-24.

opmerken¹⁰. Wel is het zo dat Ch. Van Hulthem er naar het einde toe van zijn leven steeds minder in slaagde om dezelfde « gedrevenheid » in zijn drang naar boekenverwerving te blijven betonen.

Beter nog dan de omvang van beide bibliotheekbestanden op twee afzonderlijke curven uit te tekenen, kan tot een relatieve weergave van de « *Bibliotheca Hulthemiana* » besloten worden in verhouding tot het boekenbestand van de « *Bibliothèque Nationale* » (grafiek 2). De essentie van deze oefening hernemen we trouwens in onderstaande tabel, waarin per kwarteeuw het privé-boekenbezit van Ch. Van Hulthem tegenover de « openbare » nationale bibliotheek van Frankrijk uitgedrukt wordt :

Boekenbezit Ch. Van Hulthem t.o.v. de « Bibliothèque Nationale ». 1461-1830.

1461 - 1475 = 1,71 %	1601 - 1625 = 5,38 %	1701 - 1725 = 8,25 %
1476 - 1500 = 1,98 %	1626 - 1650 = 6,51 %	1726 - 1750 = 9,57 %
1501 - 1525 = 3,57 %	1651 - 1675 = 5,56 %	1751 - 1775 = 10,95 %
1526 - 1550 = 5,92 %	1676 - 1700 = 6,70 %	1776 - 1800 = 7,36 %
1551 - 1575 = 6,07 %	1801 - 1830 = 3,20 %	1576 - 1600 = 5,62 %

Zoals eerder aangehaald kan, in de long run en voor de ganse periode die zich over liefst driehonderdvijftig jaar uitstrekt, van een gemiddelde verhouding worden gewaagd van 6,5 %. Wel is het zo dat, zeker voor het begin en het einde van de periode, zonder meer sprake is van een ondervetegenwoordiging van de Van Hulthem-bibliotheek. De verklaring voor wat de eerste decennia van de 19de eeuw betreft, kwam trouwens reeds aan bod. Minimale verhoudingen waren evenzeer aanwijsbaar voor de « tijd van de incunabelen ». Ten opzichte van de « *Bibliothèque Nationale* » wist Ch. Van Hulthem aldus slechts zo'n 2 % van het aanbod te verwerven. Voor de publicaties uit de eerste helft van de 16de eeuw wist hij deze ondervetegenwoordiging evenwel met bekwame spoed weg te werken. Het is meteen de aanzet voor een hoogst merkwaardige constante. Tussen 1525 en 1725, dus twee eeuwen lang en m.a.w. voor de essentie van het

10 Ibidem, p. 9 : « l'activité des imprimeurs comme des éditeurs, on le sait bien, n'évolue pas dans un splendide isolement. Elle est influencée par l'environnement historique toujours changeant... ».

2. REPRESENTATIVITEIT VAN DE "BIBLIOTHECA HULTHEMIANA"



Ancien Régime, vertegenwoordigde de « *Bibliotheca Hulthemiana* » dooreengenomen zo'n 6 % van het boekenbezit van de « *Bibliothèque Nationale* ». Nog beter presteerde deze Gentse bibliofiel trouwens tijdens de 18de eeuw, toen hij zijn aankooppolitiek dermate wist te maximaliseren dat zijn bestand tot ruim 10 % van het boekenbezit van de Franse nationale bibliotheek uitgroeide. Wel is het zo dat hij zich op dat ogenblik ook het merendeel van de uitgegeven ordonnanties wist toe te eigenen, waardoor een enigszins overtrokken beeld tot uitdrukking wordt gebracht.

Als slotsom bij deze korte bijdrage kunnen we moeilijk anders dan de fenomenale verdiensten van Ch. Van Hulthem als gerenommeerd bibliofiel van de late 18de – begin 19de eeuw nog eens extra onder de aandacht te brengen. Uiteraard, zoals T. Verschaffel terecht stelt, gaat het « slechts » om een privé-collectionneur. Zijn gedrevenheid om over alle disciplines heen en voor alle mogelijke periodes zijn boekenbestand permanent aan te vullen maakt van zijn « *Bibliotheca* » een ware goudmijn, die meteen toelaat om er een bijzonder respectabele status van « representativiteit » aan toe te kennen. Alleen maar spijtig dat Vlaanderen niet meer « collectioneurs » van zijn gehalte gekend heeft.

Over bijgevoegde stellingen en de (on)bruikbaarheid van de Bibliotheca Hulthemiana als bron voor de boekgeschiedenis.

Een wederwoord

Tom Verschaffel¹

Het formuleren - en, als het wordt gevraagd, het verdedigen - van een 'bijgevoegde stelling' is een verplicht onderdeel van het doctoraats-examen. De laatste jaren is deze verplichting een formaliteit geworden, en ik kan me, in meer dan tien jaar, slechts één verdediging herinneren waarop de bijgevoegde stelling door een jurylid inderdaad ter sprake werd gebracht. Zo goed als altijd werd ze *ad valvas* geafficheerd, waarna niemand er nog over sprak. Onlangs werd deze formaliteit dan ook - in elk geval in de Letterenfakulteit van de Leuvense universiteit² - afgeschaft.

Het was een wat vervelende verplichting bovendien. Op een moment dat de promovendus bezig was met de afwerking van zijn proefschrift, en dat hij handen, hersenen en vooral tijd tekort kwam om dit tot een (goed) einde te brengen, werd hij er door de departementsvoorzitter aan herinnerd dat hij, bij voorkeur voor de vergadering van volgende maandag, de precieze titel van zijn verhandeling moest opgeven en ook nog drie bijgevoegde stellingen (waarvan er dan door de professoren van het departement één kon worden gekozen). Het is in deze weinig benijdenswaardige omstandigheden, en de wanhoop nabij, dat ikzelf besloot een stelling te puren uit enkele vraag- en uitroeptekens die ik, met potlood, had aangebracht in de marge van het artikel 'Het wetenschappelijk boek in Vlaanderen tijdens het Ancien Regime', door Christiaan Vandenbroeke geschreven voor het huldealbum voor professor Herman van der Wee.³ Overeenkomstig haar (oorspronkelijke) bedoeling (de student

1 Tom Verschaffel is postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen, verbonden aan het Departement Geschiedenis van de K.U. Leuven.

2 Enkele jaren geleden is voor (nieuwe) doctorandi de (verplichte) doctoraatsopleiding ingevoerd. Wie deze opleiding heeft gevolgd, moet aan zijn of haar proefschrift geen stelling(en) meer 'bijvoegen'. Wie echter al aan zijn of haar was begonnen voor de invoering van de nieuwe regeling, moet dat wel nog doen.

3 C. Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek in Vlaanderen tijdens het Ancien Regime. Een kwantitatieve verkenning', in E. Aerts, B. Henau, P. Janssens en R. van Uytven (eds), *Studia historica oeconomica. Liber amicorum Herman van der Wee* (Leuven 1993), p.279-295.

moest bewijzen dat hij, ook over een onderwerp dat buiten zijn eigenlijke doctoraatsstudie lag, een discussie kon aangaan) en volgens de macht der gewoonte, moest de stelling kritisch zijn, bovendien kort en kernachtig, en dus ook (doelbewust) ongenueanceerd. Mijn bijgevoegde stelling bleef uiteraard, zoals het de gewoonte was en bij het gelegenheidskarakter paste, ongepubliceerd.

Dit alles om duidelijk te maken dat het geenszins mijn bedoeling was met Christiaan Vandenbroeke, van wie ik het werk met veel interesse volg, in polemieck te treden, en nog veel minder om in het kader van een dergelijke polemieck in de openbaarheid te komen. Het is dan ook met schroom en enige tegenzin dat ik hier (daarom gevraagd) een antwoord formuleer op de bovenstaande reactie van Vandenbroeke, een antwoord dat niets anders kan (en wil) zijn dan een verduidelijking van mijn 'vraagtekens' bij de genoemde bijdrage en bij nog enkele andere artikelen van de auteur.

Het gaat om een aantal studies waarin Vandenbroeke conclusies met betrekking tot - ik citeer zijn woorden - 'het wetenschappelijk boekenaanbod in Vlaanderen' baseert op een uitgebreide analyse van de bibliotheek van Charles van Hulthem, die in 1836 werd geveild. Dat dit een uitzonderlijk rijke collectie is ('een ware goudmijn', noemt Vandenbroeke haar terecht), wil ik uiteraard niet betwisten. Evenmin twijfel ik aan het feit dat de samenstelling van deze bibliotheek onderzoek verdient. De vraag is alleen: welke conclusies kunnen op dit onderzoek worden gebaseerd?

De *Bibliotheca Hulthemiana* is de catalogus van een privé-bibliotheek, op het einde van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw gevormd door een bibliofiel, een geïnteresseerde, een boekenverzamelaar, een boekenkoper, een boekenconsument. Vandenbroeke onderzoekt en beschrijft op basis van de analyse van deze catalogus dus (tendensen en evoluties in) het boekenaanbod. Inderdaad kan men, aan de hand van deze bron, een idee krijgen van 'het beschikbare boekenbestand'⁴, van wat een (zeer gemotiveerde) boekenverzamelaar rond 1800 kon kennen en wat hij kon 'krijgen'. Al stelt zich dan al meteen de vraag over welke historische/geografische context het juist gaat. Uit de tekstpassage die Vandenbroeke hierboven aanhaalt (en die hij ook al citeerde in zijn artikelen in het *Liber amicorum Herman van der Wee* en in de *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* blijkt dat Van Hulthem zijn boeken niet alleen in 'Vlaanderen' of in de Zuidelijke Nederlanden kocht, maar ook in het buitenland (zodat de aanwezigheid van boeken in zijn

4 Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.281.

bibliotheek niet meteen bewijst dat deze boeken ook *hier* 'in de handel' waren). Maar goed, ook persoonlijke contacten met mensen in het buitenland zijn een manier om aan boeken te geraken (en dat zijn ze altijd geweest), en dus kunnen ook zij worden beschouwd als medebepalend voor de 'beschikbaarheid' van boeken.

Een lastiger probleem is m.i. dan ook dat Vandenbroeke onder 'aanbod' meer schijnt te verstaan dan 'beschikbaarheid'. In de voorlaatste regels van het artikel in het *Liber amicorum Herman van der Wee*, geeft de auteur aan dat zijn 'verkenningen' betrekking hebben op 'het publicatieaanbod en het verschijningsritme'.⁵ Het gebruik van deze termen, en dan vooral van de tweede, impliceert dat het niet alleen gaat om het 'aanbod' (wat een boekenverzamelaar kon krijgen), maar om de 'publicatie' en dus zelfs de 'productie' van boeken. Maar wat kan men uit de samenstelling van een privé-bibliotheek, hoe uitgebreid, rijk en verscheiden zij ook is, afleiden met betrekking tot het (of 'een') geheel van boekenproductie? En over welk geheel gaat het in dit geval dan? Vandenbroeke onderstreept in bovenstaande reactie dat Van Hulthems bibliotheek 'representatief' is. Maar: representatief waarvoor?

Kortom: op welk boekenaanbod, op welke boekenproductie hebben de cijfers, tendensen en conclusies betrekking? Gaat het over de boeken die worden aangeboden/uitgegeven in Vlaanderen, in de Zuidelijke Nederlanden, in de Nederlanden als geheel, in West-Europa, of in de gehele wereld? Door zijn vergelijking met de Parijse *Bibliothèque nationale* suggereert Vandenbroeke dat hij het heeft over een productie die in elk geval de 'nationale grenzen' overschrijdt. Bedoelt de auteur op die manier te zeggen dat de collectie van Van Hulthem representatief is voor de hele boekenproductie van de Nieuwe Tijd? Als blijkt dat, zoals hij heeft berekend, Van Hulthems boekenbezit ongeveer 6,5% bedraagt van de collectie van de *Bibliothèque nationale*, dan is dat natuurlijk een uitzonderlijke prestatie voor een privé-verzamelaar, maar zijn verzameling blijft hoedanook een klein deel van 'de' productie. De 'representativiteit' van de collectie hangt dan af van de mogelijkheid de samenstelling en de tellingen van het 'staal' uit te breiden en te extrapoleren. Is Van Hulthems collectie op dezelfde manier samengesteld als het gehele boekenaanbod (gesteld dat duidelijk zou zijn over *welk* geheel boekenaanbod het precies gaat)? Heeft hij zich, met andere woorden, in de samenstelling van zijn bibliotheek onthouden van betekenisvolle beslissingen en

5 Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.290.

duidelijke *keuzes*? Ik kan niet aannemen dat dit zo zou zijn.

In de woorden van Vandenbroeke luidt het dat Van Hulthem 'als gerenommeerd bibliofiel (...) eerder door de volledigheid van zijn collectie geobsedeerd' was 'dan wel door de perfecte uitbouw van één of meer deeldisciplines'.⁶ Dat hij getuigde van een ruime interesse en, als bibliofiel en boekenverzamelaar, geen enkel terrein 'blank' liet, neem ik gerust aan. Maar Vandenbroeke schijnt hier te suggereren dat Van Hulthem probeerde tout court 'alle boeken' te verzamelen. *Alle* boeken - die waar dan ook, wanneer dan ook en met betrekking tot welk onderwerp dan ook zijn verschenen? Mij lijkt het ondenkbaar, zelfs voor een bibliofiel zo bezeten als Van Hulthem ongetwijfeld was. Had de nagestreefde volledigheid misschien eerder betrekking op alles wat in België was verschenen (al is het duidelijk dat Van Hulthem zich daar geenszins toe beperkte), of beter, zoals het wordt omschreven in de inleiding van de *Bibliotheca* (het citaat is terug te vinden in de bovenstaande bijdrage van Vandenbroeke), op alles wat met België te maken had: 'cette précieuse bibliothèque est la plus complète, pour tout ce qui concerne le pays' (mijn cursivering).⁷ De bedoelde bibliotheek heeft wel degelijk een profiel. Van Hulthem had, ondanks zijn bibliofiele bezetenheid, zijn thematische voorkeuren. En uit de samenstelling van de collectie, en dus ook uit Vandenbroekes berekeningen, blijkt dat overduidelijk. Mijn geachte oppositoren geeft toe dat 'kunsten-wetenschappen' en (vooral) 'geschiedenis-aardrijkskunde' de categorieën waren die Van Hulthem 'het nauwst aan het hart lagen'⁸ (de drie andere, minder geliefde, categorieën waren religie en theologie, rechten en letteren). Daarom acht hij het, zoals hij schrijft, 'aannemelijk' dat die 'lichtjes oververtegenwoor-

6 Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.284.

7 *Bibliotheca Hulthemiana, ou catalogue méthodique de la riche et précieuse collection de livres et des manuscrits délaissés par M. Ch. Van Hulthem* (Gent 1836), geciteerd in Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.280 en ook in Vandenbroeke, 'De lokalisatie van het publikatieaanbod in de Zuidelijke Nederlanden op basis van de Hulthem-bibliotheek (15de - begin 19de eeuw)', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, nieuwe reeks* 48 (1994), p.181. Wat betreft de geschiedenis van België zou men Van Hulthems bibliotheek 'volledig' kunnen noemen. Bij wijze van spreken dan, want, zoals blijkt uit het onderzoek dat momenteel door Olivier Boehme, verbonden aan het departement Geschiedenis van de Leuvense universiteit, wordt doorgevoerd met het oog op de samenstelling van een 'reperitorium van Zuid-Nederlandse geschiedschrijvers (1500-1830)', blijkt wel degelijk dat zeker niet alle historische werken die in de bedoelde periode in de Zuidelijke Nederlanden zijn uitgegeven, in de *Bibliotheca Hulthemiana* voorkomen.

8 Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.284.

digd zijn in de verzameling'.⁹ Dit lijkt me, op z'n zachtst gezegd, een understatement. Het aandeel van de categorie geschiedenis (inclusief aardrijkskunde) vertegenwoordigt, volgens Vandenbroekes berekeningen, 40% tot (wat de achttiende-eeuwse publicaties betreft) 55% van de gehele collectie. Hoe moeten we dat cijfer dan, als het 'lichtjes' overdreven is, interpreteren? Betekent het dat 'iets minder' dan 55%, maar dus toch nog, laat ons zeggen, zowat de helft van alle achttiende-eeuwse publicaties historische werken waren?

In zijn bijdrage in het huldealbum voor Michel Baelde presenteert Vandenbroeke afzonderlijke berekeningen met betrekking tot de boeken die in de Zuidelijke Nederlanden zijn uitgegeven. Dit heeft alvast het voordeel van een grotere duidelijkheid (de afbakening van een alvast iets specifiekere 'geheel' van publicaties), maar anderzijds leidt het meteen tot cijfers en conclusies die nog krasser zijn. Binnen het (beperkte) geheel van Zuid-Nederlandse uitgaven is het aandeel van geschiedenis (en aardrijkskunde) immers *nog* groter: 'Zowat tweederde van de *uitgebrachte* boeken ressorteren onder deze sector'¹⁰ (mijn cursivering). Op basis van een catalogus van de bibliotheek van een privé-verzamelaar concludeert de auteur dus dat twee derden van alle boeken die in de Zuidelijke Nederlanden zijn *gepubliceerd*, historische werken waren! Sta mij toe dat niet te geloven.

Zelf heb ik, enkele jaren geleden, enige tellingen gedaan op basis van een aantal (negentiende-eeuwse) bibliografieën, waarin (in prin-

9 Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.284.

10 C. Vandenbroeke, 'Het boekenaanbod als spiegel van het secularisatieproces tegen het einde van het Ancien Regime', in H. Soly en R. Vermeir (eds), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde* (Gent 1993), p.383-389. Op basis van die specifieke tellingen berekende hij ook (per decennium) wat het aandeel van Zuid-Nederlandse publicaties was in het geheel. Dat ging van 46%, in het decennium 1561-1570, tot 5% à 10% in de achttiende eeuw. Toen was de Zuid-Nederlandse boekenproductie immers onbelangrijk geworden, of toch relatief onbelangrijk, want 'het blijft niettemin merkwaardig dat, rond 1750, de Zuidelijke Nederlanden er nog steeds in slagen om zo'n 5% van het boekenbestand te leveren' (p.389). Het onderzoek van de plaatsen van publicatie werd verder doorgevoerd in Vandenbroeke, 'De lokalisatie van het publikatieaanbod' (daar wordt ook een uitsplitsing gemaakt van de productie in 'Vlaanderen, Brabant en Wallonie', zie p.191).

11 Zie D.J. vander Meersch, *Audenaerdsche drukpers, 1479-1830* (Oudenaarde 1864); A. Diegerick, *Essai de bibliographie yproise* (Ieper 1873-1881); J. Broeckart, *Dendermondsche drukpers* (Dendermonde 1890); F.D. Doyen, *Bibliographie namuroise* (Namen 1887-1902); E. Desmazières, *Bibliographie tournaïenne* (Doornik 1882); H. Rousselle, *Bibliographie montoise* (Bergen-Bruessel 1858); F. Vanderhaeghen, *Bibliographie gantoise* (Gent 1858-1869); X. de Theux de Montjardin, *Bibliographie liégeoise* (2de editie, Brugge 1885). Op sommige van deze bibliografieën zijn naderhand supplementen verschenen.

cipe) alles werd vermeld wat in een aantal Zuid-Nederlandse steden is gedrukt.¹¹ Wat de achttiende eeuw betreft, waartoe ik mijn onderzoek van deze bibliografieën heb beperkt, valt op dat een zeer groot deel van de gedrukte productie in deze middelgrote en kleinere steden (voor Brussel en Antwerpen beschikken we niet over een overzicht) bestond uit gelegenheidspublicaties van zeer verscheiden aard (theaterprogramma's, verordeningen, feestgedichten, veilingcatalogi, almanakken) en dat in de boekenproductie de religieuze werken (nog steeds) overheersten. In Gent (waarvoor ik de berekening het verst heb doorgedreven) verschenen in de loop van de volledige achttiende eeuw een veertigtal (min of meer) historische werken, naast meer dan vierhonderd religieuze publicaties (en verder nog eens bijna zeshonderd religieus-getinte gelegenheidsdruksels, zo'n zevenhonderd almanakken, vijfhonderd veilingcatalogi en meer dan driehonderd toneelprogramma's). De historische werken vertegenwoordigen in dit geheel minder dan één procent van alle druksels. Ik wil dit cijfer zeker niet verabsoluteren.¹² Niet alle druksels zijn 'boeken', en het aandeel van de historische werken in het geheel van de productie van echte *boeken* (al zal het niet altijd makkelijk zijn om de nodige grenzen te trekken) zou ongetwijfeld hoger liggen dan dat ene procent. Evenmin wil ik de Gentse productie hier als 'representatief' voorstellen. Ik haal het voorbeeld alleen maar aan om aan te tonen dat het gebruik van andere bronnen tot andere resultaten (en zeker tot andere cijfers) leidt en wellicht tot een andere *indruk*.

Het is jammer dat Vandenbroeke niet nauwkeuriger heeft bepaald wat hij, aan de hand van de *Bibliotheca Hulthemiana*, heeft willen onderzoeken. Gaat het om het 'beschikbare boekenbestand' of 'het beschikbare wetenschappelijke werk', om 'publicatieaanbod' en 'verschijningsritme' en 'uitgebrachte boeken', of om (zoals hij ook in één van de artikelen schrijft) 'de evolutie en het belang van de wetenschappelijke belangstelling'. En - ik val in herhaling - over welk

12 Mijn eigen pogingen op dit vlak tellen uit te voeren hebben me overigens enigszins wantrouwig gemaakt voor de schijnbare, en zelfs bedrieglijke, nauwkeurigheid van de cijfers. Het historisch materiaal - (de onderdelen van) de historische werkelijkheid, om het zo maar te zeggen - moet niet zelden geforceerd worden om te passen in (een te klein aantal) categorieën, waar het achter (te) eenvoudige namen en typeringen verdwijnt. De cijfers zijn precies, maar de conclusies die erop worden gebaseerd, kunnen dat nooit zijn, omdat de 'plaatsing' van het materiaal in de categorieën vaak (ten minste gedeeltelijk) problematisch is. Zonder een decodering die daarmee (en dus met de onzuiverheid van de categorieën) rekening houdt, blijven de cijfers onduidelijk.

geheel van publicaties (wanneer¹³ en waar verschenen) heeft hij het? Gaat het om (het geheel van de) Zuid-Nederlandse publicaties (al vertegenwoordigen die uiteindelijk maar een kleiner deel van de collectie¹⁴) of om 'alle' boeken?

In elk geval hebben de conclusies, uitspraken en cijferreeksen in de genoemde artikelen betrekking op de *productie* en het *aanbod* van boeken. Om dit aanbod te bestuderen zijn er, zo blijkt uit het internationale onderzoek op het vlak van de boekgeschiedenis (al enige decennia een bloeiende historische deeldiscipline), diverse benaderingswijzen en types bronnen, die daarvoor geschikter zijn dan catalogi van privé-bibliotheken. Ook die bieden wel degelijk mogelijkheden en ze worden inderdaad gretig bestudeerd, maar dan wel in het kader van de *lees*geschiedenis en het onderzoek naar cultuur*consumptie*, en (dus) in het kader van (biografisch en intellectueel-biografisch, of sociaal-historisch) onderzoek naar *bezitters* (individuele boekenverzamelaars en sociale groepen). Een privé-bibliotheek - hoe groot en hoe verscheiden ze ook is - is *altijd* het resultaat van beslissingen, keuzes en interesses van de verzamelaar, én van zijn positie (zijn 'gesitueerdheid'). Een privé-bibliotheek is daarom altijd specifiek. Als historische bron is de catalogus van zo'n bibliotheek alleen bruikbaar in het kader van een onderzoek dat van die specificiteit uitgaat.

13 Ik ga hier voorbij aan het feit dat Vandenbroeke in zijn analyse van Van Hulthems collectie(vorming) geen rekening houdt met het verschillende statuut van de oude boeken enerzijds en de nieuwe boeken (die de verzamelaar kon verwerven bij hun verschijnen) anderzijds.

14 Slechts 15% van het totaal, zoals blijkt uit Vandenbroeke, 'De lokalisatie van het publikatieaanbod', p.182.

The first part of the book is devoted to a general introduction to the study of the history of the world, and to a discussion of the methods and sources of historical research. The author then proceeds to a detailed study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and to a discussion of the various factors which have influenced the course of human events. The book is written in a clear and concise style, and is suitable for use as a textbook or for general reading. It is a valuable contribution to the study of world history, and is highly recommended to all who are interested in the subject.

The second part of the book is devoted to a study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and to a discussion of the various factors which have influenced the course of human events. The book is written in a clear and concise style, and is suitable for use as a textbook or for general reading. It is a valuable contribution to the study of world history, and is highly recommended to all who are interested in the subject.

Ma chère petite Mère

Uit de 450 brieven van IJzerfrontsoldaat Valentin Dewaele

J. Dewaele

Inleiding *

1. De bloeitijd van Oostende

Vanaf 1834 lacht de fortuin Oostende toe. Dank zij Leopold I die regelmatig de stad bezoekt en er in de Langestraat een residentie heeft. Dank zij de spoorlijn Brussel-Oostende vanaf 1838. En vooral dank zij Leopold II die meer dan zijn steentje bijdraagt om vanaf de jaren 1870 de stad van de nodige infrastructuur te voorzien. Voortaan is de opgang van de stad niet meer te stuiten. De geul tussen de havenhoofden wordt verbreed, de staketsels verplaatst, de spuikom uitgegraven, er komen tijdokken, sluizen, een uitbreiding van de vissershaven voor de 160 vaartuigen, een goed ingerichte vismijn met spoorweg naar het station. De vestingen van de stad worden ontmanteld, wat ruimte biedt voor hotels, luxueuze villa's, handelszaken, een monumentale zeedijk en een casino. Het weststrand was al lang in concessie gegeven aan de stad. Nu wordt het uitgebaat, met een verlenging van de dijk en nog meer plaats voor hotels en villa's. De koning bouwt een chalet op een afgeplatte duin, verblijft er vaak, wandelt op de dijk en draagt bij tot het prestige van de stad. Rondom Oostende liggen tien oesterparken. Geen deftig diner zonder de "Ostendaises" of "Royales d'Ostende". Zes pakketboten verbinden driemaal daags Dover en Oostende. De "Prinses Clémentine" doet er drie uur over. Elke dag rijdt een internationale trein uit Wenen en één uit Parijs het zeestation binnen. Er komt een renbaan aan het Fort Wellington en een enorm Palace Hotel ernaast. Het Maria Hendrikapark (toen Bois de Boulogne) en het

* Aan Katja Dewaele-Wauters onze beste dank voor het gewetensvol overtypen en nalezen van het manuscript. Aan Paul Daled en Griet Maréchal onze welgemeende appreciatie voor hun kritische lectuur en suggesties.

(toen Koningspark) worden heraangelegd en uitgebreid. Het Stadhuis op het Wapenplein krijgt een beiaard waarop Jef Denijn komt spelen. Rond 1898 telt men 341.767 vakantiegangers. Op bepaalde dagen kan men ze niet allemaal logeren. Er wordt aangeraden zes maanden vooraf te reserveren.

Wanneer de belle époque aanbreekt en Georges Marquet uitbater van het Casino is, bereikt Oostende haar hoogtepunt. Het casino heeft nu een speelclub, een bloemenveranda, een leeszaal en wandelgangen voor tentoonstellingen met een wondermooi zicht op zee, strand en dijk. James Ensor exposeert er herhaaldelijk maar verkoopt niets, de Oostendenaars noemen hem "de zotte Ensor". Op dat moment zijn Leon Spilliaert en Constant Permeke ontluikende talenten die zoals Ensor in Oostende hun inspiratie vinden. Het is de Brusselse advocaat en kunsthistoricus Edmond Picard die voor Georges Marquet de programmatie van het casino verzorgt : opera's met grote diva's en concerten met werken gedirigeerd door de componisten zelf, zoals Saint-Saëns, Richard Strauss of Glazoenov. Het casino en de stad Oostende hebben hun eigen symfonisch orkest. Tussen 1905 en 1907 organiseert Picard 63 literaire lezingen over Vlaamse en Franse auteurs, gespreid over drie seizoenen. Bovendien komen zeebaden in de mode. De geneesheren bevelen deze aan. Het krioelt van badgasten.

De stad heeft een schouwburg, een Société Littéraire, een Cercle Cecilia, weldra een Bal du Rat Mort. De bars zijn niet te tellen. In Oostende amuseert men zich dag en nacht. Er is cultuur en ontspanning, muziek en dansgelegenheid, zon en zee. Het vissersleven bloeit langs de kaai, chique en gewone mensen wandelen op en af langs de havenhoofden en de dijk; de winkels in het centrum doen gouden zaken.

Door de maritieme handel, de visserij, het amusementsleven, de zeebaden, de kunst en de cultuur is Oostende de Koningin der badsteden geworden met een koning, de adel, de hoge burgerij en de internationale toeristen als vaste waarden. De aantrekkingskracht die van Oostende uitgaat is onweerstaanbaar. In de Westhoek is men daar niet ongevoelig voor.

2. De lokroep in de Westhoek.

De lokroep van Oostende dringt door in Gijverinkhove bij de familie Dewaele waar Louis een tabakswinkel heeft en 6 kinderen, en bij de familie Haverland uit Voormezele waar er 10 kinderen zijn waarvan één jong sterft. Op een paar na vestigen al die kinderen zich op het einde van de 19de eeuw in Oostende. De Dewaeles huwen, de Haverlands huwen en worden bedrijvig in de patisserie, een juwelierswinkel, het hotelwezen, in de tabakshandel, een restaurant, in de vis- en oesterhandel en in een stoffenwinkel. Zo worden met elkaar verenigd de families Dewaele, Haverland, Lootvoet, Van Dooren, Beemelmans, Van Hille, Libert, Kockerols, De Neve en Van Graefschep. De familiale banden tussen al die families zijn en blijven zeer hecht, zelfs wanneer sommigen hun heil in Brugge, Gent en Brussel zoeken. Jérôme Haverland, onderwijzer en schooldirecteur, wordt slachtoffer van de politieke strijd tussen katholieken en liberalen en wijkt uit naar Aardenbrug om daar brouwer te worden.

3. In het Anker : van Camille naar Valentin

In 1889 richt het echtpaar Camille Dewaele en Juliette Haverland dus een stoffenwinkel op die "In het Anker - A l'Ancre" heet, op de hoek van de Kaaistraat en de Wittenonnenstraat, op de Groentemarkt in Oostende. Ze zijn allebei 22 jaar oud. In 1895 wordt een zoon geboren, Valentin. En in 1898 een dochter, Alice. De taal die in het gezin gesproken wordt is het Frans. Het is inderdaad de dominerende taal in Oostende, de taal van het prestige, van het openbaar leven, van de hogere burgerij en van de rijke klanten. Wie ambitie heeft, wie de sociale ladder wil opklimmen, kortom erbij wil horen, gedraagt zich zoals de hogere burgerij en volgt het Franssprekend model. Het onderwijs is weliswaar tweetalig en iedereen spreekt ook West-Vlaams. In 1902 overlijdt Camille schielijk aan tuberculose. Hij is 33 jaar oud en wordt begraven het oud kerkhof van Oostende, Nieuwpoortse steenweg. Juliette zet de zaak alleen voort, dynamisch en met kennis van zaken. Ze heeft wel een opvolger in Valentin, maar die is pas 7 jaar oud. Hij moet zo spoedig mogelijk worden klaargestoomd voor zijn rol als handelaar. Hij volgt lager middelbaar onderwijs aan het atheneum te Oostende. In 1909 schrijft hij op een los blad uit een schrift : *Je voudrais être grand, déjà travailler, avoir une moustache et une barbe, diriger déjà le commerce, être marié, avoir une bonne petite femme et de bons enfants.*

V. Dewaele

Valentin moet zich toelekken op een handelsopleiding. Van 1909 tot 1912 studeert hij te Antwerpen aan het Institut Rachez d'Anvers, ook Lycée d'Anvers genoemd, gekend om zijn commerciële vorming. De directeur is J. Coppens. Valentins resultaten zijn goed : hij is 3de op 15 leerlingen. De onderwezen vakken zijn : Français, Néerlandais, Anglais, Histoire, Allemand, Géographie, Arithmétique, Géométrie élémentaire, Physique, Sciences naturelles, Commerce et Sténographie. Facultatief zijn schermen en pianospelen. Valentin volgt het vijfde, vierde en derde jaar, maar studeert niet af. Hij zal daar later spijt van hebben, want daardoor kan de officierschool hem niet aanvaarden. De praktijk dringt. In april 1912 reeds loopt hij stage in Berlijn, in de grote confectiezaak Schwab und Schwarzschild, Krausenstrasse, 25-28. Hij logeert bij Frau Wollmann. Hij leert stoffen snijden, de klanten bedienen, etiketten schrijven, inpakken, Duits spreken, etalages maken en boekhouden. Zijn mentor schrijft aan zijn moeder :

Schwab und Schwarzschild 30 mai 1912

Chère Madame,

Je suis heureux de pouvoir dire que votre fils Valentin se porte très bien, qu'on l'aime partout et que ces messieurs sont très contents de son ouvrage. Il emploie très bien son temps. Dans la langue il fait des progrès très rapides. D'après mon avis, on peut déjà dire aujourd'hui avec sûreté qu'il sera bon commerçant un jour, et qu'il justifiera certainement toutes vos espérances....

Max Levy

Na deze intense praktische opleiding is hij klaar om zijn plaats naast zijn moeder in "In het Anker" in te nemen. In december 1913 is hij 18 jaar oud en terug thuis. Er werken op dat ogenblik 5 winkeljuffers : Marie Vercamer, Germaine, Jeanne, Berthile en Alida. Men verkoopt niet alleen stoffen, maar zoals op de winkelgevel staat : "Draperies - Nouveautés - Lingeries - Articles de Blanc" en verder zakdoeken, katoen, vlaggen, madapolam (Indische katoenen stof), keukendoeken, tafellakens, handdoeken, kindermantels, rokken, reisdeken, enz..

4. Oorlog en vlucht

Op 4 augustus 1914 vallen Duitse troepen België binnen en op 17 oktober zijn ze in Oostende. De helft van de bevolking slaat vanuit Oostende, Nieuwpoort en Calais op de vlucht richting Engeland in maalboten, treilers, sloepen, sleepboten, aan elkaar gebonden rijnen . Er blijven amper 10.000 mensen in Oostende achter. Valentin en zijn zus Alice vergezellen oom Emile en hun tante Eudoxie Libert met haar 5 kinderen (Carlos, Willy, Renée, Rolande en André) en Mevrouw Spilliaert en haar dochter (moeder en zus van de schilder Léon Spilliaert). De Engelsen stellen gratis duizenden leegstaande woningen ter beschikking van de Belgische vluchtelingen. Het Belgisch Comité voor vluchtelingen in Londen wijst hen één van die woningen toe. Zo komt het elftallig gezelschap terecht in het stadje Deganwy, bij Llandudno, in Noord-Wales, in het onbewoonde maar gemeubileerde huisje van Mevrouw Connell. Weldra echter vinden de twee Spilliaerts een andere verblijfplaats en keert Emile Libert terug naar Oostende uit bezorgdheid voor zijn patisserie in de Kapellestraat, 3. Alice verblijft intussen in de Wycombe Abbey School op 50 km van Londen, de kinderen van Libert in de beste kostscholen, en Carlos, de oudste, gaat zelfs naar Oxford waar hij aan de universiteit geneeskunde studeert. Het onderwijs is gratis voor de Belgische vluchtelingenkinderen. Moeder Juliette Dewaele-Haeverland volgt pas enkele maanden later, zij heeft heel wat te regelen in Oostende in haar zaak. Op hardnekkig aandringen van Valentin verlaat ze uiteindelijk Oostende via Nederland, wat mogelijk is tot midden 1915, verblijft bij vrienden in Londen tot 1 januari 1916 en komt tenslotte ook in Deganwy terecht. Als de kinderen op kostschool zijn en Valentin in het leger is, verblijven er nog maar twee personen in Deganwy.

De familie heeft de beste handels- en vriendschappelijke betrekkingen met verschillende Engelse families : de Heer Knowles die de stoffenfirma Debenhams leidt, de Graveners van Ealing waar ze regelmatig hun vakantie doorbrengen, de families Singer, Phibbs en Eglington. Het is de Heer Knowles, hun leverancier van fijne Engelse stoffen, die familie geld voorschiet, dat pas na de oorlog moet worden terugbetaald.

5. De militaire loopbaan van Valentin Dewaele

Vrijwilliger op 12 april 1915, stamnummer 4878.

34 maanden aan het front, 10 maanden achter het front.

Ingelijfd in de 4de Artillerie Divisie, 59e Batterij.

Benoemd tot brigadier op 9.9.1917 en tot wachtmeester op 17.7.1918.

Gedemobiliseerd op 26 augustus 1919.

Oorlogsroute en standplaatsen :

13.04.15 Southampton

14.04.15 Le Havre

15.04.15 Caen

16.04.15 Saint-Lô, Caserne Bellevue - basisvorming infanterist

11.10.15 Saint-Quentin en Eu - vorming artillerie, 8e batterij

23.02.16 Naar het front bij Diksmuide, 4e Artillerie Divisie, 59e batterij

05.05.16 Rust in Bray-Dunes

15.05.16 Wulpen

19.06.16 1e verlof in Deganwy

26.06.16 Terug uit verlof

04.07.16 Nieuwpoort

20.12.16 Pervijze

24.02.17 Bootshoeke

10.03.17 Pervijze

18.03.17 De Panne

29.04.17 Woesten

04.05.17 Vlamertinge (Engelse sector)

03.06.17 Roesbrugge

01.07.17 Rust in Warhem

03.07.17 Rust in Loon plage

04.07.17 Rust in Marck

10.07.17 Rust in Oye

11.09.17 Adinkerke

12.09.17 Klein-Leisele

25.11.17 Nieuwkapelle

08.12.17 Stavele

23.02.18 Hondshoote-Killem-Linde

27.03.18 Pollinkhove

17.04.18 Woesten (karweien in Roesbrugge, Hondshoote, Busseboom, Krombeke)

- 29.05.18 Killem-Linde bij Hondshoote
Westvleteren - Roesbrugge - Killem-Linde
- 27.06.18 Stavele
- 29.06.18 Hoogstade-Pollinkhove
- 30.06.18 Nieuwkapelle
- 01.07.18 Izenberge
- 15.07.18 Camp du Cardinal Mercier in Alveringem, op weg naar Eu
(Frankrijk)
- 19.07.18 Eu, Camp de la Vierge. Vorming van 3e batterij van 105.
- 03.09.18 Naar het front van Eu naar Izenberge
- 27.09.18 Diksmuide : offensief wordt ingezet
- 05.10.18 Klerken
- 08.10.18 De IJzer overgestoken, opmars en bevrijding van België
- 16.10.18 Zarren-Linde
- 17.10.18 Torhout
- 18.10.18 Hertsberge, Kasteel Rappaert
- 26.10.18 Te voet en per fiets Hertsberge-Bruggge-Oostende en terug
- 01.11.18 Tielt
- 06.11.18 De Pinte
- 17.11.18 Overmere
- 20.11.18 Baasrode
- 23.11.18 Mechelen
- 24.11.18 Tremelo
- 25.11.18 Rillaar
- 26.11.18 Kermt
- 27.11.18 Vliermaal
- 28.11.18 Vreeren
- 30.11.18 Barchon
- 01.12.18 Thémistère
- 02.12.18 Welkenraedt
- 03.12.18 Nütheim
- 04.12.18 Aken
- 05.12.18 Eschweiler
- 07.12.18 Jülich
- 09.12.18 Jüchen
- 15.12.18 Krefeld (Willich) - Bezetting
- 15.05.19 Terug in België - Etterbeek
- 26.08.19 Gedemobiliseerd

6. Briefwisseling en notitieboekjes

Valentin schrijft graag en weet dat zijn brieven vanaf het front essentieel zijn om het moreel van zijn moeder op peil te houden. Hij zendt haar aldus 384 brieven en nog eens 66 brieven naar Alice. Zijn moeder is wanhopig omdat Deganwy niet bepaald een prettige plaats is, omdat Eudoxie, haar zus, weliswaar een vrolijke maar ook autoritaire persoon is, omdat ze na haar man nu ook haar handelszaak kwijt is, die na 25 jaar hard werken dreigt verloren te gaan, omdat haar dochter op kostschool is en haar zoon aan het front, dus zo goed als verloren. De brieven houden haar recht. Valentin komt tijdens de hele oorlog slechts zes maal met verlof : geen enkele keer in 1915, tweemaal in 1916, driemaal in 1917 en éénmaal in 1918. Zijn moeder schrijft ook veel terug, maar daarvan zijn slechts 19 brieven bewaard, alle gedateerd vanaf oktober 1918. Het spreekt vanzelf dat een soldaat niet jarenlang met een pak brieven kan rondlopen. De collectie brieven, soms ook van familieleden of vrienden, werd opgeborgen, vergeten en na 77 jaar bij een zolderopruiming teruggevonden. Ze zijn in goede staat, geschreven met potlood of inkt op behoorlijk briefpapier of op onooglijke blaadjes van allerlei oorsprong. De frequentie van de brieven maakt er een waar dagboek van een artillerist van, weliswaar met de feiten in een fraaier daglicht geplaatst dan in werkelijkheid, gezien de affectieve en bijna therapeutische bedoeling ervan.

Bovendien zijn ook Valentins vier notitieboekjes bewaard gebleven. Die lagen heel zijn leven lang in de lade van zijn nachtkastje. Hij herlas ze elk jaar op 11 november. Eentje is het handboek van de artillerist : "Règlement général pour l'Artillerie de Campagne. Service des Bouches à Feu. Canon de 105 long", volledig met de hand overgeschreven. Het tweede bevat het morsealfabet, zijn rekeningen en aankopen, de voorwerpen die hij zich bij de volgende vakantie in Engeland zou aanschaffen (zoals "grammaire allemande, grammaire anglaise, éperons, rasoir de sécurité, ink tablets, zuidwester, films, pipe à couvercle, chocolat, chicorée, confiture, tabac, cigarettes, cigares"). Verder nog de adressen van vrienden, soldaten, familieleden, de datum waarop hij hen een brief heeft geschreven en de lijst van de kledingstukken die naar de was zijn ("2 chemises, 2 caleçons, 3 paires de chaussettes, 2 essuie-mains, 4 mouchoirs"). Tenslotte de coördinaten vanuit zijn observatieposten om het vijandelijk artillerievuur te lokaliseren. Het derde boekje loopt van 27 juni 1916 tot 20 juni 1918, en het vierde is een Engelse "Collins' Ruby Diary" dat de periode van 22 juni 1918 tot 31 december 1918 beschrijft.

7. Van Groentemarkt naar Wapenplein

Op 26 januari 1919 staat Juliette weer op de kaai in Oostende. Met heel wat textiel uit Engeland start ze na enkele verbouwingswerken aan haar eigendom, twee winkeltjes op het Wapenplein, opnieuw haar handelszaak, een nieuwe "In het Anker", met de hulp van Alice en raadgevingen per brief van Valentin. Huis en winkel op de Groentemarkt zijn leeg : de familie heeft de meubels weggehaald en gered, Maria Vercamer heeft bijna alles voor eigen rekening verkocht, er is een begin van vervolging tegen haar, die echter op een minnelijke schikking uitloopt. Eind augustus 1919 werkt Valentin opnieuw in de winkel. Oostende kent weldra een nieuwe bloei. In 1926 wordt "In het Anker" op het Wapenplein gesloopt en weer opgetrokken tot een gloednieuw volledig uit beton gemaakt gebouw in art déco stijl, met een moderne winkel beneden en 4 flats erboven. Valentin huwt op 11 januari 1927 met Annette Pleyn, dochter van de bekende Oostendse dokter, Irmin Pleyn, hoofdman van de Sint-Sebastiaansgilde en medestichter van de Bal du Rat Mort. Op 18 mei 1940 stuurt Valentin zijn vrouw en kinderen, Jacques en Marcel, naar Frankrijk, zodat ze aan de bombardementen van de stad ontsnappen. Hijzelf echter heeft zijn les geleerd van zijn moeder in de vorige oorlog : je huis in geen geval verlaten ! Hij blijft dus ter plaatse en redt inderdaad "Het Anker" uit de vuurpoel van heel het stadscentrum in de laatste week van mei 1940 door met enkele mannen uit de buurt de houten rolluiken van zijn winkel te besproeien met emmers water, door de gordijnen op de verdiepingen neer te halen wanneer ze vuur beginnen te vatten doorheen de kapotte ruiten, en door tenslotte met eigen handen een pas gevallen en nog sputterende brandbom vanop het zinken dak zeven hoog naar beneden op straat te gooien.

Valentins moeder overlijdt in 1941. De handelsfunctie van "In het Anker" houdt op in 1968. Valentin sterft in 1982, 87 jaar oud. In 1996-1997 wordt het gebouw door zijn twee zoons volledig gerenoveerd. Thans is het Gemeentekrediet op de benedenverdieping gevestigd.

8. De strategie

In 1914 telt het Belgische leger 50.000 soldaten. De strategie steunt op forten. Er wordt heldhaftig weerstand geboden tegen de Duitsers in de forten van Luik, Namen en Antwerpen in augustus en september 1914. Even wordt er aan gedacht het leger terug te trekken naar Antwerpen en daar een bastion te vormen, Churchills idee. Er grijpen hevige uitvallen plaats door de daar gelegeerde troepen. Rond Dendermonde en Aarschot wordt er verwoed gevochten. Intussen zijn één miljoen vluchtelingen op de baan, richting Frankrijk, Engeland en Nederland. Het geallieerd commando zou de troepen die zich uit Antwerpen moeten terugtrekken liefst rond Rijsel en Calais opstellen, of zelfs uitstrooien langs het 1000 kilometer lange front, tussen de Franse en Engelse eenheden. Koning Albert, opperbevelhebber van het Belgische leger, omzeilt heel diplomatisch de geallieerde plannen, en trekt van Antwerpen over Oostende en langs de kust naar Nieuwpoort. Hij stelt op 15 oktober zijn zes divisies op achter de IJzer met uitdrukkelijk bevel aan zijn generaals om in geen geval nog tot terugtocht over te gaan, op straffe van de zwaarste sancties. Maarschalk Foch, coördinator van legereenheden op het noorderfront, aanvaardt op 16 oktober bij een ontmoeting met de koning de logica van deze oplossing. De IJzer zou de sleutelpositie zijn die de Kanaalhavens, Boulogne, Calais en Duinkerke, verdedigt. Op 29 en 30 oktober beveelt de koning de sluisen van het Noorderkanaal te openen en aldus 25 km² land onder water te zetten. Dit doet het Duits offensief in de modder wegzakken en versmalt tegelijk het Belgisch front. Het manoeuvre zorgt ervoor dat een omsingelingsbeweging langs de linkerkant van het front niet meer kan, want daar is de zee, maar ook dat het Belgisch leger op nationaal grondgebied blijft, onder Belgisch commando, en hopelijk meer gemotiveerd dan in een vreemd land.

De strategische opvattingen van de koning en van de Franse bevelhebbers Joffre en Foch verschillen grondig. De koning is van oordeel dat men rekening moet houden met de krachtsverhoudingen en slechts een offensief mag ondernemen als die verhoudingen gunstig zijn en gekend. Vervolgens voorziet hij dat dit een lange oorlog wordt met een frontlijn die voor jaren vastligt. Tenslotte dat er slechts een einde aan kan komen door een compromis of de totale, wederzijdse uitputting.

De Franse generaals gevormd door de Ecole polytechnique of de Ecole supérieure de guerre of zelf professor in die instituten hangen

de theorie aan dat de oorlogsvoering offensief moet zijn met maximaal gebruik van menselijk materiaal. Ze gooien dan ook herhaaldelijk honderdduizenden mensen in het oorlogsgewoel, met evenveel doden op weinig dagen. Koning Albert is er zich wel van bewust dat hij zich dat niet kan veroorloven. In één veldslag zou zijn leger van de kaart geveegd zijn. Hij wimpelt dus voorzichtig, diplomatisch, maar beslist elke druk af om belangrijke lokale offensieven in te zetten. Pas wanneer de Amerikanen hun enorm gewicht in de schaal gelegd hebben en over heel het 1000 kilometer lange front de aanval wordt afgekondigd, wat op 28 september 1918 gebeurt, rukken de Belgische divisies op. Eén vierde van de mannen raakt gewond of sneuvelt. In 1918 beschikt koning Albert over 130.000 soldaten, waarvan volgens sommigen 80 %, volgens de anderen 66% Vlamingen. Dit is het kader waarin Valentin, oorlogsvrijwilliger weldra in de 4° A.D., 59° batterij, in 1915 zijn plaats inneemt en zijn krijgstocht aanvangt. Krijgstoet die gepaard gaat met een ononderbroken brievenstroom naar zijn moeder. Om de twee à drie dagen schrijft hij haar een brief omdat hij graag schrijft, maar vooral omdat hij haar moreel wil steunen in die moeilijke oorlogsomstandigheden.

Het voorspel (1914-1915)

De eerste brief van de toekomstige IJzerfrontsoldaat Valentin Dewaele aan zijn moeder dateert van 20 oktober 1914. Zijn zus Alice en hij zijn net in Engeland aangekomen op de vlucht voor de Duitse invasie. Hun moeder verblijft voorlopig nog in Oostende om haar zaken te regelen.

Aubrey Cottage, Deganwy, North Wales, 20/10/1914

Très chère Mère,

Bien étonnée tu seras sans doute de recevoir de mes nouvelles du fin fond du pays de Galles.

Lorsque je suis arrivé à Londres, j'ai été loger chez monsieur Gravener pour quelques jours. J'avais arrangé avec Tante d'habiter chez elle. J'y étais depuis deux jours lorsqu'Oncle Emile est arrivé. J'étais bien triste que tu n'étais pas avec lui. Entre-temps j'allai chercher une place chez Debenhams¹. On m'a accepté mais avec assez de difficulté, car on n'avait besoin de personne. On allait me donner 10 shillings par semaine et je devais entrer le lundi. Entre-temps nous avons appris qu'on donnait aux réfugiés des maisons pour rien. Mais moi j'avais déjà une place, et j'avais le loyer et la nourriture pour rien, j'allais tout chercher avec des bons. Finalement j'ai quand même décidé de partir avec l'oncle et sa famille, Mme Spilliaert et sa fille, de la rue de la Chapelle. J'ai écrit une lettre polie chez Debenhams pour m'excuser, j'ai donné tout mon argent à Monsieur Knowles² que j'ai déjà rencontré plusieurs fois, et si j'en ai besoin, je n'ai qu'à lui écrire. Nous sommes arrivés à Deganwy au pays de Galles en 6 heures. On nous a fait une ovation lorsque nous sortions du train, une auto nous attendait. Nous habitons un magnifique cottage près de la mer et des montagnes. Ils font tout ce qu'ils peuvent pour nous distraire, excursion en canot automobile sur la rivière, concert patriotique à Llandudno, une petite ville un peu comme Ostende, tout près d'ici. Vraiment les Anglais sont admirables envers les Belges, partout nous sommes traités avec tant d'égards !

Il ne manque plus que toi, chérie. J'ai bien peur qu'on ne bombarde Ostende. Pourquoi ne quittes-tu pas ? Au plus vite ? Laisse le frère d'Alida³ chez nous. Sauve-toi vite en Hollande, petite Mère, je t'assure, j'ai peur.

Reçois, chère petite mère, mille et mille baisers de ton fils qui t'aime bien ainsi

1 Groot handelshuis in textiel (Londen).

2 Directeur van Debenhams.

3 Eén van de winkeljuffers van "In het Anker".

que Oncle et Tante et leur petite famille qui te remercient beaucoup de tes soins pour leurs affaires.

Valentin

Valentins moeder smeekt haar zoon om zich niet als vrijwilliger te laten inlijven, want het zijn allemaal schelmen en schavuiten die naar de oorlog trekken, schrijft ze. Als hij toch zou opgeroepen worden moet hij haar beloven alles te doen wat mogelijk is om niet naar het front te moeten. "Ik heb al mijn man verloren, ik heb mijn zaak verloren, en als ik jou nog verlies, dan stort mijn wereld volledig in. Weet je wat je doet? Zeg dat je zeer bijziend bent, dan stoppen ze je in een bureaujtje".

Valentin's antwoord luidt als volgt:

Quelle idée tu as, chérie, de vouloir que je dise que je ne vois presque plus ? Ne penses-tu pas que les médecins peuvent voir à l'oeil si on est myope ou non ? Quand on est très myope, on a l'oeil rond comme une boule. Et si on me met devant les yeux des verres plus forts, il me serait impossible de voir quoi que ce soit. Tu sais aussi que je n'userai pas de ces moyens, du moins jusqu'à maintenant. Chacun a ses goûts. Les miens sont bien simples, c'est d'aller au front quand j'y serai désigné, sans tâcher de m'y soustraire. Je vois que tu es découragée. A lire ta lettre on dirait que tu ne me verras plus. Il faut avoir du courage. Moi je suis plus que persuadé que nous nous reverrons et que nous pourrons mener de nouveau notre agréable vie à Ostende. Je suis presque sûr que pour le mois de novembre Ostende sera débarrassée des poux gris.

Op 12 april 1915 tekent Valentin als oorlogsvrijwilliger en op 13 april steekt hij het Kanaal over, Southampton-Le Havre op 6 uur, en neemt dan de trein naar Caen en de kazerne Bellevue in Saint-Lô in Normandië. Van nu af aan schrijft hij om de 2 à 3 dagen een brief aan zijn moeder die ondertussen via Nederland Londen bereikt, er een jaar bij vrienden verblijft, maar uiteindelijk op 1 januari 1916 zoals haar zus Eudoxie naar Deganwy in Noord-Wales trekt. Ze heeft haar winkel in Oostende in november 1914 toevertrouwd aan haar hoofdverkoopster Maria Vercamer. Zoals vermeld werken er nog vier andere meisjes, Germaine, Berthile, Jeanne en Alida.

Het wetsbesluit van april 1915 bepaalt dat het contingent van de lichten van miliciens voor 1915 voor de duur van de oorlog bestaat uit alle Belgen tussen 18 en 25 jaar oud, lichten 1910 tot en met 1916, d.w.z. die geboren zijn tussen 1 januari 1890 en 31 december

1896, die nog niet onder de wapens zijn en zich bevinden in onbezette West-Vlaanderen, in Frankrijk of op de Britse eilanden.

Maar Valentin is vrijwilliger, geen milicien. Hij wil niet met de vinger gewezen en voor "embusqué" uitgescholden worden.

Ma très chère petite Mère,

Nous voilà arrivés par un temps superbe à destination. Nous sommes logés dans une grande caserne avec des soldats français, recrues de 1916. Vraiment ce ne sont encore que des enfants, ils ont tous l'air si jeunes. La plupart sont cependant de solides gaillards, car ce sont presque tous des campagnards.

Pour le moment nous dormons sur de la paille avec chacun une couverture. C'est très gai. Dans une quinzaine de jours ou un mois, nous aurons des paillasses. Comme nourriture jusqu'à maintenant, ce n'est pas fameux. Le matin nous recevons du café et un grand morceau de pain, le midi de la soupe et de la viande et le soir des pommes de terre avec de la sauce. Tout ça serait parfait si nous avions au moins des tasses ou des gamelles et des couverts. On doit donc manger son pain sec et prendre la pomme de terre et la viande en main.

L'exercice est fatigant, mais je me plais bien. Les sous-officiers et les instructeurs sont très gentils, mais les officiers sont de jeunes blancs-becs qui sortent de l'école de sous-lieutenants et qui font beaucoup de leur poire.

Voici mon adresse :

V. Dewaele

Soldat volontaire

5e Compagnie, Saint-Lô, Manche.

Weldra gaan de soldaten op zoek naar lege cider- en wijnflessen om de soep in op te scheppen, en naar jampotten voor het vlees en de aardappelen. In de kazerne is het water niet drinkbaar, maar er zijn filters. Helaas zijn die filters voor de Fransen, niet voor de Belgen die dus verplicht zijn sifon- en ciderflessen te kopen tegen 15 cent, of wijnflessen tegen 75 cent. Met een soldij van 3 Fr. per week scheidt dat wel problemen. Geleidelijk aan arriveert dan toch de uitrusting, krijgen ze hun inspuitingen, hun extra-korte haarsnit, klompen voor binnen de kazerne en laarzen voor buiten, een wit katoenen pak voor de oefeningen, en een donkerblauwe jas met grijze pantalon om uit te gaan.

Op 25 april vertrekken de soldaten van de lichte 1914 die nog in de kazerne verbleven naar het front. Ze hebben vijf maanden instructie achter de rug.

Ce fut un beau spectacle que de voir tous ces jeunes gens partir en chantant, drapeaux belges au canon de leur fusil, et étendard belge en tête, que la ville de Saint-Lô a offert aux troupes belges. Nous les avons accompagnés à la gare, et arrivés là nous avons fait la haie.

Chère petite Mère, ne pourrais-tu pas m'envoyer de temps en temps "L'Indépendance"⁴, et chaque semaine le "Daily Mirror" du dimanche, ainsi qu'un demi-kilo de tabac, quelques cigarettes et des cigares : il n'y pas de droits à payer.

25/04/1915

Wie wat geld krijgt van thuis eet 's avonds uit. Beetje bij beetje organiseert Valentin zijn leven. Met drie Antwerpenaars, zoons van een conservenfabrikant, een koffiemakelaar en een expediteur, huurt hij een kamer in de stad, 24 Fr. per maand, dus 6 Fr. per man, om van wat privacy te genieten, om te schuilen, een tafel te hebben, te eten, te schrijven en een dutje in een echt bed te doen op feestdagen. Ze moeten wel om 22 u terug in de kazerne zijn. Aanleiding van het plotse gesjouw was een grondige inspectie van de kamers.

Alles was in orde, maar :

L'inspection se passe normalement, mais tout à coup ce cochon de lieutenant nous dit que pour demain toutes les valises doivent avoir disparu. J'ai tout de suite porté ma valise au restaurant où je mange d'habitude et avec trois amis nous avons loué une chambre pour nous faire un petit chez soi. J'espère que tu ne désapprouveras pas cela.

Avec tristesse je dois te dire que mon argent est déjà épuisé, mais ça changera maintenant, je connais mieux la ville. J'ai décidé de dépenser 2 F par jour, donc 60 F par mois. Comptons 1.25 F pour le dîner le soir. Avec les 0.75 F restants je dois me payer la lessive, la confiture et la boisson, car on ne reçoit rien à la caserne. C'est peu mais je tâcherai de suffire. Si tu voulais m'envoyer une lettre recommandée avec cet argent, ça arrive en trois ou quatre jours.

16 mai 1915

Als Majoor de Granville het bevel overneemt, verbetert meteen het eten (er komt rijst in de bouillon), ondernemen de rekruten al zingend lange marsen, lopen, schieten, zwemmen in de Vire, sluipen

4 L'Indépendance Belge = Franstalig weekblad bestemd voor de Belgen in Engeland.

door modderpoelen, defileren in de stad met of zonder muziek en krijgen eindeloos veel theorielessen.

A trois heures : théorie. Un sergent nous donne un cours de morale... Tu devines comme cela doit être beau et intéressant. Il nous parle du roi, qu'on doit obéir sans murmure, et que la vie est dure au front. On a ri tout le temps tellement son discours était bêtement dit et ridicule. Après, nous avons dû chanter des airs patriotiques, des Tipperary etc. Et pour la centième fois on apprend où est le nord, les lois militaires, les grades. On donne toujours la même chose à la théorie. C'est parce qu'il y a tant de gens bêtes ou qui ne veulent pas apprendre. Alors on le répète jusqu'à ce qu'ils le sachent.

Il faudrait nous voir lorsqu'on charge à la baïonnette : on doit courir à toute vitesse et enfoncer le baïonnette dans un sac en criant "Vive le Roi" et d'autres choses de ce genre.

28/05/1916

Zes maanden lang duurt de militaire vorming.

Begin oktober 1915 komt er beweging in de kazerne. De Belgische soldaten moeten eruit, want de Belgische regering heeft geen geld meer voor de huur van de kazerne. De mannen worden ingedeeld in groepen. Men vraagt vrijwilligers voor de mitrailleurs. Er zijn er genoeg. Valentin gaat niet in op het dringend verzoek van zijn beste vrienden om samen met hen te vertrekken naar de mitrailleurs. "Vooral niet bij de mitrailleurs" had zijn moeder hem uitdrukkelijk gevraagd. Ze was in Victoria Station in Londen getuige geweest van de aankomst van een trein Belgische gewonden, allemaal mitrailleurs terug van het front. Het was zo verschrikkelijk om zien dat de duizend aanwezigen huilden.

Saint-Lô, le 3 octobre 1915

Ma très chère Mère,

Comme les événements se succèdent avec rapidité !

Voilà maintenant que je suis proposé pour l'artillerie. Que dis-tu de cela, ma chère petite Mère ? Pour ma part, ça m'irait, surtout quand je songe à toi. Il faut savoir que l'on est moins exposé qu'à l'infanterie. On est derrière les tranchées, ça dit tout. Je ne veux pas dire qu'on ne court aucun danger, loin de là, mais il est beaucoup moins grand qu'à l'infanterie. Il y a encore un autre point qui te fera plaisir, c'est que je n'irai au front que dans deux mois au moins.

Maintenant je t'embrasse, chérie, tendrement en attendant avec impatience ton jugement, si j'ai bien fait ou mal fait, car j'ai fait pour le mieux, en pensant à toi et non à moi.

Ton Valentin.

Op 10 oktober 1915 reist hij in een bomvolle wagon met zowel burgers als militairen, soms vastgekoppeld aan goederentreinen, van Saint-Lô naar Eu, Seine-Maritime, bij Dieppe. De verplaatsing van 200 km duurt 24 uur. Eu is geen kazerne, maar een kamp zonder vaste nederzetting. De soldaten logeren in groepjes in hoeven, schuren, stallen, zolders of verlaten fabrieken. Ze hebben een uitstekend contact met de boeren. Ze zitten 's avonds met hen aan lange tafels, drinken cider en eten taart. Ze krijgen paardrijles en leren kanonnen bedienen.

Je m'amuse très bien ici, nous menons une vie de rentiers, si l'on peut dire. J'ai fait ma petite promenade à cheval, maintenant je me repose. Tu ne t'imagines pas combien ça fatigue au début, tu sais bien où. Chaque jour il y a des quantités d'hommes qui vont à la visite, montrer leur ... qui est ouvert. J'ai de la chance car je n'ai encore rien, mais je ne dois pas me vanter⁵. Tu devrais voir notre démarche maintenant, c'est comme des oies, surtout quand on vient de descendre de cheval.

J'ai bien reçu la confiture, le crayon, la pipe, la lampe de poche et les 80 F. Ne pourrais-tu pas m'envoyer des chaussons pour mettre aux pieds la nuit, 6 mouchoirs kakis comme j'ai acheté avant de partir, mais pas des rouges, un baaitje en laine, un caleçon en laine, mais surtout pas trop grand, sinon on se blesse quand on va à cheval. Il commence à faire très froid.

26/10/1915

Nu leren ze kanonnen trekken met de paarden en krijgen ze theorieles over het geschut. Men vormt richters, waarnemers en telefonisten. Van de Heer W.H. Knowles uit Londen⁶ ontvangt Valentin een felicitatiebrief:

London, 27/10/1915

Dear Valentine,

- 5 Door het paardrijden vormen er zich bloedblaren op het achterwerk; deze worden met jodiumtinctuur behandeld.
- 6 Mr. Knowles is directeur van Debenhams, textielleverancier van "Het Anker".

I was much pleased to receive your kind letter and to hear from your experiences and your hopes and expectations. And I am pleased you are a volontaire instead of a forced soldier and so must be. I hope you will be able to do what you can for your country and that you may not receive injuries.

To us the war seems destined to be a long one, as the Allies seem to be without munitions and are being chiefly supplied with them from America.

England is slow to move but just as hard to stop. We pray for the Allies' success for it is the just cause and God's blessing must be on their side.

We shall always be pleased to hear from you.

Sincerely yours,

W.H. Knowles

Van Maurice Lejour, zijn beste vriend, ingenieur uit Brussel, krijgt hij een kaartje:

Cher Valentin,

Après toutes mes démarches, me voici enfin au front. J'y suis déjà depuis quelques jours, donc je sais comment ça marche. La vie au front est beaucoup plus agréable que dans les camps d'instruction. On y a une bien plus grande liberté, et on te laisse tranquille. Et à Eu, comment ça va ? Fais ton possible pour aller à la 60e batterie, non pas pour y devenir gradé, car ça c'est de la blague, mais bien parce que c'est celle où le milieu est le plus civilisé à Eu. J'y étais et je m'y suis très bien trouvé. Suis au repos depuis 3 jours et j'ai rencontré ton cousin, Henri Van Graefscheppe avec qui j'ai fait une bonne sortie. Mais figure-toi que ce lascar se flanque des cuites chaque jour ! Tu ne peux imaginer de soldat plus indiscipliné que lui. Il est tordant. Inutile de te dire qu'il est plein de santé. J'ai rencontré hier toutes les anciennes connaissances de Saint-Lô en route pour le front. Donne-moi l'adresse de ta maman. Si je vais à Londres en congé, j'irai lui dire bonjour.

Cordialement à toi,

Maurice Lejour 60e batterie 4D.A.

En campagne

28/10/1915

Valentins moeder verkeert in de grootste onzekerheid omtrent haar verder verblijf in London of terugkeer naar Oostende. Mag men Maria Vercamer vertrouwen ? Oorspronkelijk werd gedacht aan een oorlog van 6 maanden. Geleidelijk aan begint men in te zien dat het

langer, misschien zelfs heel wat langer zal duren. Ze vraagt een reis-
pas aan om over Nederland naar België terug te keren. Emile Libert
en Henri Van Graefscheppe senior zijn al teruggekeerd. Valentin
raadt het haar ten zeerste af: "Akkoord, je zal zelf op de winkel letten
en voor onze bezittingen zorgen, maar anderzijds riskeer je je leven.
Oostende is een militaire basis, zal beschoten en gebombardeerd
worden. Een vriend van mij, korporaal, heeft zijn huis en zijn familie
verloren tijdens een beschieting van Oostende. Je leven is belangrij-
ker dan je goederen. Bovendien zal je Alice en mij niet meer zien,
terwijl we elkaar in Engeland gemakkelijk kunnen ontmoeten.
Telkens als ik verlof heb kom ik naar jou. Als je niet gelukkig bent in
London bij al die vreemde families, waarom trek je niet naar
Deganwy, Noord-Wales, waar toch ook je zus en je neven en nichten
zijn ?" Pas op 28 december 1915 beslist Valentins moeder naar
Deganwy te reizen en zich daar te vestigen in afwachting van het
einde van de oorlog.

St Quentin, 1r novembre 1915

Ma bien chère Mère,

*Aujourd'hui c'est la Toussaint, nous avons service de dimanche, ce qui nous
donne deux dimanches de suite. Aujourd'hui j'ai bien pensé à ce que nous fai-
sions les autres années à ce moment, aussi j'ai songé à mon petit père⁷ qui
dort là-bas si loin, sans que nous ne puissions lui porter une fleur. J'ai fait
un tour dans le cimetière du village, pour voir un peu de quelle façon on gar-
nit les tombes dans ce pays-ci...*

Ondertussen stelt Valentin alles in het werk om verlof te krijgen. Dat
krijg je echter alleen als je familie of gastfamilie je uitnodigt en dus
een verlofaanbod richt tot de soldaat. Dan pas verschijn je bij de
commandant op het rapport en formuleer je officieel je aanvraag.

St Quentin, le 10/12/1915

Ma chère petite Mère,

*Je suis bien triste de te dire que mon congé n'est pas accordé, le motif n'étant
pas assez grave. Pour avoir une permission il faut quelqu'un de gravement*

⁷ Camille Dewaele, overleden in 1902, op 33-jarige leeftijd, aan tering en begraven
in het oud kerkhof, Nieuwpoortsesteenweg in Oostende.

malade et un certificat du médecin attestant la vérité. Que veux-tu, on ne donne pas de permission tant que l'instruction n'est pas achevée. Lorsque celle-ci sera achevée, on n'en donnera pas davantage, sous prétexte qu'on est prêt à partir au front d'un moment à l'autre.

Voilà 8 mois que je suis à l'armée, jamais une punition, et quand je demande un congé, il est encore refusé. Mais que veux-tu, c'est l'armée et j'espère que lorsque je serai au front, j'en aurai plus facilement. Sais-tu ceux qui reçoivent un congé ? Ceux qui sont recommandés par un ministre ou un général.

En tout cas, ne viens pas ici. Pour un si long voyage que tu ferais, je ne pourrais qu'être un ou deux jours avec toi. Cela ne vaudrait vraiment pas la peine de dépenser tant d'argent.

Ne pense pas que je suis découragé pour cela, loin de là. Il est vrai qu'au moment même j'ai ressenti un peu de rancoeur contre l'armée, et ceci pour la première fois que j'y suis. Mais maintenant c'est passé. A quoi bon se lamenter ? Il vaut mieux être insouciant et ne plus y penser.

Quand recevrai-je les mouchoirs kakis et ma pipe, une bonne pipe s.v.p. ?

Allons ma chère petite mère, prends beaucoup de courage, fais comme moi et tout ira bien.

Ton fils qui t'aime,

Valentin

Het krijgsbedrijf (1916)

Ondertussen zijn de twee broers van Maria Vercamer, Daniel en Julien op bezoek gekomen in Londen bij Valentins moeder. Ze heeft hun reistickets betaald en de stad getoond. Ze zijn allebei soldaat in de infanterie. Hun ontvangst in Londen heeft heel wat gekost, maar ja, als hun zuster Maria goed de zaak behartigt in Oostende, is dat de moeite waard.

Valentins opleiding tot artillerist heeft vier en een halve maand geduurd. Op het programma stonden paardrijden, galop en ros-kammen, de stallen uitmesten, op de kanonnen rijden, theorie over het geschut, kanonnen opstellen en richten. Na Nieuwjaar 1916 mag Valentin eindelijk en voor het eerst met verlof, na 8 maanden ononderbroken dienst en één bezoek aan de cinema. Op 26 februari vertrekt zijn artillerie-divisie per nachttrein van Eu naar het front, 200 kilometer, 10 uur.

Zijn eerste brief van aan het front is aan zijn zus gericht. Zij verblijft nog altijd in de Wycombe Abbey School.

Belgique, 27/2/1916

Ma bien chère Alice,

Je suis bien arrivé au front après toute une nuit de voyage pour faire 200 km. Je suis en pays de connaissance. La vie semble bien agréable ici. Il faut travailler dur quelquefois, mais quand c'est fini on a beaucoup de repos également. Et puis, il n'y a pas trop de danger ici à l'artillerie. Nous sommes logés dans des cantonnements comme à Saint-Quentin. Mardi je vais à la batterie. C'est une véritable forteresse, paraît-il. Maintenant je suis au repos. Nous sommes arrivés que tout était blanc de neige. Il fait un froid de loup. Nous n'avons qu'une couverture par personne que nous partageons à deux. Nous avons donc deux couvertures et deux capotes par lit de deux. Notre commandant semble très bon, ainsi que les autres gradés. C'est une très bonne batterie. Voici mon adresse : V. Dewaele, 59e batterie, A19. Armée belge en campagne. Maurice Lejour que tu dois connaître est à la 60e. Il habite la ferme d'à côté. Il est observateur, c'est assez dangereux, mais intéressant. Reçois, ma chère Alice, de bons baisers de Valentin.

Voortaan mogen er in de brieven geen plaatsnamen meer vermeld worden. Er worden dus omschrijvingen gebruikt, zoals "We zitten nu in je geboortedorp" (Voormezele) of "in de geboortestad van Tante"

(Ieper), "We moeten van V. naar P.". (van Veurne naar Poperinge). Valentin krijgt een helm, een gasmasker en een pistool. Er wordt veel paardgereden, meestal zonder stijgbeugels en zonder sporen. Gelukkig is er in de infirmerie genoeg jodiumtinctuur voorhanden voor de bloederige achterwerken. Zijn 59e batterij telt vier kanonnen van 105 mm en 100 man. Gewoonlijk brengen ze enkele dagen door in de batterij en de zware schuilplaatsen daarrond, en dan weer een week in het echelon, d.i. de achterlinie. Ze worden ondergebracht in verlaten stallen, hoeven en schuren. Ze timmeren bedden uit afbraakmateriaal van de stukgeschoten huizen of halen het in de loopgrachten, maken hun eigen strozakken, zijn steeds op zoek naar vers stro. "Na de oorlog word ik nog meubelfabrikant", schrijft hij.

Le 20 mars 1916

Ma chère Alice,

Me voici de nouveau à l'échelon pour 8 jours. Huit jours à ne rien faire sinon que de panser de temps en temps les chevaux ou de faire une petite corvée. Donc j'ai tout le temps d'écrire.

Maintenant je suis complètement installé. J'ai un lit avec pailleasse. Il faut travailler si on veut avoir un peu de confort, je t'assure ! Il faut clouer les planches, en voler, en un mot tirer son plan. Nous faisons maintenant de temps en temps des promenades à cheval, ce qui est bien amusant. Hier nous avons été à Furnes. Je voudrais bien venir en congé à Pâques quand tu seras à Deganwy. Je ne suis pas tout à fait certain de l'obtenir, vu que je suis depuis si peu de temps au front. Tu me demandes si je suis en kaki. Tu sais bien qu'au front tout le monde a ces vêtements.. Nous avons bien confiance que les Boches n'avanceront plus à Verdun, et que bientôt ce sera notre tour de faire l'offensive. Si nous pouvions bientôt être de retour à Ostende ! C'est alors que nous serions heureux !

Bons baisers de ton frère qui t'aime,

Valentin

Valentin betreurt het feit dat hij zijn middelbare studies niet heeft afgemaakt. Daardoor kan hij niet naar de officiersschool. René De Vleeschouwer daarentegen, zijn goede vriend, is officier en zal het later tot generaal schoppen. Hij was voor 1914 de verloofde van de gouvernante in de familie Libert met de 5 kinderen. Hij gaat dan ook wel eens met verlof naar Deganwy, bij de Liberts. In één van zijn

ven drijft hij de spot met het militaire leven en met zijn eigen promotie. Hij heeft zijn sterren alleen maar verdiend met zijn broek te verslijten in de schuilplaatsen, vindt hij. Dan volgt een parodie van een patriotische brief :

2/4/1916

Vous me dites que le moral de votre cousin, Henri van Graefscheppe, est un peu attaqué. Il a grand tort de s'en faire. Qu'il pense un peu aux jours de pluie que couronne soudainement une belle journée de lumière et de soleil. Ou peut-être ne serait-il pas convaincu comme vous de la Grande Victoire ? Allons, mon cher Valentin, à vous de pousser les pattes du hanneton; communiquez-lui un peu de votre ardeur. Je comprends que vous ne cherchez pas à rester militaire : cependant n'est-ce pas une belle chose que de remplir actuellement ses devoirs comme un vrai soldat, un de ceux-là qu'on nomme des poilus ? Il pense que les lois militaires sont sévères. Bon Dieu, je voudrais que nous fussions gouvernés sous un régime pareil, peut-être aurions-nous un peu plus d'action et un peu moins d'égoïsme. La discipline... (vous savez le reste !). Et puis la tranchée, voyez-vous, c'est le bon air, c'est la musique, c'est le café et la nuit.. les rigolades pour l'un ou l'autre qui se fourre dans un trou d'obus. Quelle vie quand même n'est-ce pas, mon cher Valentin ?

Sinon rien de nouveau si ce n'est qu'au loin le loup gronde dans la forêt, et cela déjà toute la journée. Qu'on bombarde donc, c'est en bombardant que nous obtiendrons la paix.

Je vous serre affectueusement la main. Ce soir, on va à la kermesse...

René.

Terwijl Valentins moeder brieven krijgt over het heerlijke "scouts"leven op het platteland, schrijft hij meer realistisch aan zijn zus op de Wycombe Abbey School :

Parmi les nouveaux dans notre batterie, il y en a deux qui seront peut-être décorés déjà. Voici ce qui est arrivé : l'autre jour la batterie qui est à côté de la nôtre a détruit une partie de la tranchée boche. Les boches ont riposté avec du gros calibre, et par leur propre faute un officier et un adjudant ont été blessés grièvement, si bien qu'ils sont morts. Comme à cette batterie il n'y avait qu'un brancard, ils nous en ont demandé un. Deux hommes de notre batterie l'ont porté en plein bombardement et ont transporté ensuite le blessé plus loin, hors de danger. Donc ils seront proposés à la décoration militaire.

23/3/1916

Op 11 mei 1916 wordt zijn batterij afgelost en gaat hij voor twee

weken "au repos" in Bray-Dunes. De verplaatsingen gebeuren meestal 's nachts. De mannen zitten op de kanonnen en komen geradbraakt aan. Dan moeten ze onmiddellijk de paarden verzorgen en de kanonnen opstellen in de duinen. Het regime bestaat uit één dag wacht houden en de volgende dag oefeningen doen. Met Pinksteren amuseert de commandant zich ermee een "kleine" inspectie uit te voeren, twee uur lang, waarbij de mannen één voor één bij hem moeten komen "En dat in volle oorlog" schrijft Valentin die dergelijke pietluttigheden niet meer gewoon is.

Ici, ça marche bien, mais j'aspire déjà de retourner au front. Le service est dur ici. Il faut se lever à quatre heures et demie. Exercices du matin au soir : la course à pied, la natation, la gymnastique, les matches de football, les courses aux obstacles, la descente des dunes à cheval, et maintenant surtout la chasse. La chasse est très passionnante, notre gibier c'est les rats. Il y en a des légions dans les dunes. Tu devrais nous voir courant derrière avec bâtons et pelles ! Tous s'y mettent, lieutenant, adjudant, sous-offs !

Et le lendemain nous sommes de garde, ce qui est un jour de repos. Alors nous lisons, nous dormons au soleil, nous prenons des bains de pieds et je fume de savoureuses pipes avec béatitudo. Enfin, en un mot, je me crois être une dizaine d'années plus jeune, au bon temps des dîners à la plage, et des "petits magasins de fleurs" dans le sable.

16/5/1916

Tussenin mogen ze ook eens naar De Panne, waar ze hun was afgeven die naar een wasserij in Calais gaat. Ze krijgen alles versted en proper terug, weliswaar nooit hun eigen spullen, maar alles is zo erg versleten dat men bij de ruil nooit slecht vaart. De Panne heeft ook een badinstelling voor de soldaten, met keuze tussen ligbad of douche. Dat is de opperste luxe ! Men geeft hen zelfs nog een handdoek en een zakdoek cadeau.

Na Bray-Dunes gaat het in ijltempo terug naar het front, op twee dagen. Hoe korter de etappes zijn, hoe lastiger, want telkens moet alles opnieuw geladen en gelost worden. Een batterij op tocht, dat is een kleine volksverhuizing, dat zijn drie karren met zakken, keukengerei, tafels en stoelen, een volledig schoenmakersatelier en al wat een hoefsmid, een zadelmaker en een kleermaker nodig hebben. Plus de kanonnen en de munitiewagens natuurlijk. Als ze hun bestemming bereiken, een hoeve of een schuur, stormen ze er op los als gekken om een goede slaappleats te bemachtigen, veilig, niet te vuil en met

toch een beetje frisse lucht. Maar de paarden krijgen de beste, droge schuur; want de regel is "de paarden eerst!". De mannen die daar reeds hun bed opgemaakt hadden, vliegen eruit. Wie eerst voor de paarden heeft moeten zorgen zet dan maar ergens zijn tentje op met een paar vrienden, vergaart wat stro links en rechts, een deken erover en klaar is Kees. 's Avonds zijn er worstelpartijen, voeren ze krachttoeren uit, spelen accordeon en zingen.

Ici nous sommes tombés dans un cantonnement magnifique, les lits étaient faits, il y avait une couverture chaque fois entre deux lits, comme dans un dortoir de pensionnat. Mais on est loin de tout : ni encre, ni papier, ni plume, ni crayon, ni journal. On perd toute notion de temps. Le soir, notre unique amusement c'est de nager dans le canal ou encore de ramer dans une vieille barque qui servait de bac pour traverser le canal."

3/6/1916

Op 4 juni is Valentin terug op de frontlijn :

Nous partons aujourd'hui prendre position. Nous sommes pleins de courage et envisageons l'avenir avec confiance. Si seulement nous pouvions rentrer dans quelques mois ! Quelle joie d'y penser, et nous y pensons tous, du matin au soir, et du soir au matin. Juge donc si le moral est bon !

J'ai reçu la plaque d'identité qui est très bien. Seulement ils ont oublié de graver un côté. Donc, ne paie que pour 19 lettres : "4 ART. 59 B. 4878. V.DEWAELE". Ils ont oublié "Fl. Occ. Ostende". Le reste nous ferons graver chez Dispersin, rue de la Chapelle.

De commandant is een veeleisend man. Van 's morgens tot 's avonds altijd maar oefeningen, karweien, werkjes, de batterij verplaatsen, nieuwe stellingen innemen, enkel en alleen om hen bezig te houden. Aan het front zelf is hij redelijker. Men zegt dat hij binnenkort weggaat. Mocht dat waar zijn !

Pourtant, à côté de ses défauts, il a de grandes qualités; c'est un homme de guerre, on peut avoir confiance en lui, il a toujours conduit la batterie habilement, il déplace les canons, il mystifie les Allemands. Mais il est sévère, il ne veut pas qu'on abandonne son poste ! Il a couru plus d'une fois derrière des hommes qui s'enfuyaient, mais sans les punir !"

8/6/16

Van 8 tot 23 juni 1916 houdt de brievenstroom op : Valentin is voor

de tweede keer met verlof in Deganwy, Noord-Wales. Bij de terugkeer mist hij te Folkestone de boot. Hij ontmoet er Oostendenaars, o.a. Mevrouw Pieters en Mevrouw Serruys⁸ die aan zijn moeder het volgende kaartje sturen :

10 Manor Road
Folkestone
25 juin 1916

Chère Madame,

J'ai eu le plaisir de rencontrer aujourd'hui votre Valentin, je l'ai ramené à notre maison et il soupe avec nous. Puis nous le conduirons à son logement car son bateau ne part que demain. Valentin a une mine superbe.

Mes meilleurs souvenirs,

Mme A. Pieters

Twee dagen later, op 27 juni 1916, meldt Valentin aan zijn moeder zijn ontmoetingen in Folkestone, de gemiste boot, en ook nieuws uit Oostende :

J'ai été bien reçu par Madame Pieters et Madame Serruys qui m'ont invité à souper. Elles ne connaissent pas beaucoup de nouvelles d'Ostende, à part que tout va bien. Il paraît que les demoiselles Janssens de la rue Longue ont chacune un officier boche comme cavalier, et qu'elles font chaque jour d'agréables promenades avec ces beaux compagnons. Une autre demoiselle de très bonne famille mais dont le nom m'échappe s'est mariée avec un de ces animaux. Il paraît que l'histoire de Smis⁹ est véritable. En un mot, les Pieters ne savent pas plus que nous à ce sujet.

En passant par Londres, j'ai été reçu par M. Singer. Madame n'était pas là et il se disposait justement à aller dîner dehors. Il m'a fait laver, puis nous sommes partis au restaurant, un des plus chics de Londres, l'Imperial. 't Was nog eens "ne zielemis voor 't buikske", sole, poulet, asperges, champagne, liqueurs fines. Après nous sommes allés au théâtre. A la maison nous avons causé encore jusqu'à une heure en buvant de bons whiskies. J'étais bien fatigué, n'ayant pas dormi la nuit précédente. Aussi le matin j'ai dû me réveiller à 4 1/2 du matin. M. Singer a tenu à m'accompagner à la gare et il a fait venir un taxi. Bref il a été d'une gentillesse exquisite. Et tout cela m'a coûté fort bon marché."

8 Echtgenoten van burgemeesters van Oostende.

9 Heult met de bezetter en voert voor hem grote werken uit.

In juni bevond de batterij zich in Diksmuide, in ruime schuilplaatsen, in een vrij groene en prettige omgeving. In juli verblijft ze in Ramskapelle bij Nieuwpoort, in een desolaat landschap, alles ligt in puin. De artilleristen plaatsen twee kanonnen op hun stellingen, een derde in Nieuwpoort zelf en een vierde op een vlot op de vaart, kwestie van door het te verplaatsen de Duitsers te verschalken.

Le 7 juillet 1916

Ma très chère Mère,

Nous sommes mangés des mouches et des moustiques. Il y en a des millions. Ne pourrais-tu pas m'envoyer au plus vite quelques rubans collants attrape-mouche, ainsi que deux moustiquaires en gaze ou légère mousseline pour mettre au-dessus de la tête, une pour moi et une pour mon camarade qui couche avec moi. S.t.p. fais ça le plus vite possible, car on souffre terriblement de ces bestioles, je les exècre encore plus que les boches. Ils font plus de mal aussi.

Er zijn geen burgers meer in de omgeving. Enkel nog een winkeltje op 10 minuten van de batterij. De natuur is wild geworden, duizenden vogels overal, en muggen natuurlijk. Heel de zomer door wordt er gefluisterd dat een offensief nakend is, maar de zomer is al te ver gevorderd, het zal voor volgend jaar zijn. Nog een jaar ! Wat een miserie !

Het begin van de zomer 1916 is, behalve de muggen, heerlijk: zonnig, warm en droog. De dienst is niet te zwaar, men geniet van een grote dosis vrijheid. Valentin gaat vissen en stroopt de tuintjes en de boomgaarden af op zoek naar sla, worteltjes, jeneverbessen en appels voor de compote. Hij heeft een braadpan kunnen kopen en kookt met zijn vrienden. Er kruipt heel wat tijd in de boodschappen, het aardappelschillen, het koken en de vaat. Af en toe wordt er geschoten, zowel overdag als 's nachts:

Cela ne nous fait rien de nous lever la nuit pour tirer. Tu penseras sans doute que c'est monotone ça... c'est toujours la même chose, mais non, c'est grisant, est-ce l'odeur de la poudre ou la joie de faire mal aux boches ? Si au moins nous pouvions faire cela toute la journée au lieu de travailler à remplir des sacs de sable, à charrier de la terre et faire du béton. C'est à ces moments-là que j'ai toutes mes idées noires, ou celles que moi j'appelle noires. Mais comme on ferait tout ça de bon coeur en sachant que la fin est proche. Pourrais-je croi-

re mon commandant au début de la guerre, à Namur, qui avait annoncé la fin de la guerre pour 1917 et qui maintenant déclare que nous en avons encore pour 7 mois ? C'est encore long, mais après ces deux longues années ces 7 mois paraissent peu ou presque rien.

16/7/16

Vanaf 15 juli slaat het weer om: regen, wind ... en die eeuwige modder ! Het legermenu is erbarmelijk: soep die naar afwaswater smaakt, en rotte stinkende aardappelen die men zelfs aan de varkens niet zou durven geven uit schrik dat ze erbij creperen.

Si ce cher Monsieur Vandervelde, Ministre de l'Intendance, devait en manger lui-même Et la Reine, que dit-elle de cela ? Elle qui d'après le journal soigne avec tant de sollicitude la nourriture de ses chers soldats ? Mais bon, le temps est magnifique, cela suffit à mettre tout le monde d'excellente humeur !

3/8/16

De redactie van "L'Indépendance Belge" ontvangt af en toe een brief uit het bezette land, en Valentin een persknipsel langs zijn moeder om.

A OSTENDE

Un correspondant de "L'Indépendance Belge" envoie du littoral belge les quelques notes suivantes. Elles se rapportent à une situation observée il y a quinze jours à peine.

Ostende a repris son activité superficielle qui lui était coutumière. Toutefois sa physionomie aujourd'hui est bien différente de celle qu'elle avait jadis, aux grands jours de la saison; la foule élégante qui y évoluait est remplacée par la gent militaire teutonne, à laquelle se mêlent quelques réfugiés et de nombreux civils boches.

La rue de la Chapelle et la rue d'Ouest¹⁰ sont aussi commerçantes qu'avant l'occupation. L'un après l'autre les magasins se sont rouverts, les uns tenus par des réfugiés, les autres par des Ostendais. Le plus grand nombre de ceux-ci sont tenus par des boches accourus à la curée comme les corbeaux suivent les armées. On y rencontre tous les commerces: lingerie, chapellerie, bijouterie, vente de journaux, de car-

10 Thans Adolphe Buylstraat.

tes postales, de souvenirs ! Les bazars aussi sont ouverts. Tous les commerçants arrondissent leur pelote en se frottant les mains. Les bijoutiers sont à la fête, car les officiers boches sont très généreux et achètent des bijoux en quantité pour les offrir aux dames peu respectables qui abondent à Ostende. La vie de débauche a atteint un degré inusité même pour une ville de plaisir comme l'était la reine des plages aux beaux jours d'avant la guerre.

Les charcuteries font, faut-il le dire, leurs choux gras: il en est une parmi les plus réputées, qui fait littéralement fortune grâce à la recommandation d'un officier prussien qui file le parfait amour avec une des filles de ce peu scrupuleux marchand de tripes et autres "délicates-sen". Tous ces débitants de cochonneries ont pour clientèle des soldats boches qui ne laissent rien pour les civils.

Quant aux cafés ils font de brillantes affaires, pourvu qu'ils plaisent à messieurs les officiers. C'est le cas notamment de l'hôtel de Bavière qui est devenu une véritable brasserie allemande. A la Place d'Armes tous les établissements sont ouverts. Seul de ceux-ci l'"Excelsior" a perdu sa vogue depuis qu'il a patriotiquement refusé de débiter des bières boches. Le café de l'Empereur a été transformé en une maison de logement pour officiers.

Tous les jours des corps de musique boches donnent des concerts, soit place d'Armes, soit Parc Léopold¹¹, soit encore au Bois de Boulogne¹².

In augustus 1916 nemen de artillerieduels aan het front in intensiteit toe. Er wordt druk gebouwd aan nieuwe schuilplaatsen. Dat betekent met zand en grind sleuren tot een stuk in de nacht, en beton maken. Plots komen er 7 granaten naast Valentins gecamoufleerd kanon terecht. De Duitsers hebben dus de batterij ontdekt. Dezelfde nacht nog vullen de mannen de granaattrekkers op en de dag daarop verplaatsen ze hun geschut. De Duitsers leggen de steenbakkerij plat, waardoor de keuken en de soepkokerij uitvallen. Er komen meer en meer Duitse vliegtuigen overgevlogen, zodat er nu bij klaarlichte dag gebombardeerd wordt en er 's nachts artillerievuur is.

Vanaf 27 juni 1916 houdt Valentin een dagboek bij met aanduiding van plaatsnamen en brute feiten.

In zijn notitieboekje staat op zaterdag 15 juli 1916 :

11 Koningspark.

12 Maria Hendrikapark (of "Bosje").

J'ai passé une nuit affreuse près du canon camouflé. Il y a un lit d'une largeur d'un mètre vingt pour trois hommes. Il faut se coucher raide comme un bâton pour qu'il y ait de la place. Et on a pas le choix de camarades, et cela n'est pas amusant. J'ai été mangé de moustiques, ma figure est remplie de boutons. Tantôt j'irai chez le dentiste, autre affaire ! Me fera-t-il souffrir comme la dernière fois ? A 2 heures je suis chez le dentiste. Il déclare ne pas avoir le temps de me soigner. Il faudra revenir demain. Pour me dire cela il m'a fait attendre jusqu'à 4 1/2 h.

Notitieboekje 25/9/1916 :

Dire que d'où je suis ici¹³ et en montant sur un arbre, je vois notre ville où vivent tant d'êtres qui nous sont chers. Que font-ils pendant que je regarde leurs toits ? Oncle Emile ne grimperait-il jamais sur son toit pour tâcher de voir le front ? Toutes ces idées m'assaillent en même temps. Mais nous sommes très occupés, jamais une minute de libre à moins d'être de garde. Exercices, travail, inspections, toutes les niaiseries propres à l'armée. En attendant il faut subir son sort comme un esclave. Je serai fou de joie le jour où je recouvrerai la liberté, je ne peux plus imaginer ce temps heureux tellement il me paraît loin. Ici, c'est s'abrutir.

Zou zijn moeder hem dringend een paar oordopjes willen opsturen, zoals ze die gezien hebben in de Coöperatief, Victoria Street in Londen ? Want van die kanonnen word je doof ! En ook vloeipapier, want hij droogt de inkt van zijn brieven tegen een kaarsvlam, zodat de brief soms in brand schiet... En ook wat van die ontsmettende zeep die ze in Deganwy gebruiken om de wc schoon te maken: dat is hier uitstekend om je gezicht mee te wassen. En een nieuw horloge, zo eentje van 20 Fr., want hier hebben ze enkel rommel van 5 à 6 Fr.

Notitieboekje 25/9/1916 :

La vie est monotone ici. Nous sommes loin de tout centre habité (par les hommes bien entendu, car les animaux, les rats en particulier ne manquent pas). Un exemple: l'autre jour, étant de faction la nuit, je somnolais, appuyé contre un abri, tout à coup je sens gratter au pan de mon pantalon de toile, je me réveille, je donne un grand coup de pied dans le vide, et un immense rat retombe à mes pieds et s'enfuit. Juge mon émotion !

Valentin zorgt ervoor dat Henri Van Graefschep, zijn neef, en enkele van zijn beste vrienden, af en toe hun verlof in Deganwy kunnen door-

brenge. Want de verlofaanvraag moet uitgaan van de familie die de soldaat ontvangt in Frankrijk of in Engeland. Zoniet, geen verlof ! Rond Kerstmis ontvangt hij van de heer Singer uit London een groot pak : een deken ! Wat een zaligheid, schrijft hij, ik heb er nu drie ! De herfst van 1916 is geen meevaller: te weinig of slecht eten, verlof pas op 26 november, koud en nat weer, geen tafels of stoelen in de schuilplaatsen, nauwelijks een kaars om 's avonds wat licht te hebben, en als je een brief schrijft moet je aan iedereen vragen naar de datum want er zijn geen dagbladen, en zonder horloge leeft men helemaal buiten de tijd. En dan komt de post niet aan. Daarbij stijgen de prijzen heel erg voor chocolade (15 cent), melk (25 cent), eieren (2 voor 45 cent), boter (5.60 Fr. per kilo). Wie geen geld meekrijgt van thuis lijdt honger. En het gezelschap in zijn batterij is een ramp: allemaal boeren en Brusselse ketjes van de ergste soort, een bende kerels met wie je nu eens echt geen contact kunt hebben. Hij krijgt te weinig nieuws en te weinig brieven van zijn moeder. De oordopjes doen het uitstekend: men hoort de stemmen goed en de kanonschoten klinken veel doffer. Van 26 november tot 5 december wordt Valentin door zijn moeder en door zijn tante Eudoxie weer eens doodverwend in Deganwy. Bij zijn terugkeer uit verlof, voor de overtocht vanuit Folkestone, ziet hij heel wat Oostendenaars zoals Mevrouw Guillian, Jean-Pierre De Ridder, Van Landschoote van de Sint-Petersburgstraat¹⁴, Aspeslagh, de broeders Boens die schoenlapper zijn, en Deweert. In elk geval is deze Kerstmis aan het front en de derde ver van huis de triestigste die hij ooit heeft meegemaakt.

14 Thans Spilliaertstraat.

De vertwijfeling (1917)

Kerstmis was dan wel een ramp, maar gelukkig wordt oudejaarsavond een succes. Met zijn vijven vieren ze feest. De meesten hebben pakjes gekregen, en dat maakt een heus banket. Het vlees dat door de keuken voor de volgende dag voorzien was, vragen ze meteen, en rauw. Ze kopen wat groenten en twaalf flessen wijn :

Le festin se composait de consommé (soupe reçue de M. Singer), biftecks, sauce beurre d'Amérique, lard et petits pois, pain à discrétion. Le tout arrosé de vin blanc (Graves 1908). Biscuits, raisins secs, mandarines, dattes et caramels (de M. Singer). Cigares et vin chaud à partir de 11 heures du soir, jusqu'à une heure du matin. Nous avons eu tous beaucoup de plaisir (c'est le principal), jusqu'au moment où nous avons fait les comptes. Cela nous a coûté chacun 5,50 fr. !! Enfin, on en a eu pour son argent."

3/1/1917

Valentin dringt bij zijn moeder aan opdat ze zijn beste vriend eens zou uitnodigen. Hij heet René Van Haeck :

Il est évident qu'il est de ma batterie, la même adresse que moi. C'est un très bon garçon, un lange boer van Deynze qui n'a jamais encore été en congé, et qui n'a que sa solde pour vivre. Tu dois comprendre que ce garçon sera heureux de passer quelques jours loin du front, bien manger, bien dormir, boire un verre de bière, un verre de whisky et aller au cinéma. Il sera un peu timide le premier jour, mais il s'habituera bien, j'espère, et vous entendrez son savoureux patois des environs de Gand émaillé de quelques miellediêê (son vloek favori).

6/1/1917

Het oorlogsjaar 1917 is ver van rooskleurig. Er komt geen einde aan de vijandelijkheden. De Duitsers bombarderen steeds vaker. Op 22 januari is er groot alarm, want het overstroomd gebied is één grote ijsvlakte en dus begaanbaar.

Uit Valentins notitieboekje:

29 janvier 1917 - A 11 heures du soir on demande tir de barrage. Il ne faut pas le répéter deux fois, vite nous sommes hors du lit bien chaud et aux piè-

ces. Nous nous en donnons à coeur joie. Bon Dieu, quel bruit quand toutes ces batteries tirent ! Notre pièce a tiré 55 projectiles, l'autre 43.

30 janvier 1917 - A dix heures du soir, nouvelle alerte. Les boches bombardent violemment nos tranchées à notre droite. Ce n'est pas notre secteur mais nous sommes chargés de contrebattre une batterie boche. La réponse ne se fait pas attendre et nous sommes nous-mêmes contrebattus. Cela ne calme pas notre ardeur, au contraire. Le tir fini nous nous réfugions dans les abris de bombardement car les projectiles tombent autour de nous, et il serait stupide de s'exposer inutilement. A une heure du matin tout est fini.

1er février -1917 - 5 1/2 heures du matin: aux pièces, vite. Encore une petite attaque contre les boches. Cette fois-ci pas de réponse. L'affaire est vite terminée et à 6 1/2 heures nous sommes de nouveau dans notre tram.

Het eten blijft beneden alle peil: 's middags warm water met een stuk vet erin, 's avonds een miezerig rantsoentje aardappelen en zelden vlees. Gelukkig is er brood en dat is goed. Valentin kan met het geld dat zijn moeder opstuurt boter, confituur, chocolade, sinaasappels en soms ook room kopen, en verleden week zelfs een stuk ham voor 3.75 Fr. (anderhalve week soldij). Wie enkel van zijn soldij moet leven is te beklagen. Van die 2.50 Fr. soldij worden dan nog strafboetes afgetrokken. De post is echter gratis voor de militairen en hun correspondenten. Op de pakjes hoeft men geen douanerechten te betalen. Midden 1917 is er een grote devaluatie: de tabak die 3.50 Fr. per kilo kostte stijgt plots naar 9 Fr., en de soldij verandert niet. Dan komt het bericht dat de soldaten niet meer gratis op de Franse treinen mogen en ook niet meer gratis vanaf Londen. De batterij verplaatst zich veel. Valentin bouwt bunkers, vult zandzakjes die men "vaderlandertjes" noemt en waarachter men schuilt. Een hele tijd is hij van wacht in een uit takken gemaakte hut in een 24 meter hoge boom, bij Boezinge, om het artillerievuur van de Duitsers te lokaliseren. Op andere dagen klimt hij op de kerktoren van Woesten, overdag, met hetzelfde doel. Zijn moeder tracht hij moed in te spreken:

Je suis peiné de recevoir toujours des lettres si tristes de toi, ma chère Mère. Je comprends si bien qu'il est pénible d'être séparée de tes enfants que tu as le défaut de trop aimer. Tu dois avoir un peu de courage. Ne te laisse pas aller ainsi à la mélancolie et à la tristesse. Si tu savais combien cela me chagrine. J'ai bon espoir que la guerre finira cette année. Ça doit finir un jour et on ne peut pas continuer éternellement à gaspiller tant de vies, tant d'énergies et tant de milliards. Je veux voir une petite Mère de bonne humeur et heureuse quand je viens en congé.

22/1/1917

Op 31 maart is hij in "grand repos", in de "grote hoofdstad", code-woord voor De Panne dat een paradijs is met verwarmde leesalen, schrijftafels, winkels en cafés. Maar de mannen zijn zo ongelofelijk slecht gelogeed (met zijn drieën in een bed van 1.20 meter in een stikdonkere, tochtige zolder waar het binnenregent) dat hij met toelating van zijn commandant een kamer gaat huren in de stad voor 0.25 Fr. per dag, lakens, was, water en schoonmaak inbegrepen. Eindelijk eens slapen in een zacht bed, niet leven met de schrik om te laat binnen te komen 's avonds, ontsnappen aan een massa karweien en op zijn gemak eten. Er sijpelt nog eens nieuws binnen uit Oostende langs "L'Indépendance Belge". De dijk is slechts tussen Hotel Continental en de Koninklijke Galerijen toegankelijk, hetzelfde geldt voor het strand. Het Koninklijk Chalet is niet bezet, maar het Palace Hotel vlak tegenover de Hippodroom is omgetoverd tot een kazerne met stallen. De Kursaal is tot nu toe niet beschadigd, maar wel zeer vuil. Het Zeestation is in vrij goede staat, maar overall liggen er glasscherven. De bommen hebben nog niet teveel verwoest. In de Kerkstraat, de Ooststraat, de Sint-Paulusstraat (vlak tegenover het estaminet "In de Zon") zijn er bommen gevallen. Ook op het Thermenhotel, op Monplaisir en op het Prinses Stefanieplein. De nieuwe vuurtoren is half stukgeschoten door de Britse vloot en daar werden 15 Duitse officieren gedood terwijl ze vanop het platform de oorlogsbodems observeerden. Er staan grote kanonnen op de dijk, gericht op de zee en op Nieuwpoort. Het Fort Napoleon werd door de Duitsers volledig hersteld. De haven en de staketsels zijn ongedeerd. Enkel het Hotel du Phare is in die sector nog open. Daar logeren officieren. Langs de Van Iseghemlaan tieren de bars welig. De Duitsers geven zich daar over aan de ergste orgieën. De mooiste en rijkste huizen zijn bezet door kommandaturen en hogere officieren. Een paar zijn hospitaaltjes geworden.

Het verblijf in De Panne voor de "grand repos" tussen 24 en 31 maart heeft veel geld gekost:

26/4/1917

Ma bien chère Mère,

J'ai dépensé plus d'argent que je ne voulais. C'est comme ça quand on est loin du front. Mais moi, si je dépense, c'est pour bien dormir et bien manger. Je devrai donc de nouveau faire appel à ta bonté, ma chère Mère, en te promettant formellement de me rattraper une fois au front, comme je l'ai fait cet hiver. Je réglerai mes dépenses en conséquence tant que je suis ici. D'ailleurs je ne suis pas encore entièrement dénué de fonds. J'ai encore 40 Fr. que j'ai prêtés à un ami et que j'aurai de retour, ne crains rien ma chérie. Tout le monde se trouve dans mon cas presque. Je t'embrasse.

Valentin

In mei 1917 nemen de gasaanvallen toe. Eerst hebben de Engelsen een experiment gedaan met gifgas, en men zegt dat drie van hun regimenten neergemaaid werden omdat de wind draaide, zodat de proef mislukte. Valentin zit intussen 's nachts op de kerktoeren van Woesten. Deneve is dood en hij moet hem vervangen als waarnemer. Een wacht duurt twee en een half uur. Hij schrijft zorgvuldig de coördinaten op in zijn notaboekje en lokaliseert aldus de Duitse batterijen. Woesten ligt haast volledig plat. Maar enkele winkeltjes zijn nog open en hun eigenaars doen gouden zaken.

Uit het notitieboekje :

3 mai 1917 - Vu magnifique combat d'avions, résultat 2 boches et 4 anglais descendus. Le soir alerte au gaz. J'étais justement de faction sur la tour. Mis mon masque. Les gaz n'ont pas passé par ici.

Half mei wordt Valentin met drie soldaten "hors-ménage" geplaatst voor een periode van vier weken bij Poperinge, vlak bij de Engelse sector. De vier mannen zijn dus van de batterij weg, krijgen geen eten meer van het leger en moeten zelf instaan voor hun inkopen en het koken van hun maaltijden. Daarvoor krijgen ze 1,54 Fr. per dag, wat een week later opgetrokken wordt tot 2,29 Fr. Daarmee leven ze bijna in weelde. Ze koken in gamellen, braden in de deksels van de gamellen en hebben ook nog een grote geëmailleerde kom.

Uit het notitieboekje:

12/5/1917 - On sent vraiment la joie de vivre, surtout après un aussi long hiver. Ah, qu'il fait gai ici, dans cette ferme à moitié démolie, au milieu des prairies et des arbres, avec un étang à la porte pour plonger quand on a trop chaud. Avec cela, un petit service qui marche sur des roulettes. Personne pour

commander. Et les pommes de terre sont faciles à obtenir.

Er kruipt echter veel tijd in het koken, het afwassen en het boodschappen doen. Men moet voortdurend nadenken over wat men straks gaat eten. Ja, het werk van een huisvrouw is geen lachertje. Bovendien moet men goed rekenen om te zien dat men toekomt met zijn geld. Hij schrijft naar huis om gemakkelijke recepten zoals macaroni, rijstpap en dergelijke. Misschien kunnen zijn moeder en zijn tante ook een kokkin sturen ? Ze zenden hem in elk geval foto's op en recepten uit kookboeken en tijdschriften van prachtig opgepulde kalkoenen en patrijzen, van ratatouille niçoise en ganzenleverpastei op geroosterd brood. De vier hors-ménage mannen gaan bij de Engelsen op zoek naar eetwaren om te ruilen. De Engelsen zitten in de buurt en ze hebben gevraagd om in hun halfkapotgeschoten boerderij te mogen logeren want hun kantonnement is platgebombardeed. Als de Engelsen wegtrekken naar Ieper erven ze vijf lappen spek en tien kaarsen. Met andere Engelse burens ruilen ze 4 kilogram bloem tegen 11 dozen cornedbeef, 4 dozen witte bonen, een stuk kaas en een halve pot mosterd. Maar dat vergt lange discussies. Eén keer kan Valentin met zijn vrienden de hand leggen op 40 potten confituur voor 0,20 Fr. het stuk, maar op dat moment moeten ze het op een lopen zetten voor een regen van Duitse granaten. En zijn grootste succes is de aankoop tegen 10 Fr. van een berubberde cape bij een Engelsman.

Tous mes bons souhaits, ma chère petite Mère, pour ta fête du 18 mai. C'est le jour où dans les temps heureux Alice et moi nous t'apportions un beau bouquet et parfois un joli petit cadeau, une petite pièce d'argenterie que tu aimes tant. Maintenant je ne peux t'envoyer que des baisers en conserve. Mais prends courage, chérie, ces temps reviendront. Après tous nos malheurs et nos tristesses nous aurons de nouveau une ère de bonheur. Cela ne se passe-t-il pas toujours ainsi ?

15/5/1917

Dan is het weer gedaan met de hors-ménage periode.

Ne t'inquiète plus à mon sujet, ma chère Mère, je suis à l'arrière maintenant, donc tu peux dormir sur tes deux oreilles. Je suis à ma plus grande honte et tristesse embusqué, surtout à ces moments où notre plus grande joie serait d'être au front. Mais que veux-tu, il n'y a rien à faire. Et d'ailleurs, même au

front je ne cours pas de danger. Tu crois que c'est dangereux n'est-ce pas ? Eh bien tu te trompes. Enfin, maintenant je suis embusqué, bonheur des mamans. Et je dors au-dessus d'une étable où nous aspirons avec délices les émanations vachères... Pardon s'il y a des fautes, je n'ai pas relu la lettre: ni lune ni bougie !

9/6/1917

Valentin verblijft dus ver achter het front, in Roesbrugge, en daarna bij Calais. Er volgen veertien dagen verlof in Deganwy bij zijn familie, en dan weer 12 dagen in Calais waar hij zich rot verveelt:

Nous sommes toujours à la même place, je pense qu'on nous a oubliés. Le temps est détestable, very rough and brute. On s'ennuie, mais comme je suis habitué à m'ennuyer, cela ne me fait plus rien. Voici la routine de ma journée: lever vers 7 ou 8 h pour l'exercice. Déjeuner, toilette. Puis je lis, je fume, j'écris jusque midi. Après le dîner je m'endors. Je vais prendre un verre et cherche mon journal que je reviens lire sur ma paillasse. A 5 h patates. Puis je vais au café ou fais une promenade ou reste à la maison et je me couche sans sommeil vers 10 ou 11 h.

30/7/1917

Op 13 september meldt hij aan zijn moeder dat hij tot brigadier benoemd is en de 59e batterij verlaten heeft. Zijn nieuwe post is D 213, 1e batterij, 3e groep, boeren en ketjes, brave jongens, maar ja ... en kanonnen van 105 mm. Jammer dat hij al zijn vrienden kwijt is. De broer van Maria Vercamer, Julien, is gesneuveld. Mag zijn broer Daniel nog eens met verlof komen naar Deganwy ? En ook Norbert Asseloos ? Michel Legray is adjudant geworden, maar zijn ouders zijn nog steeds in Oostende. Hij heeft Godeau ontmoet uit de Muscarstraat en vernomen dat Mevrouw Kies, vrouw van de majoor van het 2e Linie regiment een baby heeft gekregen, in Oostende. Hij heeft ook zijn grootmoeder bezocht in Wulveringem, en samen met Daniel ook diens ouders, erg teneergeslagen door de dood van hun zoon Julien. En de prefect van het Atheneum van Oostende is naar het schijnt met pensioen, maar Bogaerts volgt hem op. Zou Siskajut¹⁵ nog altijd zijn belangrijke taken vervullen ? In het dorp ontmoet hij ook Louis De Wynter wiens moeder en zus in Engeland verblijven,

15 Bijnaam van de parkopzichter (het park is verboden terrein voor de scholieren).

terwijl zijn vader in Oostende is gebleven en veel geld verdient. Nogmaals nieuws uit Oostende met een artikeltje uit "L'Indépendance Belge" in een brief van zijn moeder:

A Ostende

"Les marchés à Ostende ont toujours lieu à leurs dates habituelles. Les maraîchers venant des villages voisins sont accompagnés de leur bourgmestre respectif; leur présence en ville n'est tolérée que pendant un nombre d'heures strictement déterminé. Les transactions se font à l'aide de monnaie belge ou allemande ou encore avec des coupures en papier créées par la ville. La vie pour l'Ostendais resté patriote est très triste. Les personnes sans relations sont fort malheureuses. Ici, comme un peu partout en Belgique, les amendes pleuvent pour des futilités, et il n'est pas un Ostendais qui n'ait eu la sienne, grosse ou petite. Les ouvriers travaillent pour le compte de la ville qui s'est vue imposer certains travaux par les boches. Ils gagnent fr. 3 par jour. Les gens innocupés sont employés dans les boulangeries et autres institutions créées pour le ravitaillement de la population civile.

Le pain est brun et reste désespérément brun. Il y a très peu de poisson et celui qui nous arrive de Hollande atteint des prix inabordables pour les petites bourses qui sont les plus nombreuses. Les Allemands s'étant emparés de tous les bâtiments d'école, l'enseignement se donne dans des maisons privées. De nombreuses institutrices intérimaires remplacent les membres du personnel enseignant absent. Tous ceux qui sont restés Belges, et c'est la grande majorité, aspirent à un régime plus clément, mais, si parfois le spleen les étreint, ils reprennent bien vite courage et espoir dans la délivrance qui ne peut tarder."

In oktober 1917 wordt het opnieuw koud en regenachtig. Het kantonement is in zeer slechte staat. Het tocht verschrikkelijk want overal zijn er gaten en spleten en er is geen materiaal om te herstellen. Zal er steenkool komen? Dat valt te betwijfelen! Ondertussen bulderen de Engelse kanonnen oorverdovend.

Je dois avouer que je dois faire un effort, sinon je sentirais mon courage défailir à la pensée des 5 ou 6 mois de souffrances à passer. Puis il y a un grand désagrément, c'est que je suis mangé de puces, et pas moi seul, mais le cantonnement entier. Ce sont les mitrailleurs à chiens qui ont laissé tout cette cavalerie aux becs de cuivre.¹⁶ On a beau nettoyer de fond en comble, mettre

tout dehors, ça ne sert à rien. J'avais espéré que mon savon me préserverait, mais il me semble que les puces l'aiment. Aussi, la chasse est-elle ouverte de jour et de nuit. Faites seulement attention quand je reviendrai en congé, petite Mère et Tante, je pourrais en rapporter, la douane les laisse passer. Oui oui, ne riez pas, car je vous vois déjà pouffer. Si vous n'êtes pas sages, j'en rapporterai dans une petite boîte et j'en mettrai dans vos lits le soir, c'est moi qui rirai alors.

2/10/1917

Eind oktober verdwijnen de vlooiën wegens de koude. Valentin verdient nu 5,75 Fr. per dag als brigadier. Hij zal voortaan nog 2 Fr. bijkrijgen per dag verlof. Men vergeet toch niet hem een nieuwe vulpen op te sturen ? Dat was toch beloofd ? En vooral vloeipapier, want zie, zijn brieven zijn verschroeid door ze te dicht tegen de kaarsvlam te houden om de inkt vlugger te laten drogen. Hij zal bij zijn eerstvolgend verlof, half november, geen frontsouvenirs¹⁷ meebrengen, want de mannen van zijn batterij zijn geen kunstenaars, verre van !

Dan is er het drama van zijn goede vriend Alfred Snoeck, meege-deeld in een zwart omrande brief :

Le 12 octobre 1917

Mon cher Valentin,

C'est une bien atroce nouvelle que je viens t'annoncer. Mes deux frères sont morts, tués par éclats d'un même obus. C'est épouvantable ! Que vont devenir mes pauvres parents ?

Ils ont été blessés le 8 à 21 1/2 h alors qu'ils se trouvaient à leur poste. Jules fut tué sur le coup; René lui, ayant a peu près les mêmes blessures que Jules mourut le 10 à 4 1/2 h du matin, après avoir été trépané.

Prévenu par un télégramme m'annonçant que mes frères étaient blessés j'arrivai malheureusement trop tard. Tu comprends ma douleur lorsqu'à l'hôpital l'on me dit que mes bien-aimés frères étaient morts, alors que je ne les croyais que légèrement blessés. J'ai passé hier, le 11, une épouvantable journée. Je les ai conduits à leur dernière demeure, ils sont enterrés à côté l'un de l'autre. Ayant toujours vécu ensemble, ils ne sont pas séparés par la mort. Ce fut une bien triste cérémonie, car nous n'eûmes pas le temps de faire le nécessaire, pas un petit mot, pas une fleur. Dans une quinzaine je retournerai, car je tiens à

16 Kanonnen en kanonnières.

17 Uit granaathulzen gemaakte schotels, vazen, briefopeners.

aller me rendre compte de ce qui aura été fait.

Je ne continuerai pas plus longtemps, mon cher Valentin. Tu comprends que dans ces tristes moments j'ai beaucoup de difficultés à t'écrire.

Bien à toi,

Alfred.

De maanden november en december brengen Valentin van het ene kantonnement naar het andere, in Klein-Leisele, Steenstrate, Nieuwkapelle, Oostvleteren en Stavele. Elke nieuwe plek is telkens weer afschuwelijk, smerig en vuil. Ze beginnen dan onmiddellijk met de grote schoonmaak en het optimmeren van bedden, tafels en banken. Ze zijn nog maar net klaar of ze moeten opnieuw verhuizen :

Bref, je crois qu'ayant reconnu nos qualités, l'autorité militaire nous fait déplacer si souvent pour procéder au nettoyage des B.M.¹⁸

10/12/1917

Het ergste is evenwel de koude. Het is behoorlijk aan het vriezen en er is geen plaats om vuur te maken en geen brandstof. Wat doe je nu in een schuur ? Nog goed als ze boven een varkensstal liggen, dan stijgt van daar nog een beetje warmte op. Gedurende enkele dagen is Valentin adjunct-foerier, wat hem even weghaalt uit zijn eenzaamheid en verveling. Hij moet naar de militaire intendance om stro en aardappelen. Daar moet men onderhandelen en roepen en drummen om het gewenste gewicht te krijgen, vooral als er piotten voor hem staan die om 3000 kilo aardappelen komen. Hij slaagt er zelfs in nog drie zakken extra mee te happen, 't zal hen leren !

Le froid se fait cruellement sentir. Nous n'avons pas un seul poêle pour nous réchauffer. C'est une triste chose qu'après trois ans de guerre on n'ait pas songé un peu plus à améliorer la vie du soldat, et à lui épargner des tas de petites souffrances et d'ennuis qui n'ont presque pas de nom. Pour ma part, pendant les heures où je ne suis pas de service, je me mets sous mes couvertures, c'est le seul endroit où on ne grelotte pas de froid. Je fume une pipe et quand j'ai un peu chaud aux mains, vite j'écris une lettre que je clos quand mes doigts sont raidés comme c'est le cas maintenant. Mille baisers ma petite Mère, Valentin

18 Bâtiments militaires.

5 ou 6/12/1917

Kerstmis is al even miserabel als de vorige jaren. Er is geen verschil tussen een gewone dag en kerstdag:

J'espère que vous aurez un Noël un peu plus gras que moi. Ici grâce à la munificence de l'armée belge, nous avons reçu un tout petit gobelet (soi-disant 1/4 de litre) de vin (vinaigre baptisé) et on nous promet encore une boule de savon si nous sommes bien sages. Tu vois qu'on nous gâte ! Les Anglais qui sont ici à côté ne nous laissent plus dormir depuis deux jours. Ils font venir l'eau à la bouche. Ils ont tué un cochon, vin et bière coulent à flot, et les plums-puddings vont leur train. Que veux-tu, les petits Belges sont pauvres, ils n'ont plus le sou. En attendant je vous souhaite tous 'nen goeien hoogdag'.

Valentin

25/12/1917

Een glimp van hoop (1918)

1918 begint slecht. Valentin heeft met zijn mannen een kar vol hout gestolen en naar de batterij gereden. De soldaten wilden niet langer zonder vuur in hun ijsskoude schuilplaatsen blijven. Ze werden gesnapt. Valentin is verantwoordelijk. Normaal betekent dat krijgsraad, gevangenis en degradatie, maar voor een keer wordt door de vingers gekeken. Het incident is nog maar net achter de rug of zijn kar kiepert in de sloot na een verkeerd manoeuvre. Resultaat: een kapotte dissel. En tot overmaat van ramp rolt de dag daarop nog een wiel van zijn kar en breekt de veer. Tenslotte vindt men dat zijn paarden te erg bezweet zijn. Voor al die feiten zit hij met 8 dagen kwartierarrest opgezadeld en wordt zijn promotie waarschijnlijk met verschillende maanden uitgesteld.

Mais je ne m'en fais pas ma chérie. Je me moque bien de tous ces petits seigneurs du moment qui ont un si grand plaisir d'ennuyer leur prochain.

4/1/1918

Ook uit Oostende is het nieuws ongunstig. De zaken gaan slecht. Het schijnt dat "In het Anker" op de Groentemarkt Maria Vercamer zich verdacht gedraagt, en dat ze zelfs met een Duits officier naar Leipzig zou zijn weggelopen. In maart en april voeren de Duitsers met kracht hun offensief op, en vreest men meer en meer dat het front doorbroken zal worden. In dat geval lopen Calais en Duinkerke gevaar, en daarmee de verbindingen tussen Engeland en Frankrijk. Londen en Parijs worden gebombardeerd. De Belgische legerbakkerij in Adinkerke wordt in puin geschoten en de soldaten ontvangen tijdelijk beschuit, daarna een soort brood dat "pain Joffre" heet, en ook nog slecht Engels brood. De soldaten zijn ontevreden, de verloven worden "gesloten". Volgens Valentin's notitieboekjes vallen de granaten veel dichterbij de batterij dan hij in zijn brieven vertelt. Zijn moeder stelt hij gerust: ik zit achter het front, rustig en veilig, ik vul zandzakjes en bouw schuilplaatsen, we kijken naar de luchtgevechten boven ons en lopen weg als de Duitse vliegtuigen boven ons komen. Vergeet niet inkt-tabletten te kopen voor mijn vulpen, want Engelse inkt is hier heel duur. In februari kom ik nog eens met verlof naar Deganwy.

Er wordt druk heen en weer gecorrespondeerd, zowel met de familie, langs Nederland om meestal, als met de vrienden in Engeland, op het front. Valentin ontmoet de Oostendenaars Armand Bonne, Alfred Snoeck, Charles Landuyt, Van Entenrijck en Lebrun. En ook de boekhandelaar De Lannoy in de naburige batterij. Valentin schrijft een brief naar de Minister om tijdelijk ontslagen te worden en zijn zieke moeder te mogen bijstaan. Het antwoord is natuurlijk neen: de reden is niet ernstig genoeg. Uit Oostende wordt vernomen dat er een bom gevallen is op het huis van de Poupaerts, en één op het huis naast Hotel Albion, Groentemarkt, waarschijnlijk op de kruidenierswinkel of de ijzerwinkel.

Intussen hebben de Fransen en de Engelsen zware kanonnen naar het front gesleept. In Hondshoote bouwen de Fransen een labyrint van schuilplaatsen, loopgraven en ingewikkelde installaties. De brieven tussen Deganwy in Noord-Wales en het front doen er in de regel 7 dagen over, soms maar 4. De oefeningen en inspectiebeurten van hoge officieren volgen elkaar op.

Nous avons été bien inquiets pendant quelques jours. Maintenant la situation militaire semble s'améliorer et nous espérons que ça continuera. J'avais et j'ai toujours l'impression qu'ils ne passeront pas. Si les boches passaient, ce serait peut-être la fin de la guerre. Mais malgré tout je serais embarrassé de faire un choix. Je me surprends parfois à me dire que ça m'est égal qui gagne la guerre, pourvu qu'elle finisse. Hier j'ai mangé quelque chose que je n'avais plus goûté depuis longtemps, c'est du lait battu. La paysanne avait fait du beurre et elle nous a vendu du lait battu qui était excellent, bien épais avec des petits morceaux de beurre. J'en ai bu un demi-litre, froid. Puis je me suis arrangé avec mon camarade, le brigadier de cuisine. Je lui donne le lait, et lui il confectionne la pap, et nous la partageons. Heureusement que j'ai eu ça, sinon j'aurais bien eu faim. Nous n'avons reçu ce jour-là qu'un quart de pain, hier pareil. Ce serait bien triste si cela devait continuer ainsi. Les hommes ne tiendront pas. C'est le paysan qui paie les conséquences. On lui a volé de la viande, du jambon, du beurre. Les hommes traient ses vaches la nuit, volent son foin, attachent une fourchette à un long bâton et tâchent d'accrocher du manger à travers le soupirail. Ils appellent ça "een beetje gaan vischen". Le paysan est furieux évidemment, et pour se venger il met un cadenas sur la pompe, de sorte que pour se laver il faut prendre de l'eau puante dans un sale petit fossé. Voilà, que veux-tu ? C'est la guerre !"

4/4/1918

Rodolphe De Buck, Valentins vriend, schrijft hem vanuit Langemark op 11 april 1918 de volgende brief :

Brigadier Tintin,

'k Ontvang vandaag uw koddig briefje, waar op zo maar naïef ga weg over vrijen, balkon en achterhuis gesproken wordt, dat gaat wat ver hoor jongen voor uwen ouderdom, en nu vooral als iedereen op zijn vaderlandsche plichten denkt krijgt gij zoo maar wispelturige gedachten ?

Ik zit hier te Langemark en dat is hier nogal iets gesc... hoor.

Zeg, embusqué, hebt ge van uw leven Merkem gezien ? Hewel, hier is het nog slechter. Hier is de lucht verpest door de kadavers die hier nog liggen boven de grond sedert ten laatsten vooruitgang, ik heb er al eenige begraven omdat we hier zouden kunnen blijven. Ik sta hier wat vooruit op de crête en ben anti-tanks met mijn stuk, "pièce sacrificée" zeg !

Wat denkt u van het Duits offensief ? Dunkt me dat ze noordelijk komen, want het rommelt en 't kraakt hier verdommelijk in de geburen. Ge weet dat we ook eenige dagen in Loo geweest hebben, denk ik, is me dat een sektor, 'k heb er geen enkelen trou d'obus gezien, voor de batterie stonden de koeien in de weide. Zulke sektors zijn natuurlijk te kalm voor Stosstruppen als wij, en daarom hebben ze ook niet beter gevonden dan ons hier te steken, waar er geen enkelabri stond.

Zeg Tintin, heb ge nu reeds een woordje gedaan bij uw zuster voor mij, rep me eens een woordje daarover hé. Allez, Tintin, houd u kloek en opgepast voor het komende offensief.

Klauw ende groet,

Rodolphe.

In april 1918 gaat het er heel slecht aan toe in de Belgische sector van het front. Er is appel, men krijgt bevel zich klaar te houden voor de aftocht, omdat de Engelsen ten zuiden van Ieper teruggedrongen worden. Men zal het front onder water laten lopen om de uitgespaarde troepen naar Langemark en Ieper te sturen. Men demontereert en verhuist het hospitaal van Beveren. De rails en het militair materiaal ondergaan hetzelfde lot. Het moreel van de soldaten is onder nul.

In Valentins notitieboekje staat op 15 april 1918

J'ai de nouveau apporté un seau de lait battu à mon camarade le brigadier de cuisine Oversteyn pour faire préparer avec du riz. Je me suis pesé : avec bot-

tines, guêtres et tout habillé 74 kilos.

Maar de aftocht wordt afgeblazen dank zij een opmars van 20 km door de Engelsen bij Amiens en de mislukking van het Duits offensief bij Bailleul. De broodrantsoenen worden hersteld. De batterij verplaatst zich naar Ieper en dan naar Woesten en Roesbrugge. Woesten is een zeer gevaarlijke plaats bij de spoorweg en de geblinddeerde trein. Het regent daar granaten en bommen. Bij Hondshoote moeten ze munitie halen, meestal 's nachts.

Notitieboekje :

25 avril 1918- Vers 3 heures du matin nous avons été éveillés par une canonnade formidable qui a cessé vers 9 ou 10 heures. Le soir j'ai dû accompagner les caissons qui ont été faire leur plein. Au milieu de la route un obus à gaz est tombé à 10 mètres de la tête de la colonne. Nous avons fait 200 m de galop pour être hors de la zone dangereuse. Nos figures étaient pleines de petites taches noires. Nos habits sentaient la moutarde et on avait un mauvais goût en bouche et la gorge sèche. En rentrant nous devons faire le paquetage et nous tenir prêts à partir, il paraît que les boches ont pris Kemmel ce matin .

26 avril 1918- Tout tremble ici. La bataille est terrible. Le soir nous assistons à un feu d'artifice merveilleux et terrifiant. Chacun est anxieux. Personne n'a envie de rire. On songe aux malheureux qui sont dans la fournaise et on se demande si les boches ne passeront pas. Malgré tout on a de l'espoir. Les jampotten¹⁹ ne sont pas seuls là-bas. Il y en a d'autres qui se tiennent à l'écart mais qui seront là au bon moment."

Valentins moeder schrijft dat ze hoopt dat de Belgen toch niet het laatste stukje land dat nog vrij is zullen moeten verlaten. Mocht je gevangen genomen worden, schrijft ze, richt je dan direct tot Mijnheer Levy of Mijnheer Becker bij wie je in Berlijn stage hebt gelopen, of tot Frau Wollman waar je in pension was. Die zorgen er wel voor dat je in een bureautje terecht komt. En ondertussen stopt ze 40 Mark en nog 20 Fr. in de envelop voor het geval dat de oorlog slecht afloopt.

Begin mei wordt het weer mooier en warm. Valentin bevindt zich nu een weinig voor en links van Woesten. Hij leidt een "baladeuse", een kanon alleen, dat hij mag verplaatsen naar willekeur. Daarmee schiet hij 12 schoten per uur, op goed geluk, in de richting van de Duitsers.

19 De Fransen.

Dat brengt de vijand in de war die denkt dat daar een nieuwe batterij opgesteld is. De gevangenen vertellen dat zo'n baladeuse veel schade aanricht omdat men niet kan voorzien waar de granaten vallen.

Je pouvais tirer où je voulais et c'était, ma foi, une occupation qui me plaisait.

3/5/1918

Intussen hebben de Engelsen Poperinge geëvacueerd. De bevolking is reeds weg omdat de stad zo erg beschoten werd. De Belgen gaan een wandelingetje doen in Poperinge en plunderen er lustig op los. Doen zij 't niet, dan zullen de Duitsers ervan profiteren... Valentin belooft zijn moeder dat hij alvast enkele mooie cadeaus heeft voor haar. "En kijk eens naar mijn briefpapier "The Royal Arms" ! In een huis inbreken noemt men "een minuutje schrik hebben".

In zijn notitieboekje : *3 mai 1918 - J'ai acheté deux bonnes bouteilles de vin provenant de la cave du curé de Poperinghe. Les hommes dévalisent les maisons abandonnées et vendent tout ici à un prix relativement bon marché.*

Samedi, 4 mai 1918

Ma bien chère Mère,

J'ai quelques minutes entre deux tirs pour t'embrasser de loin et te dire que je pense beaucoup à toi. Puis je voudrais te dire un secret, mais je n'ose pas, de peur de faire trop mal au coeur. Mais je le dirai quand même. Quand on a éprouvé une joie ou un bien-être, on peut difficilement le garder pour soi. Enfin, le voici. Deux de nos hommes ont été rendre visite à la maison du curé, à sa cave, et je me suis permis le luxe de deux bouteilles de vin, mais du bon bordeaux, un peu jeune, mais fin. Tu comprends que j'en ai eu du plaisir. J'aurais bien voulu t'en envoyer mais malheureusement c'est impossible. Comme consolation je te dis que j'ai bu à ta santé et à notre prochain retour en Belgique.

A tous bons baisers et un spécial pour toi, ma chère petite Mère,

Valentin

Op 7 mei, noteert hij dat heel de divisie een week kwartierarrest heeft, als straf voor de plundering van Poperinge. Ze hebben heel

wat mannen betreft, en nu is de weg naar Poperinge afgesloten. De mooiste dingen zijn in elk geval weg. Waarom heeft de overheid dat niet voorzien en tijdig maatregelen genomen ?

Plots, goed nieuws over het eten :

Depuis quelque temps je n'ai plus à me plaindre de la nourriture. Je puis même dire qu'elle est excellente et aussi bien préparée que chez soi. Le seul défaut est la petite quantité, mais on s'y habitue. D'ailleurs, ici à la batterie nous recevons un supplément de 150 grammes de pain ce qui porte la ration de 600 à 750 grammes, ration suffisante pour un appétit moyen. Je n'ai donc plus à me plaindre, et le moral est excellent.

5/5/1918

Valentins zus, Alice, beëindigt een cursus Rode-Kruis verpleegster in Liverpool. Neef Henri Van Graefscheppe is definitief uit het leger ontslagen na een gasaanval: zijn longen zijn aangetast en hij wacht nu in Folkestone zijn terugkeer naar Oostende af. Valentin ontmoet René De Vleeschouwer die op weg is naar de loopgraven. En ook Albert Deroo die hem na al die jaren niet meer herkent. Hij meldt aan zijn moeder dat Violon de Ninove nu in zijn batterij zit, dat is de neef van Ernest Van Glabbeke. Hij vervangt de postbode gedurende een flinke week : dat brengt hem 8 Fr. op van de postbode, en 3,50 Fr. voor de verkoop van dagbladen : met dat geld schrijft hij zich in voor een schriftelijke cursus Engels vanuit Parijs. En... vraagt hij aan zijn moeder, zou zijn kapitein niet eens naar Deganwy mogen komen voor enkele dagen ? De man popelt van ongeduld. Hij heeft een buikje, maar eet niet overdreven veel. Intussen raast het offensief. Niemand mag met verlof en zo blijft het waarschijnlijk tot aan de overwinning.

Le 17 mai 1918

Ma Mère chérie,

J'espère que tu ne te sens pas trop seule et que tu n'es pas triste. Il faut avoir beaucoup de courage et d'espoir, et bien te mettre dans l'idée que là-bas fort loin, dans un petit coin de Belgique, près de ton pays natal, il y a quelqu'un qui t'adore et te comprend, qui songe toujours à toi. Que la moindre de tes peines le fait souffrir. Aussi je te supplie d'être gaie et d'avoir confiance dans l'avenir. Après la guerre nous rebâtirons notre vie, à deux ou à trois et comme nous nous

rattraperons alors ! Les peines présentes seront vite oubliées et tu goûteras le repos que tu as tant mérité. Il m'est impossible de te dire comme tu seras gâtée, choyée, aimée de tes chers enfants. Jamais une mère ne sera si heureuse. Ton fils qui t'adore,

Valentin

De enige hoop, dat zijn de Amerikanen : hun machtig materiaal doet denken aan Jules Verne en aan Wells, en bovendien zijn ze ook nog enorm moedig. Valentin heeft intussen een verzwakte maag van het vette eten. Hij heeft een smerig soort griep gehad: je kan je bed niet uit, je makkers moeten eten en drinken voor je halen. Hij heeft boter, melk en eieren gekocht om weer op krachten te komen. De maand juni is regenachtig en koud. Hij slaapt meestal in zijn tentje, dat de paarden soms omverwerpen. Zo ontsnapt hij aan de grove gesprekken en het gevloek van zijn kameraden. Als het buiten te bont wordt, neemt hij binnenshuis het bed over van de brigadier die met verlof is. Ze verplaatsen zich vaak, en elke verplaatsing duurt onvermijdelijk drie dagen : één dag om zich klaar te maken, één dag "reizen" en één dag installatie. De potten verhuizen nog veel vaker. Onmogelijk om in die drie dagen ook maar een briefje te schrijven. En de vlooiën zijn opnieuw van de partij !

Maintenant je connais le bacht en de kuppe comme ma poche. J'ai déjà résidé presque partout. J'ai bon espoir sur l'issue de la guerre. Mais je passe mes jours à me demander quand elle pourra bien prendre fin. Ces pensées me plongent dans la plus profonde mélancolie. C'est peut-être un peu à cause de mon isolement ici. Je n'ai aucun ami ici, et c'est bien triste de ne pas pouvoir échanger des idées, des sentiments quelquefois, car ça soulage quand on peut confier ses peines et ses espérances. Je me trouve au milieu de bons garçons pour la plupart, mais tous un peu rough and brute, qui ont une notion bien simpliste de la guerre, des questions politiques et sociales qui sont matière à discuter et je m'amuse à les écouter et à rectifier les erreurs qu'ils font. Je fais mon humble possible pour les instruire un peu et pour apaiser les mécontents. Aussi je ne sors presque pas et je passe tristement les longues soirées à penser, lire, étudier ou t'écrire.

10/6/18

Van zijn nichtje Margot uit Brussel ontvangt hij een lange brief, gedateerd 27 juni 1918, met nieuws van heel de familie en in 't bijzonder van de gebeurtenissen "In het Anker" in Oostende : *Pour le moment Tante Maria a beaucoup de besogne à tout mesurer et arranger chez toi. Ta maman a malheureusement eu trop de confiance en ces demoiselles Maria Ver. etc. Elles vous auraient bien tout à fait roulés et ruinés, elle et sa clique, si elles en avaient eu l'occasion. Heureusement Tante Léna a sauvé la périlleuse situation en y allant, franche comme tout et jurant comme un "paardemarchand" (ce sont ses propres mots tu sais !) pour remettre un peu d'ordre dans tes affaires.*

Einde juni begin juli 1918 volgen bevelen en tegenbevelen elkaar op. Naar Hoogstade. De dag daarop naar Alveringem. Dan toch tussen Hoogstade en Pollinkhove, en achter Nieuwkapelle. Dan naar een hoeve "Cornette" genaamd. Tussenin weer een vreselijke griep.

Uit het notitieboekje : *25 juin 1918 Dimanche et lundi j'ai été bien malade : tête, gorge, poitrine, dos, bras, jambes, tout me faisait un mal sans nom. Aujourd'hui je me suis levé fort affaibli. Je pense cependant pouvoir reprendre mon service demain. Tous les hommes de ma chambre ont été malades. Nous partons dans quelques jours pour le secteur de Dixmude. Un obus est tombé à 3 mètres de moi. Il n'a pas explosé.*

Gedurende heel de eerste helft van de maand juli is hij belast met de karwei proviand en paardenvoer in Izenberge van 8 tot 12 u of van 7.30 tot 11 u. Op 15 juli verneemt hij zijn benoeming tot wachtmeester. Eindelijk ! Er zijn volop benoemingen en mutaties.

En daar is Rodolphe De Buck weer :

"Bravo, menheere de wachtmeester, maar als ge nog eens tot wachtmeester benoemd wordt, laat het me wat vroeger weten hé ! Ge wordt dus nog méér embusqué, of gaat ge nu kazernerat worden ? of dresseur zeg ? Hier is het een soort van secteur waar ge in geen acht dagen een pet-pet hoort. We wonen ook in een chic abri, al dat ge wilt, en om ons niet te vervelen heeft onze coiffeur er niets beters op gevonden dan aan de batterie een formidable piste d'obstacles te maken, waar we nu dagelijks (de gradés natuurlijk) duchtig gedresseerd worden, en we hebben ook een barre fixe, een double barre, des poids de 10, 20, 30 kilos. Zeg, wist ge dat Maurice Lejour benoemd is tot 1e Lieutenant ?...."

31/7/1918

Op 18 juli stapt hij met zijn batterij op de trein, hij als wachtmeester, in een coupé 2e klas met zijn vieren, de soldaten als haringen in een ton, op weg naar Eu (Seine-Maritime) om daar de 3e batterij van 105 mm. te vormen, 1e groep, regiment Z 80. Samen met hen reist een infanteriedetachement dat op 21 juli in Le Havre moet deelnemen aan de wapenschouwing. Intussen heeft zijn moeder hem een briefje gestuurd waarin staat dat hij weldra een tafel van het huis Waring and Gillon zal ontvangen...

Je ne comprends pas bien ce que tu veux dire en parlant de la table de Waring and Gillon. C'est sans doute une farce qui est en train de s'échafauder à mes dépens. En tous cas je suis sur mes gardes !.

1/7/1918

Maar enkele dagen later :

Ma bien chère Mère,

D'abord un grand merci pour les meubles pliables confortables et si faciles à emporter. C'est tellement beau que je n'ose presque pas les employer et je les garde précieusement. Mais je me demande à quoi doit servir le coussin : pour poser les pieds ou pour s'asseoir ?....

Valentin

4/7/1918

De vorming in Le Camp de la Vierge boven Eu duurt 6 weken. Na drie dagen komen de paarden, de nieuwe kanonnen, de rekruten. En dan volgt weer maar eens het gewone menu van paardrijden, oefeningen, wacht, verveling, geen verlof, zelfs geen avondpermissie (want teveel mannen komen dan met een dag vertraging terug op hun post). Hij probeert een paar keren te zwemmen, maar ziet ervan af wegens erge krampen.

Het mooiste moment tijdens de 6 weken in Eu is de uitnodiging op het huwelijk van een vriend uit zijn batterij met een Frans meisje. Valentin was getuige.

Arrivé sur place à 9 h, je trouve toute la famille en émoi parce que les voitures ne sont pas encore là. Ah quelle affaire ! Enfin elles arrivent, ce sont deux

voitures de famille qu'on nomme "tapissières". On s'engouffre, et au trot à la mairie. La cérémonie habituelle, mais qui m'intéressait fort : c'est la première fois que je vois une chose pareille. Ensuite à l'église, allocution du curé etc. Après nous sommes allés prendre l'apéritif dans un café, toute la compagnie dont deux vieux messieurs en redingote, cravatés de blanc et avec haut-de-forme. Puis déjeuner - promenade en voiture dans une localité avoisinante - et des apéritifs. Retour : apéritifs, apéritifs et apéritifs, toujours avec les "chapeaux-buses" et toutes les dames, jeunes et âgées. Il va sans dire que les rares jeunes gens avaient du succès auprès de ces gentilles Françaises ! Nous avons dîné et j'ai quitté la compagnie à minuit. A une heure du matin j'arrivais au camp. Bref, je me suis fort bien amusé.

30/7/1918

Hij heeft in Eu ook een boeiende conversatie met een ingenieur-soldaat die als spion o.a. in Oostende de plaats van de kanonnen moest observeren en nu in zijn batterij zit: :

J'ai tâché d'avoir quelques renseignements sur notre maison ainsi que sur la pâtisserie Libert, mais il n'a rien su me dire à ce sujet, parce qu'il ne connaît pas la ville. A cette époque (l'été 1917) il n'y avait pas trop de détruit : ici et là une maison du côté du quai des Pêcheurs ainsi que du côté du Gaz et du 3e bassin. Un jour un obus tombant sur une église a tué 80 personnes. Il paraît que les boches déménagent toute la Belgique. Ils prennent tout ce qui est fer ou cuivre, les statues, les réverbères, les boutons de porte. Ce qu'ils ne peuvent pas emporter des usines, ils le cassent à coups de marteau. Du côté de Gand, de Courtrai toutes les machines sont prises ou cassées.

Il dit aussi qu'à Bruxelles on voit beaucoup de boeufs traîner les camions, c'est très drôle paraît-il, surtout quand ces bêtes sont fatiguées, qu'elles se couchent et que rien ne peut les faire continuer avant qu'elles soient reposées.

Les menées activistes ne sont pas graves du tout et passent inaperçues en Belgique. Si on apprend ici qu'il y avait beaucoup de monde à telle ou telle réunion, c'est qu'ils annonçaient une conférence sur un tout autre sujet. Quand le monde est réuni, on commence sur la fameuse question et les gens qui veulent sortir de la salle à ce moment-là sont empêchés par les soldats postés en sentinelle à la porte. Il a été tout étonné du bruit qu'on faisait par ici des fameuses menées activistes. Cela ne vaut même pas la peine d'en parler.

3/8/1918

Na 7 maanden zonder verlof, grijpt op 4 september 1918 de 14 ure durende nachtreis plaats van Eu naar Izenberge aan het front, met het 3e bataljon van de 1e groep van Z80.

Het offensief (1918)

De 4e artillerie divisie is voor 14 dagen met rust tussen Hoogstade en Pollinkhove en zal de eer hebben het offensief in te zetten. Op 15 september is Valentin met verlof en steekt hij voor de laatste keer het Kanaal over, op weg naar Deganwy. Hij wordt er zoals steeds vertoeteld door zijn moeder en zijn tante. Bij zijn terugkeer op 25 september is het offensief al in volle voorbereiding. Zijn batterij moet voor Diksmuide stelling nemen, in Kruisabele. Er wordt erg veel heen en weer geschoten, maar het moreel is opperbest. Op elk moment kan het bevel tot opmars gegeven worden. De Fransen komen massaal de positie versterken.

Uit het notitieboekje :

28 septembre 1918 - Cette nuit, pendant l'offensive un obus est tombé sur une de nos pièces. Monteyne est tué ainsi que deux autres. Le chef de pièce est blessé. J'irai peut-être le remplacer.

4 octobre - L'ordre de marche arrive. Nous partons à 4 h 30 demain matin. La batterie sera à Clercken et l'échelon à l'est de l'Yser.

5 octobre - Le pont n'est pas prêt. Retour.

6 octobre - Debout à 1 h du matin. Installation de la batterie à Clercken. Nous bivouaquons près du pont en bois qui donne sur Woumen.

Eindelijk het grote nieuws voor zijn moeder :

8/10/1918

Très chère Mère,

Enfin nous avons passé l'Yser. Nous avons dû attendre assez longtemps car nous ne pouvions passer avec nos pièces. Le terrain était trop mauvais. Il n'y a absolument plus rien ici, tout est démolé. Nous couchons sous nos petites tentes. Ce n'est pas fort amusant, car il pleut souvent et on doit dormir sur un sol humide. Je suis justement de semaine et j'ai un travail fou. Je dois diriger tout le bazar et ça n'est pas une mince affaire. Nous espérons aller en avant. Il n'y a plus d'inondations devant nous. Le moral est excellent, surtout que les boches demandent l'armistice, mais nous aimerions autant continuer. Je suis de nouveau à l'échelon., mais seulement à 10 minutes des pièces. Mille baisers à tous,

Valentin

Hij verneemt de dood van de broer van zijn vriend Willy Tubbax, Joseph. Hij kan de begrafenis in Hoogstade niet bijwonen. Ook de regelmatige verlofgangers van Deganwy, Henri Schollaert en Jan Volschaert, zijn zwaar gewond. De opmars gaat plots zo snel dat ze over Torhout het kasteel van Hertsberge bereiken. Een vliegtuig werpt strooibriefjes uit om te melden dat Oostende bevrijd is. Ze kunnen met hun kanonnen de Duitsers niet meer bereiken. Maar als ze in Bellem en Aalter aankomen is er een hevige Duitse tegenaanval. Valentins batterij valt terug op Hertsberge, kasteel Rapaert, waar ze in de salons slapen, luidruchtig pianospelen en verontwaardigd reageren wanneer ze ontdekken dat de Duitsers de kapel als paardenstal hebben gebruikt. Valentin kan verhinderen dat een soldaat de ogen uit de portretschilderijen in het kasteel wegsnijdt.

Oom Emile Libert, in Oostende gebleven, meldt aan zijn vrouw en aan de moeder van Valentin in Deganwy de bevrijding van Oostende :

Le 18 octobre - Ostende

Bien chères femmes et enfants,

Hippe hourra, les sales boches sont partis et nos chers Alliés sont là ! Quel bonheur, quelle joie ! C'est vraiment du délire ici en ville. Avant tout je vous dirai que je suis en bonne santé ainsi que toute la famille. Nous avons eu la bonne fortune, malgré tous ces bombardements de n'avoir pas un carreau cassé de tout notre coin de la rue de la Chapelle jusque chez Van Mullem²⁰. Nous avons été vraiment privilégiés.

La maison de Moulaert²¹ est détruite. A l'Ancre, chez Juliette, il n'y a pas eu de bombes, mais les carreaux et vitrines ont été plusieurs fois cassés. La place du marché a énormément souffert, ainsi que la rue du Quai. Mademoiselle Vercamer est partie pour l'Allemagne pour rejoindre son fiancé, la canaille ! J'espère qu'elle sera bien punie. Germaine est déjà à Bruges depuis un an. Les deux autres sont encore à Ostende. Toutes les marchandises sont liquidées (presque) et l'argent est en banque.

Mes chers, revenez au plus tôt, employez tous les moyens pour arriver les premiers. J'espère que bientôt je vais vous voir, et aussi mon brave Valentin, oh je l'attends à chaque instant, ainsi que René de Vleeschouwer, les braves, comme je les attends ! Écrivez-moi vite comment vous allez, car voilà si longtemps que je n'ai eu de vos nouvelles !

Emile

20 Pâtisserie tussen Wapenplein en hoek Kapellestraat en Ooststraat.

21 Wittenonnenstraat, 8, drie huizen naast "In het Anker".

Valentins moeder schrijft brief na brief om haar zoon aan te sporen onmiddellijk, maar dan ook onmiddellijk, naar Oostende te vertrekken om uit te vinden hoe het met haar huis en de winkel gesteld is. Eerst antwoordt hij dat dit niet kan omdat hij zich te ver van Oostende bevindt, dat de batterij intussen oprukt, dat hij haar zou kwijtspelen en tenslotte deserteur worden. Maar ze dringt zo harts-tochtelijk aan dat hij het uiteindelijk toch waagt.

In zijn notitieboekje staat heel bondig op zaterdag 26 oktober 1918 :

Parti à 4 h du matin pour Bruges où je suis arrivé à pied à 9 1/2 h. A 10 1/2 h parti à Ostende en bécane. Reparti à 5 h du soir pour Bruges et reparti de là au front à 11 1/2 h du soir. Arrivé à 6 h du matin à Hertsberge, éreinté et moulu après une étape de 50 km à pied et 50 km en vélo en 24 heures."

's Anderendaags volgt een omstandige brief over de Oostendse toestand :

Le 27 octobre 1918

Ma bien chère Mère,

J'ai enfin été à Ostende malgré mon capitaine qui ne voulait pas me laisser aller. Mais j'ai été en route pendant 24 heures sans dormir. J'ai d'abord été à Bruges voir Tante Alixe, et j'y ai reçu une bicyclette pour aller jusqu'à Ostende. Là-bas j'ai trouvé chacun en bonne santé. Il n'y a que l'Oncle Jules qui a été emmené par les boches. J'ai trouvé nos affaires dans un état qui laisse hélas fort à désirer. Heureusement que Tantes Léna, Maria, Marie et Oncle Emile ont fait tout leur possible pour sauver tout ce qu'ils ont pu. C'est vrai que cette Vercamer est fiancée à un boche, et quand son fiancé était parti, elle en prenait un autre pour un petit temps. La même chose avec Germaine qui était grosse et est partie avec son boche, avec Jeanne et avec Berthile. Vercamer était à la tête de tout et entraînait les autres. Seule Alida est restée honnête. On va l'engager au retour. Bref notre maison était devenue la plus grande maison de débauche d'Ostende. Vercamer vendait les marchandises à son profit et la famille ne pouvait rien faire parce qu'elle n'avait pas de procuration de toi. Néanmoins on a pu reprendre en tout une centaine de mille francs, grâce à l'audace de Tante Léna et de Tante Marie. On a aussi encore un peu de marchandises, mais ce n'est pas important. A la fin toutes ces filles avaient quitté la maison de peur des bombes. La famille en a profité pour vider la maison des marchandises et des meubles qu'elle contenait, car dans une mais-

donnée les Allemands auraient volé le tout. Donc notre mobilier se trouve chez les tantes et les oncles. Voilà en résumé la situation. La Vercamer est partie avec son Fritz et on l'a vue à Gand. Déposons une plainte au procureur du roi à Bruges. Elle doit avoir encore beaucoup d'argent de côté..

Enfin, il ne sert à rien de se lamenter. Nous aurons perdu beaucoup d'argent, mais perte d'argent est réparable. Si tu étais restée à Ostende, serais-tu encore en vie ? Et ne te serais-tu pas rongée d'inquiétude au sujet de tes enfants ? Tout ça n'est pas gai, mais nous aurons du courage, nous allons travailler ensemble et quand tout sera en marche et que je serai au courant, tu te reposeras peu à peu....

Ze zullen zo vlug mogelijk in Engeland, Frankrijk en misschien ook in Tielt textiel trachten in te kopen.

Overall werd Valentin natuurlijk met open armen ontvangen : ontbijt in Brugge bij tante Alixe, diner bij oom Emile die nog altijd de beste patisserie maakt, koffie bij Tante Maria, in aanwezigheid van Tante Marie en Jeanne, souper in Brugge waar Tante Alixe een lekker maaltijdje heeft klaargemaakt en Oom De Neve hem een doos fijne sigaren schenkt.

Valentins moeder stort moreel in elkaar. Ze is wanhopig, haar koffers staan klaar in Deganwy maar ze krijgt maar geen toelating om naar Oostende terug te keren. 25 jaar heeft ze gewerkt en nu is ze geruïneerd. Haar man is al zo lang dood, haar zoon heeft nog vele maanden legerdienst voor de boeg. Hoe zou ze dingen voor haar winkel in Oostende kunnen kopen als er geen transport is, als alles zo peperduur is ?

Intussen komt Valentins batterij in Nevele en De Pinte aan. Er wordt nog hevig geschoten. In zijn notitieboekje staat op maandag 11 november 1918:

Vers huit heures nous apprenons que l'armistice est conclu et commence à 11 heures. C'est à en perdre la raison ... Je dois partir à Bellem chercher des munitions. Il pleut. Malgré cela on est de bonne humeur. Le soir je suis revenu tout mouillé.

En op 13 november schrijft hij uit De Pinte :

Ma bien chère Mère,

Hourra voilà enfin la guerre finie et pour comble de bonheur j'ai encore ma santé et mes quatre membres. Voilà le principal. Désormais tu peux être tran-

quille à mon sujet. Espérons que sous peu tu pourras revenir à Ostende, et alors notre bonheur sera complet. Je comprends bien ton impatience et celle de tante pour revenir. Nous sommes toujours à la même place et attendons avec impatience le moment de la libération complète du Pays. J'attends ton papier à lettres. Mille bons baisers pour toi, Tante et Willy,

Valentin

Vanaf 18 november begint de herovering van het land : De Pinte, Dendermonde, Overmere waar klokken, vlaggen, opschriften en lampions een vrolijke sfeer scheppen. Overal leest men "Welkom onze dappere helden", "Leve de Koning", "Leve de Bondgenoten". De soldaten slapen bij de mensen thuis, eindelijk eens in een echt bed. De paarden worden ondergebracht in een fabriek wat verderop. Dan gaat het naar Baasrode en Mechelen waar ze in de kazerne logeren. In Mechelen is de feeststemming fantastisch, de lantaarns branden, er is muziek overal en bier in overvloed. In Tremelo werden alle huizen in 1914 verbrand, maar er is veel nieuwbouw, en de mensen behandelen hen als prinses : ze helpen hen de paarden optuigen en drenken, en zijn uitzonderlijk vriendelijk. In Aarschot horen ze hoe wreed de Duitsers huishielden in 1914. Ze doen hun triomfantelijke intrede in Diest en Kermt. Overal triomfbogen, vaak de dorpsfanfare die de Brabançonne speelt terwijl ze door de hoofdstraat trekken. In Hasselt bereikt de vreugde een summum. Thémistère bij Spa is echter onovertrefbaar :

Notitieboekje, 1 december 1918

Accueil comme jamais nous n'en avons eu. A 3 h réception des soldats. Allocution du bourgmestre. Discours et réponse du colonel. Farandoles à travers tout le village. Musique, chants et danses jusqu'au soir. Bien logé chez de braves gens"

Valentins moeder heeft Deganwy verlaten en is intussen in Londen aangekomen. Maar de repatriëring komt nog niet vlot op gang. Eerst zijn de Brusselaars en de Antwerpenaars aan de beurt. Dan mag ze wel oversteken, maar zonder bagage. Ze leent bij Mr. Knowles van Debenhams, haar vooroorlogse textielleverancier, en koopt zakdoeken, katoen, vlaggen, madapolam²², keukendoeken, tafellakens, handdoeken, kindermantels, rokken, reisdekens enz. Alles is welis-

waar verschrikkelijk duur, maar ze moet toch onmiddellijk de winkel weer kunnen opstarten in Oostende. In elke brief klaagt ze over die vreselijke financiële aderlating en over het feit dat ze van haar zoon zo weinig brieven ontvangt.

Valentins antwoord :

Nous avons fort peu de temps. Nous voyageons chaque jour et le soir c'est la fête. J'ai reçu une lettre de Daniel Vercamer qui a honte de la conduite de sa soeur et qui s'excuse. Il espère qu'elle arrangera les choses à ton retour à Ostende. Ma chère petite Mère, c'est bien triste ce qui nous est arrivé, mais nous sommes tous les trois en bonne santé. Je me suis tiré de cette affreuse guerre sans une égratignure et ce bonheur compense bien la perte d'argent que nous avons faite, n'est-ce pas chérie .

23/11/1918

Ze steken de grens over in Welkenraedt, defileren in Aken waar de mensen sip kijken, maar de meisjes reeds saluutjes werpen. Dan naar Eschweiler, Boich en Jülich. Overal zachte bedden en lekkere maaltijden bij de Duitsers waar ze logeren. De tocht eindigt in Willich, een voorstad van Krefeld. Daar zullen ze blijven.

Je suis fort bien ici. Les boches ont tellement peur qu'on peut obtenir tout ce qu'on veut. J'ai un bon lit, je mange avec eux, ils nettoient mes bottines, lavent mon linge. Je n'ai qu'à parler et on court pour me servir. Donc je ne pourrais être mieux. En outre il y a un tram ici qui roule à Krefeld. J'y vais presque chaque soir. Nous ne payons pas le tram. Et le mark ne vaut plus que 70 pfennig. Mais quelle différence de vie ! C'est toujours la vie de soldat, mais combien améliorée ! Nous n'avons plus du soldat que l'uniforme. Quant au reste ça marche à la papa, chacun se fiche un peu du bazar, la guerre est quand même finie, dit-on.

Krefeld-Willich, 17/12/1918

Valentin maant zijn moeder aan zoveel mogelijk in Engeland te kopen. In België is er niets te vinden, en als er iets is schrikken de prijzen af : 400 Fr. voor een pak in België, 10,5 Mark per meter voor een satinette van 1,25 Fr. in België voor de oorlog ! En alles nave-

22 Madapolam = grof gekeperd katoenen weefsel.

nant. Dus Engeland is niet zo duur, en de Oostendenaars zullen het allemaal heel goedkoop vinden. Naarmate kerstmis nadert, denkt men aan de viering:

J'ai peu de temps pour écrire, on s'amuse trop par ici ! Tu devrais nous voir ici avec tous ces boches, comme on a du plaisir ! Et dire que nous les détestons et eux nous aussi peut-être. Nous nous apprêtons à passer la Noël. Je me demande ce que ce sera, ils n'ont pas grand'chose à manger, mais ils auront quand même assez, et les gâteaux s'empilent dans la cave et les bouteilles de cognac sont mystérieusement apportées avec d'autres paquets et enfermés avec l'arbre de Noël dans le salon. Est-ce qu'ils nous inviteront ?

Crefeld-Willich, 20/12/1918

Kerstmis werd inderdaad een groot succes, met konijn en taart en veel drank.

Oudejaarsavond is even glorieus :

Nous avons fêté le réveillon avec les boches. Ils avaient fait venir un tonneau de bière et du cognac. Nous avons tous bu, dansé, chanté jusqu'à 4 heures du matin. Heureusement que cette bière n'enivre pas. C'est du ersatz Bier. Elle est bonne, mais fabriquée au moyen de produits chimiques.

Enfin, je n'ai pas à me plaindre. Je suis comme l'enfant de la maison. Le soir, quand je fais mine d'ôter mes bottines on se précipite pour apporter mes pantoufles. On est fâché quand je ne mange pas assez. Et pour pouvoir manger comme eux il faut en avoir un estomac ! Ce n'est pas comme en Angleterre ! Quand je rentre en retard pour souper, on attend, et ils sont encore fort contents de me voir ...”.

Crefeld-Willich, 2/1/1919

De laatste brief over Oostende onmiddellijk na de bevrijding is van de hand van “Miss”²³. Ze was de Engelse gouvernante van Valentin en Alice voor de oorlog en verliet de stad in oktober 1914. Ze verbleef in Manchester tot 1916 en keerde toen naar België terug over Nederland en Zelzate om zich dan in Gent te vestigen.

23 Echtgenote Eugène Vander Poorten.

January 2, 1919

My dearest Alice,

.... Eugène and I went to Ostend last Monday. We paid a visit to Melle Maria en Melle Lena Haverland, and we had a nice long chat about all sorts of things. Of course I have heard about all what was going on with Melle Vercamer and company a year ago. At first I would and could not believe it and I feel very bloodthirsty about it. If I meet her in Ghent, she should not get out alive. We passed by the "Ancre", it's all closed up, the walls have suffered a bit from the shrapnels, and the windows too, a bomb must have fallen through Haelewyck's house²⁴ where now the masons were busy working. The tiles and part of the roof of the school are off. Ostend has suffered terribly, from the Phare to the Kursaal it is sad to see. The Kings Chalet has not been damaged, but the Gallery where we used to run when it was bad weather, you ought to see it, there is not a window in it, or an iron bar or a gate. In the Royal Palace Hotel the Gallery has completely been blown away and there are 3 German guns placed on the Digue and great big holes where they had placed their guns. Those horrid Boches have spoilt dear old Ostend for a good time to come and in the town there are also a good many houses that have suffered. I am sending you also two cards of the Eglise of Saint-Pierre after a bomb had fallen in (a German one Melle Haverland told us), you can see the dead still lying there and a little child. It's terrible when you see and hear all the Germans did during the war.

We bought two loaves of cramique bread at Ostend, 2,50 frs for one. In the good old time we had it for 50 centimes. There are such a lot of shops closed or changed in the rue de la Chapelle that I didn't know where I was. We stayed at the Hôtel de la Couronne. In our bedroom was a broken window with a piece of lino-leum in the place, with a hole in it, so you can guess how warm we were.

I am glad to hear that you have had a good time in England. It was a pity I didn't know where you were in 1915, I didn't even know Madame was in England either, as we went off with a rush the day before the Huns²⁵ came to Ostend. We walked to Nieuport, then a fishing boat took us to Calais. We were two days on the famous boat with no food, so it was impossible to feed the fishes. Then from Calais to Le Havre to get our passports for England and we stayed in Manchester until we came back here to Ghent.

Write soon to let me know when you are coming back. Our very best respects to Madame and love and kisses from Odette and myself,
Yours affectionately,

Old Thing

24 Apotheek, Groentemarkt 6.

25 De Hunnen = Turkse Mongolen en scheldnaam voor de Duitsers.

Het laatste kaartje van Valentin is gericht aan zijn zus Alice, komt uit Willich-Krefeld en is gedateerd 18 april 1919. Hij verblijft dus nog in bezet Duitsland.

Het allerlaatste bericht wijst erop dat hij in de kazerne te Etterbeek op een kantoor zit. Het is een kaartje van een gedemobiliseerde vriend die om inlichtingen vraagt :

Turnhout 7/7/1919

Beste Valentin,

Ik kom van te vernemen dat ik op de 17e mijn papieren ga hebben. Wil zo goed zijn er met Sembier over te spreken en voeg er een briefje bij waarom ik naar Etterbeek moet komen om mijn papieren te tekenen. Ik kan dat thuis doen. Wat ga ik trekken en wat moet ik teruggeven ?

Mijn sac-à-paille is ginder gebleven, dat weet ge wel. En op 21 juli zijn er dan geen feesten in de caserne ? Schrijft me vlug en zet er de stempel op van het regiment. Tot ziens,

Willy

Hoe zit het met mijn croix de guerre ? Want die moet ik nog krijgen.

Hier houdt de briefwisseling op. Valentin beëindigt zijn dienst in de kazernes van Etterbeek en onderneemt heerlijke lange tochten te paard in het Zoniënwoud, naar zijn zeggen de mooiste periode van zijn leven. Men moet echter te Brussel zijn militair dossier raadplegen om te lezen dat hij op 26 augustus 1919 gedemobiliseerd werd na 34 maanden aan het front en 10 maanden achter het front. Hiervoor wordt hem de “Croix de feu avec palme” toegekend.



Camille Dewaele vóór zijn stoffenwinkel "In het Anker" op de Groentemarkt te Oostende in 1900



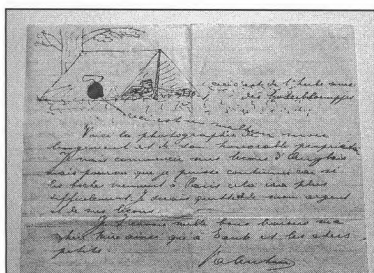
Valentin Dewaele na zijn stage in Duitsland, 1912-1913, 18 jaar oud, aan het werk "In het Anker"



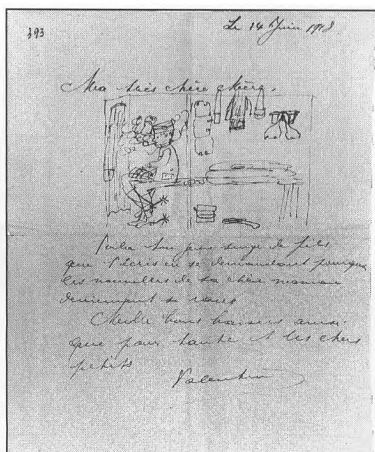
Valentins moeder, tante Eudoxie Libert en twee kinderen, en Alice, Valentins zuster, als vluchtelingen in Deganwy, Noord-Wales (1917).



"In het Anker" tussen 1919 en 1926, op het Wapenplein, vóór de afbraak en heropbouw in art déco stijl (tekening J. Vansteenkiste)



"Je t'envoie mille bons baisers, ma chère petite mère ..."



Eén van de 450 brieven van Valentin aan zijn moeder (14 juni 1918)



Valentin, stamnummer 4878, artillerist, 4e divisie, 59e batterij, IJzerfront (1916)

Boekbesprekingen

N. DEKLERCK, **De Sint-Trudoabdij te Brugge 1584-1796**. Brugge, 1998 (Instrumenta canonissarum regularium sancti sepulcri VIII).

In 1996 werd de jonge Brugse Nele Deklerck licentiaat in de geschiedenis met een onder de leiding van prof. M. Cloet gemaakte verhandeling onder de titel *Het leven van de reguliere kanunnikessen van de Sint-Trudoabdij te Brugge, 1584-1796*. Het mag een gelukkig toeval heten dat in 1998, het jaar waarin de Sint-Trudoabdij 750 jaar bestond, de verhandeling van Nele Deklerck in een herwerkte versie in boekvorm kon worden uitgegeven door bemiddeling van het Algemeen Rijksarchief.

De hier behandelde geschiedenis situeert zich tussen 1584 en 1796, de periode waarin de abdijsamenleving van Sint-Trudo binnen de Brugse stadsmuren leefde volgens de statuten van Windesheim. Na een inleidend hoofdstuk, waarin de geschiedenis van de Sint-Trudoabdij voor 1584 wordt behandeld, valt het zorgvuldig opgebouwde exposé uiteen in drie delen: een gemeenschap van personen (deel I); leven als reguliere kanunnikes of als lekenzuster in de Sint-Trudoabdij (deel II) en een gemeenschap in contact met de buitenwereld (deel III). Het geheel wordt afgesloten met 14 bijlagen, 3 indices en een uitvoerige bibliografie.

De aandachtige lezer wordt aldus vooreerst uitvoerig ingewijd in de interne organisatie van de Sint-Trudoabdij en de opname in de kloostergemeenschap. De auteur gaat in het eerste deel ook uitvoerig in op het verschil tussen kanunnikessen, conversinnen en donatinnen of lekezusters. Boeiend is een hoofdstuk over de demografische aspecten, waarbij een poging wordt ondernomen tot reconstructie van de kloosterbevolking en waarbij de leeftijd van overlijden en de doodsoorzaken van de vrouwelijke religieuzen worden onderzocht. In het tweede deel worden vooreerst de gebedsdiensten, het sacramentele leven en de ascese en boetedoening behandeld, waarna interessante hoofdstukken volgen over het dagelijkse leven in de Sint-Trudoabdij (kledij, voeding, rust en ontspanning) en arbeid en sociaal engagement (handenarbeid, intellectuele arbeid, de onderwijsfunctie van de abdijs). In een derde, meer hybride deel, wordt o.a. ingegaan op de abdisverkiezingen, de visitaties en de opheffing van de Sint-Trudoabdij in 1796.

Het werk van Nele Deklerck staat bol van de informatie en ze heeft zonder de minste twijfel een zeer verdienstelijke licentiaatsverhandeling voorgelegd. Betekent dit ook dat ze een boeiend boek heeft geschreven? Naar onze smaak is ze daar onvoldoende in geslaagd, omdat ze te veel gebruik heeft gemaakt van formele of normatieve bronnen, zich iets te krampachtig aan de bronnen heeft vastgehouden, te veel in herhalingen valt en geen overtuigende besluiten weet te trekken. Er is, met andere woorden, iets te veel omkadering en iets te weinig inhoud. Spijtig, want er zat ongetwijfeld veel meer stof in om de lezer echt te kunnen boeien.

Op twee punten willen we nog even verder ingaan, met name de bibliografie en het taalgebruik. Bij de bronvermelding heb ik me gestoord aan de gegevens die vermeld staan bij het Rijksarchief te Brugge : er wordt helemaal niet verwezen naar de *Cumulus ecclesiasticus*, waar nochtans heel wat interessante documenten over de Sint-Trudoabdij terug te vinden zijn; er wordt geen aandacht besteed aan de onderverdelingen die in het "Nieuw Kerkarchief" werden aangebracht; de "doos vrouwenkloosters" waarnaar onder de rubriek "Blauwe nummers" wordt verwezen bestaat niet meer en is reeds een hele tijd op een andere manier toegankelijk gemaakt; bij de verwijzingen naar de "Aanwinsten" wordt nog steeds gebruik gemaakt van de oude nummering. Spijtige slordigheden die eigenlijk op een simpele manier vermeden hadden kunnen worden. Gelukkig heeft ze de Statutenboeken opgenomen in de bibliografie, hoewel ze het in de tekst (p. 148) enkel heeft over de codex met de statuten die in het archief van de abdij berust. In de bibliografie (p. 244) wordt ook nog verwezen naar de *Société d'Emulation* die sinds jaar en dag Genootschap voor Geschiedenis heet. Maar daarmee zijn we bij het taalgebruik aanbeland.

De auteur had er inderdaad goed aan gedaan haar werk op taalkundig vlak nog eens grondig na te lezen. Dan hadden pareltjes vermeden kunnen worden als "... werden deze voorwaarden echter met twee maten en twee gewichten opgevolgd" (p. 18); "Ze droeg zorg over hetgeen het tijdelijke aanging" (p. 33); "De rector stond in voor de geestelijke verzorging van de kloostergemeenschap" (p. 39); "Hij inde tevens de kapitale penningen op deze goederen" (p. 41); of "... iemand die het verarmde klooster van Sint-Trudo er weer bovenop heeft geholpen dankzij zijn spaarzame economie" (p. 43); "Na de mis ontdeed de rector zich van het kazuifel en bad een oratie" (p. 58); "Toch beloofden ze bovenal gehoorzaamheid aan de abdis en het convent beloofden (sic)" (p. 71); "Om onze honger te stillen proberen we teven te achterhalen wat de religieuzen aten" (p. 129). Ook het voortdurend door elkaar gebruiken van termen priorin en prioeres heeft me gestoord. En is voorzangeres een correcte Nederlandse term ? Ik ben geschrokken toen ik las dat Steenvoorde in de Zuid-Vlaamse industriestreek ligt (p. 9). Voor zover ik weet had de Raad van Vlaanderen geen voorzitter (p. 22) evenmin als er te Brugge een grootbaljuw vertoefde (p. 25). De graaf van Ongnyes wordt hier Onguyes genoemd (p. 26). Wanneer een babbeltje slaan met de kokkin door sommige religieuzen als een noodzakelijk kwaad werd aanzien dan was het naar hun aanvoelen geen (en niet een) inbreuk op de clausuur (p. 42). Heel even geeft de auteur zelfs de indruk dat in de 15de eeuw de elektrische verlichting reeds was uitgevonden : "Ieder had nog een half uur voor zichzelf, alvorens het licht uitging" (p. 142). Allemaal spijtige slordigheden die uiteindelijk het leesplezier aantasten.

Samenvattend kunnen we stellen dat we hier te maken hebben met een erg verdienstelijke licentiaatsverhandeling, maar vooraleer tot publicatie over te gaan diende het geheel nog grondiger herwerkt te worden.

M. Nuyttens

J.-CL. HOCQUET (ed), **La diversité locale des poids et mesures dans l'ancienne France**. In : Cahiers de Métrologie, t. 14-15, 1996-1997, 271 pp., ill.

Het tijdschrift *Cahiers de Métrologie* publiceert vaak een verzamelbundel. Dit is ook nu weer het geval. De *acta* van het *IIe Congrès international du Comité français de métrologie historique*, dat gehouden werd te Douai op 2 en 3 december 1994 zijn hier uitgegeven door J.-Cl. Hocquet, voorzitter van het Frans Comité voor historische metrologie. Het gaat om een verzorgde, gepast geïllustreerde uitgave. Zoals vaak het geval is met de handelingen van grote congressen is de diversiteit van de gebundelde studies groot, zodat verscheidenheid het haalt op eenheid. Toch zijn de gebrachte studies van een hoogstaand niveau en heeft de uitgever het gepresteerd niet alleen voor het ganse bundel een passende titel te vinden, maar heeft hij bovendien nog een aantal verantwoorde groeperingen doorgevoerd : "cadastrés et mesures agraires" (4 studies), "mesures des grains et rendements" (3 studies), "les produits alimentaires" (3 studies), "la soie ou comment mesurer la qualité" (2 studies), "les mesures et les pouvoirs" (4 studies). In totaal worden dus 16 studies uitgegeven en het is niet mogelijk ze alle in het bestek van een korte recensie te vermelden. Wij willen wel afzonderlijk enkele ervan signaleren omdat ze ons methodologisch van meer dan gewoon belang lijken of omdat ze in nogal belangrijke mate te maken hebben met de metrologie van onze gebieden. Tot de eerste groep behoren o.m. de studie van P. Portet, *Arithmétique, géométrie et arpentage au début du XV^e siècle. L'arpenteur arlésien Bertrand Boyssset et le calcul* (pp. 47-74), een bijzonder interessante studie over hoe een Zuid-Franse landmeter (en wellicht ook anderen) rekenden in de 15de eeuw. Eveneens heel belangrijk zijn de studies van F. Mouton, *Métrologie des grains et organisation de l'espace en Bordelais (XIII^e-XIV^e siècles)* (pp. 75-85) en van M. Touzery - Le Chenadec, *Le Cadastre de Bertier de Sauvigny et les mesures agraires dans le bassin Parisien au XVIII^e siècle. Une histoire cartographique* (pp. 87-99). In deze studies wordt cartografisch de (grote) verscheidenheid van maten en gewichten aangetoond en verklaard door economische en (vooral) politieke invloeden. Het gebruik van kaarten is evenzeer het geval in de studie van F. Michaud - Frejaville, *Boisieux et setiers, mesures locales en Berry à la fin du Moyen Age* (pp. 103-113). Deze studie zal, evenals die van P. Charbonnier, *L'origine de la diversité des mesures de blé dans la France méridionale* (pp. 115-126) en van G. Comet, *Mesures agraires et métrologie des grains. Rendements et densités* (pp. 127-135) vooral landbouwhistorici interesseren. Een interessante stelling - ook voor onze streken van belang - wordt geponeerd door H. Witthöft, *Le marc de Troyes, un marc régional?* (pp. 227-240), waarin de hypothese wordt geformuleerd dat de waarde van de mark van Troyes regionaal bepaald was maar dat de naam "mark van Troyes" supra-regionaal gebruikt werd.

De studie van M. Suttor, *Métrologie et pouvoirs souverains dans la vallée mosane au bas Moyen Age* (pp. 241-254) heeft rechtstreeks belang voor de metrologie van het Maasgebied. Aan de hand van een enquête over tolrechten in het gebied wordt de politieke machtsstrijd tussen (vooral) de prinsbisschop van Luik en de graaf van Namen belicht.

J. Mertens

G. DEJONGH & M. GOOSSENS, *Agriculture in Figures. Belgian agricultural and cadastral statistics of the period 1801-1825. Publication of source material.* Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, nr. 116, Leuven, 1997.

Het zou verkeerd zijn te veronderstellen dat dit werk alleen maar cijfermateriaal zou bevatten, zoals de titel laat vermoeden. De auteurs hebben de vele bladzijden cijfermateriaal voorzien van een degelijke inleiding. Feitelijk is het werk in twee delen opgesplitst.

In een eerste deel worden de landbouwstatistieken van de vroege 19de eeuw besproken. Het eerste hoofdstuk behandelt de geschiedenis en de beschrijving van de landbouwstatistieken. In een reeks secties worden in chronologische volgorde, de verschillende reeksen tellingen besproken met als afsluiting een item over de betrouwbaarheid en de bewaring van deze statistieken. De auteurs stellen dat deze statistieken betrekkelijk betrouwbaar zijn. Terecht wijzen zij op de kritische ingesteldheid die nodig is om dergelijke statistieken te benaderen: ondanks de veelheid van gegevens is de betrouwbaarheid van dergelijke statistieken omgekeerd evenredig met de angst die de landbouwbevolking had voor opeisingen of belastingverhogingen. Wat de bewaring betreft wijzen de auteurs erop dat de statistieken in theorie op drie niveaus bewaard werden: het gemeentelijk, het arrondissementeel en het departementeel niveau. De werkelijkheid toont dat op gemeentelijk niveau weinig bewaard werd en voor de andere niveaus verschilt de bewaring volgens arrondissement of departement. Het tweede hoofdstuk omvat een reeks tabellen waarin voor drie grote onderdelen - akkerbouw, bosbouw en veeteelt - zowel absolute waarden als opbrengstverhoudingen worden weergegeven en dit voor een groot aantal arrondissementen.

In een tweede deel behandelen de auteurs het kadaster tijdens de periode 1803-1825. In een eerste hoofdstuk bespreekt men het ontstaan van het kadaster en wordt de bron beschreven. In een tweede hoofdstuk wordt de periode 1825-1834 aangekaart. Bijzonder positief is het feit dat de auteurs zich de moeite getroost hebben om voor beide perioden een lijst van gemeenten op te stellen waarvoor documenten bewaard zijn. Daarbij dient vastgesteld dat voor West-Vlaanderen niets bewaard werd noch voor de eerste noch voor de tweede periode. In een tweede hoofdstuk worden de cijfers gepubliceerd voor iedere gemeente waarvoor documenten bewaard werden. Een zeer uitgebreide lijst van al dan niet gepubliceerde bronnen sluit dit werk af.

Tot besluit kan gesteld worden dat het spreekwoord "de vlag dekt de lading" hier van toepassing is. De auteurs brengen overzichtelijk gepresenteerd cijfermateriaal dat op een degelijke manier ingeleid werd. Dit werk mag niet ontsnappen aan de aandacht van eenieder die zich bezig houdt met de geschiedenis van de landbouw in onze gewesten tijdens de Franse, Hollandse en Vroeg-Beigische periode.

P. Vandewalle

M. DELANGE, **Oostrozebeke 1729-1797**. Een historisch-demografische analyse. Belgisch Centrum Landelijke Geschiedenis, nr. 119, Leuven, 1998, 224 blz.

Het is een bekend gegeven. Over de jaren heen wist prof. em. M. Cloet zich als de expert van de kerk- en religieuze geschiedenis in Vlaanderen door te zetten. Als vanzelf leidde deze verdienste ertoe dat een hele schare jonge historici zijn voetstappen volgden bij het uitwerken van hun licentiaatsverhandeling dan wel van hun doctoraat. Meerdere van deze "dekenijstudies" werden nadien trouwens uitgegeven; veelal gebeurde dit in de reeks van het "Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis". Minder gekend is het feit dat prof. Cloet, complementair met zijn basisonderzoek, zich voluit voor de historische demografie in de ruimste betekenis van het woord interesseerde en tal van zijn studenten voor deze discipline wist te enthousiasmeren. Als laatste in een lange rij was dit het geval met Michaël Delange. Zijn knap onderzoekswerk voor Oostrozebeke in de achttiende eeuw, dat gelukkig maar in boekvorm werd uitgegeven en aldus een breder publiek kan en zal aanspreken, brengt dit alles nog eens extra onder de aandacht.

Het tijds kader voor deze monografie, die op een doorgedreven en geautomatiseerde aanpak van een klassieke gezinsreconstructie teruggaat, is door omstandigheden eerder kort in tijd bemeten. Enkele lacunes in de parochie-registers voor de jaren twintig noopten er de auteur toe om zijn analyse tot zowat driekwart eeuw in te perken. Het moet hem hoe dan ook meer dan de nodige inzet gekost hebben om dit verdienstelijk werk te verrichten, wetende dat het bevolkingsaantal in Oostrozebeke tijdens de 18de eeuw nagenoeg verdrievoudigde. Blijkens een afgeleide raming voor het jaar 1700, gebaseerd op communicantencijfers, zou Oostrozebeke zo'n 1300 inwoners geteld hebben. De tellingen uit de Franse Tijd spreken van 3500 inwoners (+ 170%). Verwonderlijk is dit hoge groeiritme zeker niet, dit vanuit het besef dat het genoemde Mandeldorp zich helemaal gesitueerd wist in de "nijvere contreien" van de enorm opbloeiende en expansieve huisnijverheid die precies in de 18de eeuw zo kenmerkend was voor Zuid- en Binnen-Vlaanderen. Oostrozebeke lijkt wel het prototype van een proto-industriële leefwereld, in die zin dat in zo'n 90% van de huishoudens spinnewielen voorkwamen en in liefst 70% ook één of meerdere weefgetouwen. Het zijn verhoudingen die als recordcijfers gelden en als vanzelf op voortgezet onderzoek doen aansturen, inclusief een meer systematische controle van de theorieën van Fr. Mendels

i.v.m. de sociaal-economische en demografische implicaties van een doorgedreven proces van "proto-industrialisering".

Meerdere onderdelen ervan worden trouwens door M. Delange uitgediept, al lijkt hij zich niet altijd of evenzeer bewust van de relevantie van zijn bevindingen. Dat hij in menig opzicht, op empirische basis, de "modeltheorieën" van Fr. Mendels dient af te wijzen, had o.i. met meer en wellicht veel meer envergre onder de aandacht gebracht mogen worden. We herhalen immers dat Oostrozebeke een type-locatie is die voluit beantwoordt aan de eigenschappen van een proto-industrieel dorp met de meerderheid van de bevolking die part-time dan wel full-time in de huishouderij actief is. Zelden kon m.a.w. de theorievorming inzake de proto-industrie, zoals ze eerder op theoretische gronden gestoeld was, nagetrokken worden. Minutieus is dit met deze monografie gebeurd, zij het dat de conclusies (nog) scherper mochten geformuleerd worden dan thans het geval is. De ernst waarmee het basisonderzoek gebeurde, laat namelijk niet de minste twijfel ! Het is niet waar dat de huishoudens, actief in de huishouderij, zich kenmerkten door op jonge(re) leeftijd te trouwen, integendeel. Het is niet waar, integendeel, dat zo'n huishoudens zich onderscheidde door een zogenaamde excessieve vruchtbaarheid en kinderrijkdom. Het is niet waar dat de verpaupering van dien aard was dat het tot een zeer hoge zuigelings- en kindersterfte leidde, integendeel. Alle resultaten, door minutieus onderzoek ingewonnen door M. Delange, spreken dit tegen. Mannen huwden "gemiddeld" op 29-30 jaar; de vrouwen waren ruim 26 jaar bij hun (eerste) echtverbintenis. Het vruchtbaarheidspatroon, omschreven als "natuurlijk" was door toepassing van borstvoeding eerder aan de lage kant door voor een verhoogd interval tussen de geboorten te zorgen. Het niveau van de zuigelingssterfte bedroeg niet eens 200 per duizend, wat mede ingegeven was door het toepassen van lange zoogtijden. Geen wonder dan ook dat de levensverwachting bepaald op 38,6 jaar, eerder aan de hoge kant ligt voor dit type-dorp uit de regio van de proto-industrie. Maar er is meer. Van enig symptoom van pauperisatie in het Oostrozebeke van de 18de eeuw was allerminst sprake, integendeel. Zelfs al wordt dit onderdeel van het onderzoek maar oppervlakkig benaderd, alom blijkt hoezeer de "gedemodeerde" constructies in "steen" vervangen werden.

Daarnaast is er de bevolkingsgroei zelf. Hoe is die dan te verklaren ? Op een geëigende manier werd deze thematiek door de auteur benaderd door tevens de zogenaamde netwerken van attractiviteit enerzijds en uitstoting anderzijds in beeld te brengen. Het doet hem besluiten tot een vrij grote attractiviteit t.a.v. het immense rompgebied dat tussen Rijsel (Lille) en Gent begrepen ligt, een eigenheid die overigens heel mooi op kaart werd uitgetekend. Vrij vertaald houdt dit o.m. in, al blijft het in dit werk spijtig genoeg onbesproken, dat het reëel accres voor een versterking van het reeds bestaande natuurlijk accres deed zorgen.

Tot slot, en aanvullend, wijzen we nog even op enkele anderssoortige invalshoeken die klasrijk in deze monografie aangereikt worden. Zo zijn er o.m. de analyses omtrent de seizoenfluctuaties van geboorten (concepties), overlijdens en huwelijken. Alleen al het feit dat er doorheen de 18de eeuw minder en minder huwelijken ingezegend werden tijdens de vasten en dan inzonderheid tijdens de advent doet allerlei vragen oproepen omtrent een

al dan niet gangbaar proces van dechristianisatie. Wel is het zo dat de onwettheidsgraad enerzijds en het optreden van voorhuwelijks seks anderzijds gevoelig toenamen naar het einde van de eeuw toe.

Heel knap en lezenswaardig is tevens het uitleidend hoofdstuk waarin, erg exhaustief, de naamgeving nader wordt onderzocht. We onthouden er o.m. uit dat het geven van dubbelnamen minder in voege was voor jongens tegen het einde van het Ancien Régime, dat het bestand aan meisjesnamen merkkelijk minder omvattend was dan voor jongens en dat de invloed van peter en meter bij de naamgeving reeds aan het tanen was tegen het einde van de eeuw. Dat men het in 1788-1789 in Oostrozebeke vertikte om zijn zonen nog langer als Jozef (Josephus) te laten dopen, is dan weer betekenisvol voor de antipathie die de keizer-koster zich op de hals had weten te halen.

Kortom en besluitend, deze dorpsmonografie (177 bladzijden exposé, 45 bladzijden bijlagen) biedt echt een meerwaarde voor het democratisch geïnspireerd diepteonderzoek met sociaal-economische, demografische en mentale ondertonen. Ze vertegenwoordigt zonder meer een aanwinst voor de publicatiereeks van het "Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis". Bovendien brengt ze, met ingang van het emeritaat van collega M. Cloet, een late hulde aan de inzet waarmee hij verdienstelijke studenten naar de zoektocht van de Historische Demografie wist te oriënteren.

Chr. Vandenbroeke

G. MACOURS, *Ne crimina impunita maneat. De achttiende-eeuwse Frans-Zuidnederlandse uitleveringspraktijk*, Heule, 1996, 325 p. (*Standen en Landen. Wetenschappelijke bijdragen uitgegeven door de Belgische afdeling van de internationale commissie voor de geschiedenis van standen en landen. Nationaal Centrum voor Navorsing, V.Z.W.*).

Deze studie is vernieuwend zowel qua opzet als qua resultaat. Ze legt een relatie tussen de theoretische rechtsgeschiedenis en de praktijk op het veld. De auteur toetst de ontwikkeling van het uitleveringsrecht tussen Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden aan de praktijk in de 18de eeuw.

Frankrijk nam het voortouw in het sluiten van een hele reeks uitleveringsakkoorden met zijn buurstaten. Een van de eerste van die verdragen werd gesloten met de Oostenrijkse Nederlanden in 1736. Het was gebaseerd op twee intentieverklaringen: de ene vanwege Maria Elisabeth, gouvernante-generaal in de Zuidelijke Nederlanden, de andere vanwege Lodewijk XV, koning van Frankrijk. Beiden verklaarden zich bereid om op basis van wederkerigheid, gevluchte daders of verdachten van zware misdrijven aan elkaar uit te leveren.

In zijn inleiding bespreekt professor G. Macours het "verdrag" van 1736 in de historische ontwikkeling van het Europees uitleveringsrecht. Daarna komen andere vormen dan uitlevering aan bod, zoals de kleine rechtshulp,

en occasionele uitleveringsgevallen vóór 1736. Vervolgens bestudeert hij grondig de overeenkomst van 1736 en haar toepassing. Tenslotte vergelijkt hij de Frans-Zuid-Nederlandse uitleveringspraktijk en de ideeën van Goswin Fierlant, een regeringsadviseur van Maria Theresia en Jozef II (2de helft 18de eeuw) en een verlicht Zuid-Nederlandse rechtshervormer.

Het bronnenmateriaal komt hoofdzakelijk uit het archief van de Geheime Raad te Brussel, bevoegd inzake justitie en buitenlandse zaken en uit diplomatieke briefwisseling tussen beide staten.

Ten tijde van Maria Elisabeth was de uitlevering principieel een prerogatief van de plaatselijke rechterlijke autoriteiten, de lokale Vlaamse baljuw. De eerbiediging van de provinciale privileges, rechten en vrijheden speelden in deze een grote rol. In Frankrijk daarentegen was de invloed van de centrale overheid op het gerecht groter. Daar nam een door de koning gecontroleerde intendant het initiatief. Gaandeweg groeide aan beide kanten de invloed van de hogere overheid. Eind 1766 weigerde Calais de uitlevering van de 20-jarige hoeveknecht Michiel Benedictus Everaert, gevraagd door het Brugse Vrije. Everaert, afkomstig uit Beerst, was op 15 november 1766 in die kasselrij wegens diefstal met braak veroordeeld tot geseling en tienjarige verbanning. Reeds op 7 december 1766 brak hij die ban en pleegde een nieuwe diefstal met braak, ditmaal ten nadele van zijn vroegere meesteres in Vlad slo. Dankzij het verspreide signalement, werd hij op 18 december aangehouden in Calais. Aldaar ondervraagd bekende hij de feiten maar de plaatselijke rechter weigerde zijn uitlevering, ook al gingen de raadspensionaris van het Brugse Vrije en de griffier hem betaling aanbieden van de kosten. De rechter wilde eerst de toestemming van de procureur-generaal van het Parijse Parlement. Na tussenkomen van de Franse minister van Buitenlandse Zaken werd de uitlevering in januari 1767 een feit. Op 8 mei werd Everaert dan in Brugge veroordeeld tot de strop en geëxecuteerd. In de 2de helft van de 18de eeuw werd de uitlevering meer en meer een staatszaak. Dit alles moet ook gezien worden in het kader van de toenaderingspolitiek, vooral vanaf 1756, tussen de vorstenhuizen van Bourbon en Habsburg.

In 1791-1792 werd in de Franse wetgevende vergadering nagedacht over de uitleveringsprocedures. Het "verdrag" van 1736 met de Zuidelijke Nederlanden gaf geen algemene voldoening: geen direct afdwingbare wederzijdse verdragsrechtelijke uitleveringsplicht en ook de absolute weigeringsgronden (o.a. het Brabants-Limburgs privilege uit de Blijde Inkomst i.v.m. de niet-uitlevering van eigen onderdanen) zorgden voor voortdurende wrijvingen.

De rechtspraktijk had echter de gebrekkige formulering van de intentieverklaringen van 1736 aangevuld met een reeks hedendaagse kenmerken: de uitleveringsexceptie van de eigen onderdanen, de beperking van de uitleveringsdelicten tot de zware misdrijven, de voorwaarde van de dubbele incriminatie, de rechterlijke controle op de aanwezigheid van elementaire juridische waarborgen en de ultieme gouvernementele beslissingsbevoegdheid. Op weg naar zijn Hollandse geliefde werd op 3 april 1774 in de haven van

Oostende de vijftiengjarige Jean-Pierre Aribert, ladingopzichter uit Montpellier, civiel gearresteerd door de baljuw op verzoek van de Franse consul aldaar. Maar de Geheime Raad beveelt de onmiddellijke vrijlating want <<un commerce de galanterie>> is geen voldoende reden om een meerderjarige zoon van zijn vrijheid te beroven.

Het voornaamste gevolg van de wederzijdse uitlevering van criminelen, met de nodige restricties, is de installatie geweest van een internationaal samenwerkingsverband. Dit refereert naar de hedendaagse Europese situatie. De problematiek van de grensoverschrijdende criminaliteit is meer dan ooit actueel. Een efficiënte politionele en gerechtelijke internationale samenwerking is en blijft een voortdurende zorg voor de overheden. Deze studie verdient navolging. Vooral de uitleveringsprocedure en -praktijk op lokaal niveau dient verder te worden onderzocht.

E. Huys

H. DEFOORT, Mijnheer Slunse. Het socialisme van August Debunne 1872-1963, Houtekiet-Amsab, Antwerpen-Baarn-Gent, 1998, 223 blz.

De biografie is een bijzonder genre van geschiedschrijving. Niemand minder dan Jaap Romein wijdde er een monografie aan en wees op het belang ervan. Dit belang wordt geïllustreerd door de biografieën van o.m. politieke figuren en personen die in mindere of meerdere mate op de "gang van de geschiedenis" hebben gewogen. Zoals iedereen zijn onmiddellijke omgeving beïnvloedt - en er ook door beïnvloed wordt - zo zijn er personen die invloed uitoefenen op personen en toestanden binnen een min of meer grote omschrijving. Zo een figuur was August Debunne, van wie de invloed te Menen, in Zuid-West-Vlaanderen in het algemeen en binnen het socialisme in dit gebied onmiskenbaar is.

Als zoon van een ongeletterd man leerde August Debunne lezen en schrijven en kon het beroep van stoelenmaker leren. In 1884 hadden te Menen allerlei socialistische initiatieven plaats, in 1885 werd de BWP gesticht en het jaar daarop was de beweging niet meer uit Menen weg te denken. Van meetaf aan is Debunne actief. De beweging heeft veel te danken aan de steun die o.m. voor de coöperatieve *Voorwaarts* uit Gent komt en aan het feit dat door de ligging aan de Frans-Belgische grens minder druk op de Belgische arbeiders kan uitgeoefend worden. Toch kende de beweging geen onmiddellijk succes en in oktober 1892 wordt *Voorwaarts* gelijkwideerd. In datzelfde jaar moet Debunne voor drie jaar naar het leger te Antwerpen. Bij zijn terugkeer engageert Debunne zich volop in de werkliedenbeweging : hij sticht de Socialistische Jonge Wacht, treedt op als stakingsleider en spreker, en laat zich vooral opmerken door zijn organisatietalent. Zijn grote voorbeeld - en tevens zijn beschermheer - is de Gentenaar Edward Anseele. Naar Gents model wordt te Menen de coöperatieve *De Plicht* opgericht, die de kern werd van een netwerk van socialistische verenigingen. De pers is ook belangrijk : het *Volksrecht* wordt opgericht. In 1906 wordt Debunne gekozen als eerste socia-

listische volksvertegenwoordiger in West-Vlaanderen. De tactische fraaie en minder fraaie zetten bij het streven naar de macht - o.m. de verhouding Kortrijk, Menen, Moeskroen - wordt door de auteur mooi belicht. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog verkreeg de arbeidersbeweging steeds meer erkenning en in 1921 wordt Debunne de eerste socialistische burgemeester in West-Vlaanderen. Hij zou burgemeester blijven tot 1939. Zijn belangstelling gold hier vooral woningbouw, riolering, badhuizen, elektriciteit en watervoorziening.

De strijd om machtsverwerving en machtsbehoud is één van de belangrijkste thema's in het werk. Als politicus heeft Debunne zich vooral ingezet op het terrein van de "concrete alledaagsheid", "dat de werklieden moeten verzekerd zijn tegen ziekte, werkloosheid, invaliditeit en ouderdom" (uit een toespraak van Debunne in de Kamer van Volksvertegenwoordigers in 1910). Deftoort onderzoekt verder op een markante wijze hoe de mythevorming rond een persoon als Debunne tot stand kwam, hoe de persoon als het ware een symboolwaarde kreeg binnen de beweging die hij hielp maken en die ook hem maakte en waardoor hij voor onze gewesten kan beschouwd worden als het sociologische archetype van de sociaal-democratische voorman.

J. Mertens

F. MARGOT, *Tot ziens in Steenkerke*. Dilbeek, 1998, 128 p.

Het lag in de lijn der verwachtingen dat de herdenking van tachtig jaar wapenstilstand in 1998 aanleiding zou geven tot een aantal historische publicaties. Naast standaardwerken, zoals de veelgeprezen studie van Sofie De Schaepdrijver, zagen ook meer kleinschalige publicaties het licht. In laatstgenoemde categorie situeert zich het boekje van Fons Margot, de gewezen secretaris-generaal van het N.C.M.V. Aan de hand van nagelaten briefwisseling van zijn oom en naamgenoot Fons Margot, in 1917 als oorlogsvrijwilliger gesneuveld en begraven te Steenkerke en ter herinnering aan deze "onbekende soldaat" wilde hij een soort "close-up" presenteren van wat zich tijdens de "groote oorlog" bij de gewone mens heeft afgespeeld.

Fons Margot werd op 6 februari 1897 te Brugge geboren als vierde kind van Camille en Clementine Vanden Broucke. Hij was vijf jaar jonger als zijn broer Arthur, de vader van de auteur. Over Fons' kinderjaren is bijzonder weinig geweten. Wel rijpte bij de minzame en godvruchtige jongen de idee om missionaris te worden, zij het niet als priester, dan wel als broeder. Begin 1914 trok hij daarom naar het missiehuis van de witte paters van Algiers te Gits. Door de oorlogsomstandigheden zou zijn jonge leven nochtans een totaal andere wending nemen. Op 14 oktober 1914 vertrok hij uit Gits en zes dagen later kwam hij aan te Parijs; daar meldde hij zich aan als oorlogsvrijwilliger, omdat hij zich geroepen voelde de plaats in te nemen van zijn broer Arthur, die intussen krijgsgevangen was. Op 30 juli 1918, op de vooravond van een Brits offensief, sneuvelde Fons Margot te Oostkerke.

De nagelaten briefwisseling schetst een al bij al vrij onsamenhangend beeld van het leven van een soldaat aan het front, met verlof of met herstelverlof.

Veelal gaan de brieven, zoals de auteur trouwens zelf aangeeft, over hoop op een spoedig weerzien, bekommernis om de gezondheid, weersomstandigheden, vrienden en vriendinnen. We krijgen de indruk dat bij Fons Margot de neiging ontstond aan zijn roeping te verzaken, temeer daar hij niet ongevoelig bleek te zijn voor vrouwelijke charme. Meer valt uit de brieven helaas niet te rapen.

Het is zeer begrijpelijk dat het sneuvelen van de jonge frontsoldaat diepe littekens heeft geslagen in de familie Margot. Het zal de familieleden, vrienden en kennissen dan ook ten zeerste verheugen dat de piëteitsvol bewaarde brieven thans op een verzorgde manier zijn uitgegeven en dat de verre oom, die alleen hooguit nog in verhalen leefde, op die manier iets meer zichtbaar en concreet wordt. De vraag blijft natuurlijk welke boodschap niet-familieleden hieraan hebben. Het boekje is historisch-wetenschappelijk zeker onvoldoende gestut om onze kennis van de eerste wereldoorlog te verrijken, zij het slechts als "close-up" van wat zich bij de gewone mens afspeelde.

M. Nuytens

with the ... (The following text is extremely faint and largely illegible. It appears to be a long paragraph of text, possibly a letter or report, discussing various topics. The text is too blurry to transcribe accurately but seems to follow a standard structure of a formal document.)

... (The following text is extremely faint and largely illegible. It appears to be a heading or a specific section title.)

The following text contains further details or a continuation of the main text. It is very blurry and the individual words are difficult to discern, but it follows a similar pattern of dense, multi-line text blocks.

Kroniek

PERSONALIA

Nieuwe bestuursleden. - In de bestuursvergadering van 30 maart 1998 werden vier nieuwe bestuursleden verkozen. Er werd hen een CV gevraagd, en toen bleek dat een CV van de twee bestuursleden die door het bestuur op 4 september 1995 werden uitverkoren ook nog niet was verschenen. Maar verder in de tijd gaan we toch niet terug, want dan komen we waarschijnlijk uit in 1839 !

Griet Maréchal (° Brugge 1942) werd licentiaat in de Letteren en Wijsbegeerte, groep geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Gent in 1964, kandidaat-archivaris in 1965 en doctor in de Letteren en Wijsbegeerte in 1974 met een studie over het hospitaalwezen te Brugge in de middeleeuwen. Na anderhalf jaar bij het NFWO trad zij in dienst van het Rijksarchief. Eerst was zij werkzaam te Gent, vanaf 1980 als hoofd van een afdeling inspectie in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Zij is er vooral belast met de selectie van hedendaagse archiefbescheiden (gemeenten, provincies, ministeries). Haar archivalische publicaties liggen in het verlengde van deze opdracht : inventarissen, instellingengeschiedenis, studies inzake de selectie van archiefbescheiden en de taakinvulling van de archivaris. Op historisch vlak gaat haar aandacht vooral – maar niet uitsluitend – uit naar armen- en ziekenzorg tijdens het ancien régime.

Paul Vandewalle (° Brugge 1941) is oud-leerling van het Bisschoppelijk College te Veurne. Hij studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Gent. Hij was leraar geschiedenis M.O. eerst aan het Sint-Aloysius-college te Diksmuide en vanaf 1966 tot 1998 aan het Sint-Lutgardisinstituut te Oostende. In 1979 promoveerde hij tot doctor in de geschiedenis met prof. dr. A. Verhulst als promotor. De titel van het proefschrift verraadt de interesse-sfeer van de auteur : “De geschiedenis van de landbouw in de kasselrij Veurne, 1550-1645”. Naast de belangstelling voor de landbouwgeschiedenis is er ook nog een bredere interesse voor de sociaal-economische geschiedenis van de Westhoek en Frans-Vlaanderen, waar de aandacht momenteel gaat naar de sociale en financiële positie van de schepenen van de kasselrij Sint-Winoksbergen en de familiale relaties tussen de verschillende schepen-families. Dit laatste sluit nauw aan bij gene-

alogie en heraldiek. In dit kader is Paul Vandewalle beheerder van de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde.

Isabelle De Jaegere (° Kortrijk 1960) is licentiaat Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis, afd. Middeleeuwen, Nieuwe en Nieuwste Tijden aan de K.U. Leuven (1978-1982). Licentiaatsverhandeling : "Het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel. Studie van het gebouw en onderzoek naar de tentoonstellingspolitiek 1928-1980". Aggregatie voor het Hoger Secundair Onderwijs aan K.U. Leuven (1981-1983). Sedert 9 mei 1983 als kunsthistorica werkzaam in het Stedelijk Museum van Kortrijk in o.m. de volgende projecten : restaureren en inventariseren van de Kortrijkse damastencollectie, evenals de organisatie van de tentoonstelling en colloquium rond damast; de tentoonstelling "Kortrijkse dierenschilders in de 19de eeuw", coördinatie van de tentoonstelling "Jacques Goethals-Vercruysse en zijn tijd". Sedert 31 december 1988 conservator van de Stedelijke Musea te Kortrijk met als voornaamste realisatie de herinrichting van het Broelmuseum (Broelkaai 6) en de inrichting van de Groeningeabdij als museum voor de Geschiedenis van de stad Kortrijk.

Paul Trio (° Ieper 1958) is licentiaat in de Moderne Geschiedenis (1981) met een verhandeling over "De O.-L.-Vrouw-Broederschap van de scholieren van Parijs te Ieper in de late middeleeuwen". Nadien werkzaam als aspirant van het NFWO en assistent K.U. Leuven, telkens verbonden aan het Departement Moderne Geschiedenis te Leuven. Doctoreerde in 1989 met een proefschrift over "Middeleeuwse broederschappen in Gent". Tot aan de benoeming van docent in 1996 aan de KUL (met standplaats KULAK) vervulde hij een post-doctoraal mandaat bij de onderzoeksraad van de KUL en het NFWO, waarna ook nog 3 jaar als doctor-assistent, telkens verbonden aan het Departement Moderne Geschiedenis van de KUL. Hij publiceerde tal van boeken en artikels over broederschappen, kloosters en abdijen, jaargetijdenstichtingen en financiering van universiteitsstudenten, gesitueerd binnen de middeleeuwen en de Nederlanden, met enige klemtoon op de geschiedenis van Ieper en Gent. Huidige kernpunten van onderzoek : middeleeuws Ieper, laat-middeleeuwse volksreligie met nadruk op het corporatiewezen in de Nederlanden.

Ludo Vandamme (° Brugge 1958) is licentiaat geschiedenis (KUL) en gegradueerde in de bibliotheekwetenschappen. Hij is bestuurslid van ondermeer de tijdschriften en/of verenigingen "Biekorf", "Westhoek : tijdschrift voor geschiedenis en genealogie van de Franse en Vlaamse Westhoek" en "Vrienden van de Biekorfbibliotheek". Sinds 1989 verzorgt hij in opdracht van de Stichting Ons Erfdeel de bibliografie van de Franse Nederlanden. Hij was stadsarchivaris van Ieper (1994-95) en is sinds 1 november 1995 als wetenschappelijk medewerker verantwoordelijk voor de historische collectie van de stadsbibliotheek Brugge. Hij publiceert bij voorkeur over boekgeschiedenis, huizengeschiedenis en over lokale geschiedenis in verband met de reformatie en de Opstand in de Nederlanden. Specifiek onderzoek had betrekking op ondermeer de diamantnijverheid in Brugge en de cisterciënzerinnenabdij Spermalie. Samen met Noël Geirnaert schreef hij de historische stadsmonografie "Brugge, een verhaal van 2000 jaar" (1996).

Johan Vannieuwenhuysse (° Kortrijk 1951) behaalde in 1974 het diploma van licentiaat geschiedenis, richting middeleeuwen aan de Universiteit Gent. Hij vervulde zijn legerdienst in het Centrum voor Historische Documentatie of het "legerarchief" te Brussel en was enige tijd leraar geschiedenis in het middelbaar onderwijs. Van 1978 tot 1994 was hij als assistent verbonden aan het Stadsarchief te Gent. Met ingang van 1 september 1994 benoemde het Provinciebestuur West-Vlaanderen hem tot archivaris. Hij publiceerde verschillende archiefinventarissen, tentoonstellingscatalogi en meer algemeen archivalische bijdragen over de gemeentelijke en provinciale archieven, onder meer in het vaktijdschrift "Bibliotheek- en Archiefgids". Hij is voorzitter van de Sectie Archief van de Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezen (VVBAD) en deeltijds lesgever archivaliek aan het Instituut voor Conservatie en Restauratie (Hogeschool voor Wetenschap en Kunst-Campus Sint-Lucas Gent) en de West-Vlaamse provinciale School voor Bestuursrecht.

Dominique Marechal adj.-conservator. – Ons bestuurslid en redactiesecretaris lic. Dominique Marechal werd op 1 juli 1998 benoemd tot adjunct-conservator bij de Brugse Stedelijke Musea.

In memoriam Albert De Jonghe 1908-1998. - De Bruggeling Albert De Jonghe (Brugge 25 juli 1908-13 april 1998) was pas 23 toen hij in 1931 promoveerde tot doctor in de wijsbegeerte en letteren aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij boorde met zijn proefschrift over de taalpolitiek van Willem I een vernieuwend thema aan, op basis van de bronnen die hij in Nederland was gaan consulteren. Als bijproduct hiervan verscheen in 1934 de enige bijdrage die hij aan ons tijdschrift toevertrouwde, zijn nog altijd lezenswaardige studie over de augustus- en septemberdagen 1830 in Brugge, op basis van Nederlandse archiefstukken.

De Jonghe was graag in Leuven en nam actief deel aan het studentenleven. Hij komt voor op de jaarlijkse groepsfoto van de studentenclub "Moeder Brugge" voor de jaren 1927-28 tot en met 1930-31. Gedurende enkele jaren genoot hij van een beurs als aspirant van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek. Dat die in 1935 werd beëindigd en dat hij geen hoogleraar werd schreef hij toe aan zijn activiteiten als Vlaams-nationalist. Dit is natuurlijk goed mogelijk, hoewel het ook kan dat hij het gewoon moest afleggen tegen andere knappe doctores: de professoraten waren dun gezaaid. Hij kon er zich alvast een halve eeuw later nog behoorlijk over opwinden.

De Jonghe werd leraar aan het Atheneum in Kortrijk en was actief in Vlaams-nationalistische kringen. Hij liet zich tijdens de oorlog meeslepen in één van de extreme vormen van collaboratie met de Duitsers, de DeVlag, die inlijving van Vlaanderen in het Duitse Rijk voorstond. Zijn activiteiten hierin bleven beperkt maar leidden fataal tot gerechtelijke gevolgen na de oorlog. Lang zat hij niet vast, maar het leraarsambt werd hem voortaan ontzegd en hij moest als handelsvertegenwoordiger in sigaren en nadien in porselein aan de kost komen. Nadat hij eerherstel had verkregen, was hij nog enkele jaren leraar aan het H. Hartcollege te Ganshoren.

De microbe van de geschiedenis bleef hem bij en tussen 1948 en 1962 publiceerde hij meer dan vierhonderd artikels, hoofdzakelijk uitvoerige boekbesprekingen, in een aantal bladen en tijdschriften, zoals onder meer De (Nieuwe)Standaard, De Nieuwe Gids en Spectator.

Toen hij de pensioengerechtigde leeftijd naderde, begon hij aan een tweede jeugd als historicus. Twee kanalen verleenden hem hiertoe de mogelijkheid. Hij werd in 1969 vrij navorser bij het Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, terwijl hij vanaf 1965 voor de BRT meewerkte aan de voorbereiding van uitzendingen over de bezettingstijd, wat uitmondde op de reek-

sen uitzendingen door Maurits De Wilde over "de nieuwe orde", de collaboratie en de repressie. Door de interviews met hem, die in de reeksen werden uitgezonden, kreeg De Jonghe ruime bekendheid. Dat de samenwerking op slaande ruzie zou uitlopen stond in de sterren geschreven. Maurits De Wilde was door en door journalist en wou boeiende televisie brengen. Albert De Jonghe verweet hem niet alleen dat hij als een "inquisiteur" optrad, maar wilde dat elk onderwerp tot in het detail en met alle mogelijke nuancerings behandeld werd, want als iets hem dwars zat dan was het de "à peu près" en de schematische behandeling die nu eenmaal inherent zijn aan het televisie-medium.

Ook al had De Jonghe uitgesproken sympathieën en antipathieën, en ook al was het er hem duidelijk om te doen door zijn opzoekingen de bevestiging te vinden van bepaalde overtuigingen die hij zich had eigen gemaakt, niets was hem heiliger dan de exactheid. Vooraleer hij iets aan het papier toevertrouwde, moest hij niet één, niet twee maar ettelijke bronnen vinden en bleef hij uiterst scrupuleus en voorzichtig in de interpretatie of de duiding die hij aan de bijeengebrachte feiten en documenten gaf. Alles wat hij publiceerde stond bol van de voetnota's, vaak verwijzend naar nog niet eerder aangeboorde bronnen. Geen enkele stap waagde hij zonder zich zo sterk mogelijk in te dekken.

Dit was ook wel nodig, gezien hij zich op een waar mijnenveld begaf met zijn onderzoek (vooral in Duitse archieven) naar de toestanden in België tijdens de Tweede wereldoorlog. Het was al meteen raak met zijn eerste grote publicatie Hitler en het politieke lot van België (1972), waarin hij in bijna 500 bladzijden de periode mei tot november 1940 onder het vergrootglas nam. Een belangrijk element hierin was de houding van Koning Leopold III tegenover Hitler, die culmineerde in het onderhoud van de Koning met de Führer in Berchtesgaden op 19 november 1940. Met een onverbidde acbie ging De Jonghe er op los. Hij beschreef een zoekende koning, die tot samenwerking ("collaboratie?") bereid was. Ook al was het verhaal en zijn conclusies zeker niet oneervol voor de Koning, betekende de studie van De Jonghe toch het doorbreken van bepaalde taboes over de koninklijke houding tijdens de oorlog en veroorzaakte ze dan ook heel wat polemiek.

Hiermee was Albert De Jonghe "gelanceerd" en tussen 1972 en 1984 verschenen regelmatig de resultaten van zijn opzoekingen, in het bijzonder zijn monumentaal vijfdeilig werk De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944), dat één

van de voornaamste bijdragen is tot een betere kennis van de Duits-Belgische en Duits-Vlaamse verhoudingen tijdens de oorlog. Dat hierin zijn eigen vroegere overtuigingen en de "leiders" waar hij destijds had naar opgekeken, er vaak niet al te best uit kwamen, was de minste van zijn zorgen. "De waarheid en niets dan de waarheid" kon wel zijn lijfspreuk zijn. De medewerking aan het Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede wereldoorlog gaf als bijkomend voordeel dat zijn studies tevens in het Frans verschenen, wat er een supplementaire uitstraling aan bezorgde.

Na 1984 publiceerde hij niet meer zo veel, hoewel hij bijzonder alert en actief bleef en bijna dagelijks naar de stadsbibliotheek trok om er allerhande geschriften te bestuderen. Zijn steeds zwakker wordend zicht speelde hem evenwel parten. Hij kon er zich erg over opwinden, zoals trouwens over zoveel andere zaken, want ondanks zijn hoge leeftijd bleef hij met het enthousiasme van een jonge man (en met stevige vriendschappen en vijandschappen, die hij beide met genoegen cultiveerde) door het leven gaan.

Toen hij al tachtig was vocht hij nog een hevige polemiek uit met Jean Van Welkenhuyzen, de directeur van het Navorsingscentrum. In diens boek over de mei-junidagen 1940, was er volgens De Jonghe te weinig historische afstandelijkheid en te veel verlangen om een "leopoldistische", niet-objectieve thesis aan te hangen. Hij verweet de auteur bronnen te hebben gebruikt die hij niet citeerde en vooral één essentiële bron (een telex van 26 juni 1940), die niet paste in zijn thesis, gewoon te hebben genegeerd. De polemiek die hieruit voortvloeide was mede de oorzaak van het vervroegd vertrek van Van Welkenhuyzen uit het Navorsingscentrum.

In de middens van de historici was De Jonghe (zijn "vijanden" niet te na gesproken) een graag geziene figuur. Een gesprek met hem was altijd leerzaam en interessant. Men moest er wel even de tijd voor vrij maken, want met hem was het onmogelijk aan een uitleg tot in het minste detail en tot op de laatste komma te ontsnappen. Het was er niet minder boeiend om. En wie tot zijn vriendenkring behoorde kreeg een overdruk van zijn artikels, "met vriendelijke hulde van de schrijver" en soms met op discrete blaadjes de tekst die men om de een of ander reden "gecensureerd" had.

Het werk dat hij nalaat is, zoals historicus Etienne Verhoeyen schreef "een monument van nauwgezetheid en volledigheid" en professor Bruno De Wever noemde het "onschatbaar voer voor historici".

Isa VAN DORSSELAER, *Een historicus voor historici. Historicus Albert De Jonghe*, in: De Standaard, 14 april 1998

Etienne VERHOEYEN, *In Memoriam Albert De Jonghe*, in: Soma Berichtenblad, NR. 31, najaar 1998

Wim MEYERS, *Publicaties van Dr. Albert De Jonghe*, in: Soma Berichtenblad NR. 31, najaar 1998. In deze bibliografieopgave ontbreekt het artikel dat door De Jonghe werd geschreven n.a.v. zijn polemieek met Van Welkenhuyzen: *Onwetendheid of leugen door verzuim? Bevreemdende leemte in studie over Koningskwestie*, in: De Standaard, 10 augustus 1988.

Andries Van den Abeele

In memoriam A. De Smet. – Op 28 december 1997 overleed dr. Antoine De Smet, ere-departementshoofd aan de Koninklijke Bibliotheek Albert I, te Ukkel in het rusthuis waar zijn falende gezondheid hem had doen verhuizen. Geboren te Assebroek op 10 augustus 1909, als jongere broer van wijlen rijksarchivaris Jos. De Smet (1898-1972), bleef De Smet zó gehecht aan zijn geboortestreek dat hij, niettegenstaande zijn lang verblijf in het Brusselse, hier zijn laatste rustplaats vond.

Na middelbare studies te Brugge promoveerde hij in juli 1931 aan de Rijksuniversiteit van Gent met een proefschrift over de geschiedenis van de steden Damme, Monnikerede en Hoeke, van hun oorsprong tot 1330. Hij had toen reeds een studie gepubliceerd in de *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* (1929) over de scheepvaartrekeningen in West-Vlaanderen. Een deel van zijn proefschrift werd herwerkt, uitgebreid en in 1933-34 uitgegeven als "Het Waterwegennet ten noordoosten van Brugge in de 13de eeuw". Er zullen nog enkele artikels volgen, o.a. over de Reie, een klacht van Damme, en een tweetalige studie over het Zwin, ook als boek uitgegeven door de Compagnie immobilière du Zoute.

Het leeuwendeel van de omvangrijke productie van Antoine De Smet handelt echter over de geschiedenis van de cartografie, waarin hij baanbrekend werd verrichtte in België. Hij verdiepte zich vooral in de 16de eeuw, met zijn talrijke studies over Mercator, o.a. ter gelegenheid van het Mercatorjaar in 1962. Maar niet alleen deze grote figuur uit onze streken en zijn Westvlaamse 'voortzetter' Jodocus Hondius werden door hem belicht. De productie en het leven van wetenschappers en instrumentmakers te Mechelen of te Leuven

werden in hun onderling verband bestudeerd : dit bracht De Smet er toe, ook middeleeuwse voorlopers op te sporen. Latere periodes werden niet vergeten, met de beroemde kaarten onder leiding van Ferraris en de zo onrechtvaardig vergeten figuur van Philippe Vandermaelen, speciaal gevierd in 1969.

Geschiedenis van de wetenschap was ook een van de bekommernissen van dr. De Smet. In 1956 werd hij secretaris van het Belgisch Comité voor de Geschiedenis der Wetenschappen, waarvan hij sinds 1954 lid was. In 1958 werd hij beheerder-secretaris van het Nationaal Centrum voor de Geschiedenis van de Wetenschappen, dat hij mee had helpen oprichten in de Koninklijke Bibliotheek. Dit alles naast zijn activiteit in de afdeling Kaarten en Plannen van de bibliotheek, die hij in 1939 reorganiseerde en beter toegankelijk maakte, en waarover hij ook publiceerde. De Smet had immers in 1936 het diploma van bibliothecaris-bibliograaf behaald, maar hij was ook in het examen voor archivaris geslaagd. Deze dubbele vorming, samen met zijn goede kennis van de klassieke talen, kwam hem van pas bij zijn cartografische opzoekingen.

In de bibliotheek werd hem zeer vlug een bijzondere taak opgelegd voor de Belgian American Educational Foundation, nl. de studie van naar Amerika uitgeweken landgenoten. Verschillende artikels over de stichting van New York en de Belgische nederzettingen in Wisconsin werden aangevuld door de "Voyageurs belges aux Etats-Unis", in 1959 als boek verschenen na een eerste opname in het tijdschrift van de Vereniging van archivariissen en bibliothecarissen. Dit boek kan nog steeds aangekocht worden in de Koninklijke Bibliotheek, evenals het "Album Antoine De Smet", een bij zijn oppensioenstelling uitgegeven keuze uit zijn opstellen, waarin een bibliografie van zijn werken verscheen. Deze werd bijgewerkt voor de tijdschriften *Imago Mundi* (1997) en *Scientiarum Historia* (1998).

Antoine De Smet was een zeer beminnelijke man, altijd bereid om lezers en studenten - hij doceerde jarenlang aan de bibliotheekschool te Brussel - te helpen. Hij was lid van talrijke binnen- en buitenlandse wetenschappelijke verenigingen en werd alomtewees geëerd.

Lisette Danckaert

Overlijden van Daniël Farasyn. - Op 3 september 1998 overleed te Oostende Daniël Farasyn op dat ogenblik wellicht de historicus die het best met de geschiedenis van de kuststad vertrouwd was. Farasyn werd geboren te Ardooie op 2 juli 1920, en beoogde aanvankelijk een militaire carrière. Vanaf 1938 volgde hij lessen aan de Vlaamse Cadettenschool te Sint-Truiden maar de oorlog dwong hem een andere richting te kiezen. Daarom begon hij geschiedenis te studeren aan de universiteit te Gent, waar hij als leerling van prof. Dept afstudeerde als licentiaat in 1946. Na een paar jaar als leraar te Tongeren werd hij aangesteld als leraar aardrijkskunde aan het koninklijk atheneum te Gent in 1948. Hij zou zijn ganse beroepsloopbaan aan die instelling verbonden blijven. In 1964 werd hij provisor aan dit atheneum. Terzelfdertijd gaf hij ook nog les aan de rijks-tuinbouwschool te Melle.

Na zijn pensionering ging Farasyn naar Oostende wonen, waar hij ook middelbare school had gelopen en waarvan de geschiedenis - en vooral de stadsgeografische aspecten ervan - steeds zijn aandacht was blijven krijgen. Zo was het deel over Oostende in Belgische steden in reliëf. Plannen opgenomen door Franse militaire ingenieurs, uitgegeven door het Gemeentekrediet van België in 1965 van zijn hand en stond hij in 1987 in voor de ASLK-catalogus *Te Kust en te keur. Badplaatsen en kuuroorden in België* (samen met M. Constandt). In 1979 verscheen *Historiek van de eerste gebouwen langs de oostendse zeedijk en enkele weken voor zijn overlijden verscheen 1769-1794. De 18de eeuwse bloeiperiode van Oostende*. Farasyn liet talrijke korte bijdragen verschijnen in het tijdschrift van de Oostendse heemkundige kring "De Plate", waarvan hij eefectief lid was. Van de Heemkring Ter Cuere te Bredene was hij erelid. Voor wie de geschiedenis van Oostende wil bestuderen zijn zijn publicaties onmisbaar.

J. Mertens

In memoriam Eligius Dekkers. - Op 15 december 1998 overleed in de Sint-Pietersabdij te Steenbrugge dom Eligius Jan Dekkers (° Antwerpen 20 juni 1915), abt van 1967 tot 1981, en internationaal bekend door de stichting en leiding van het Corpus Christianorum waarvan voor ons in het bijzonder de *Continuatio Mediaevalis* van belang is. Daarin verscheen in 1994 een nieuwe tekstuitgave door J. Rider van Galberts *Moord op Karel de Goede*.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Licentiaatsverhandelingen Geschiedenis betreffende het oude graafschap Vlaanderen en de provincie Oost- en West-Vlaanderen

Universiteit Gent (1998)

BUYSSE Jeroen, *Communisme in Lokeren. Een micro-lokale studie van een internationaal fenomeen* (B. De Wever).

CALLENS Antonio, *Buitenplaatsen rond Gent in de 18de eeuw* (J. Everaert).

CLAUWAERT Sabine, *Feestvermaak te Oudenaarde (1830-1914)* (C. Vandenbroeke).

DE CONINCK Joris, *August De Block (1893-1979): socialistisch politicus. Een biografie* (H. Balthazar).

DECOODT Hannelore, *Jeugd en beleid: niet zo vanzelfsprekend ... De Ieperse Stedelijke Jeugdraad (1966-1976)* (R. Van Eenoo).

DE FRUYT Katarina, *Blijde intredes van vorsten in Brugge 1479-1549* (H. Soly).

DEMEULENAERE Wim, *De Brugse Kamer van Koophandel in de tweede helft van de 18de eeuw (1768-1792)* (J. Everaert).

DE PAEMELAERE Didier, *Een historisch-demografische studie van een Zuidoost-Vlaamse gemeente: Petegem aan de Schelde 1700-1930* (C. Vandenbroeke).

DEPUYDT Dieter, *Wervik, een grensstad tijdens de Tweede Wereldoorlog. Prosopografische analyse van het verzet* (B. De Wever).

DERYCKE Laurence, *Reconstructie van de middeleeuwse sociale realiteit in een Gentse stadswijk: het gebied rond de Sint-Michielskerk begrensd door de Leie, de vroegere Houtlei en de Sint-Michielsstraat, 1480-1520* (W. Prevenier).

DESCHEERDER Veerle, *Geschiedenis van de zwakzinnigenzorg: theoretische, juridische en organisatorische aspecten. Casus Gent (1807-1950)* (E. Vanhaute).

DE VRIEZE Yves, *Toneel in Gent (1830-1870). Het historisch drama: het verleden een spiegel van het heden?* (R. Van Eenoo).

DOLVELDE Bart, *De bezitsverhoudingen in een regionaal verzorgingscentrum. Zottegem 1846-1910* (E. Vanhaute).

DROSSENS Paul, *Lodewijk Herbert (1872-1929). Een katholieke flamingantische burger* (L. François).

FRAEYMAN Britt, *Het socio-culturele leven van de Engelse kolonie in Brugge in de 19de eeuw* (J. Art).

- FRANCHET Vincent, *Ninove, een provinciestad tijdens de Tweede Wereldoorlog. Prosopografische analyse van het verzet* (B. De Wever).
- HOEBEKE Guy, *Van katoen tot katoen: de industrie in Oudenaarde 1794-1914* (E. Vanhaute).
- ITERBEKE Tom, *Profiel van vrederechters en benoemingspolitiek in de vredegerichten van Oost-Vlaanderen (1830-1911)* (L. François).
- PROVIJN Melissa, *De invloed van het doarium op de sociaal-economische positie van adellijke vrouwen in de 13de eeuw in het graafschap Vlaanderen* (Th. de Hempinne).
- RENIER Nancy, *Vrouwencriminaliteit in de kasselrij Kortrijk (1385-1515)* (M. Boone).
- ROEGIERS Emmanuel, *Jeugdcriminaliteit in Gent, 1881-1913. Onderzoek naar het sociaal verweer tegen deviante jongeren* (J. Art).
- VAN BIESEN Anje, *Gentse Halfvastenfoor in de jaren 1890-1914 'Spiegel van haar tijd'* (E. Vanhaute).
- VAN DAMME Désirée, *De aalmoezeniers in dienst van de Oostendse Compagnie (1705-1735)* (J. Everaert).
- VAN DEN BERGHE Geert, *Het herbergleven in Zuid-Oost-Vlaanderen (1830-1914)* (E. Vanhaute).
- VAN DEN HEMEL Nina, *De abdij van Groenenbriel (1341-1576). Beschrijving van het religieuze leven en de sociale positie van de kloosterzusters in de late Middeleeuwen* (Th. de Hempinne).
- VAN DOORSELAER Hilde, *Een halve eeuw behandeling in het psychiatrisch centrum Caritas te Melle van 1910 tot 1960* (J. Art).
- VANELSLANDE Stefanie, *Meteorologische waarnemingen in Franse en Hollandse tijd. Met casus waarnemingen door G. Schamp de Romrée (1789-1831)* (E. Thoen).
- VERHEIRE Isabelle, *Ontspanningsleven van de Brugse arbeiders (1890-1920)* (J. Art).
- VERMANDER Heidi, *Société des Beaux-Arts Gent (1808-1858)* (J. Art).
- VERSTOCKT Anne, *Conjunctuurstudie van een domein in de late middeleeuwen. Het 'West-Zeeuws-Vlaams domein' van de Gentse Sint-Pietersabdij in Oostburg Ambacht aan de hand van pachtprizen* (E. Thoen).

L. François

Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Universiteit Gent

Katholieke Universiteit Leuven (1998)

- BOSTYN Franky, *De vergeten oorlog onder de Salient. Bijdrage tot geschiedenis van de Tunnelling Companies in Vlaanderen (1915-1918)* (E. Van Ermen)
- BOUSSEMAERE Pieter, *Een reconstructie van de Ieperse poorterijregisters (1349/50-1468) en een analyse van de nieuwe Ieperse poorters tussen 1297 en 1468* (P. Trio)
- DECANCQ Ignace, *Bijdrage tot de testamentaire praktijk in de Late Middeleeuwen. Testamenten van clerici uit het Kortrijkse O.L.V.-Kapittel (1309-1493): een inhoudelijke analyse* (P. Trio)
- DELANGE Michael, *Oostrozebeke (1729-1797). Een historisch-demografische analyse van een dorp op het West-Vlaamse platteland tijdens de achttiende eeuw* (L. Van Buyten)
- DUPONT Sophie, *Het Kortrijks stadsbestuur tijdens de 13e-14e eeuw. Onderzoek naar het democratiseringsproces in een middelgrote stad door middel van de prosopografie* (P. Trio)
- KERCKHOVE Veroniek, *Wevelgem 1754-1796. Bijdrage tot de historisch-demografische analyse van Zuidwest-Vlaanderen* (L. Van Buyten)
- NAESSENS Mariann, *De beteugeling van seksueel en religieus deviant gedrag door de stadsschepenbanken van Kortrijk en Brugge, 1459-1537. Een onderzoek naar het civilisatieproces vanuit gerechtelijke bronnen* (P. Trio)
- SCHIETECATTE Liesbet, *Laat- en postmiddeleeuws leder uit het verlaten vissersdorp 'Walraversijde' (stad Oostende; prov. West-Vlaanderen). Onderzoek van de ledervondsten uit de opgravingscampagnes 1992-1997* (M. Lodewijckx)
- SMOLDERS Veerle, *De grondstof-economie van midden-paleolithische openluchtsites in Vlaanderen: een reconstructie aan de hand van het ensemble van Vollezele* (P. Van Peer)
- STEELANT Caroline, *De bevolking van Harelbeke 1740-1789. Bijdrage tot de historisch-demografische analyse van Zuidwest-Vlaanderen* (L. Van Buyten)
- VAN DEN HOVE Peter, *De materiële cultuur van de Norbertijnenabdij in Ninove. Studie van een afvalkuil in relatie tot de Romaans-gotische bouwfasen* (M. Lodewijckx)
- VANDROMME Olivier, *De 'Gentse' opstand (1379-1385)* (E. Van Ermen)
- VANHOENACKER Jochen, *Moppen in de Leuvense en Brugse almanaken uit de achttiende eeuw. Een kwantitatief onderzoek naar het verschijnsel "klucht" en een inhoudelijke analyse tot bepaling van het wereldbeeld* (J. Verberckmoes)

VAN MARCKE Stéphanie, *Ontwikkeling van het meisjesmiddelbaar onderwijs bij de Zusters van Liefde van Jezus en Maria. De pedagogische praxis in Sint-Bavo te Gent en Onze-Lieve-Vrouw-ten-Doorn te Eeklo, 1930-1950* (M. D'hoker)

VAN RENTERGHEM Kristof, *Een economische kaart van Vlaanderen (1755-1779)* (L. Van Buyten)

VERSAVEL Jan, *De verbanningsstraf en galeistraaf in Vlaanderen in de Nieuwe Tijd* (F. Vanhemelryck)

Zie ook de brochure *Samenvattingen van licentiaatsverhandelingen en proefschriften in 1997 aangeboden aan het Departement Geschiedenis van de KU Leuven*, Leuven 1998. (Nr. 11 in deze reeks uitgegeven door het departement Geschiedenis en de vereniging Historici Lovanienses).

M. Cloet

Archiefgidsen. - H. Coppejans-Desmedt, Ch. Luyckx, D. Van Overstraeten en R. Wellens, *Bedrijfsarchieven toegankelijk voor het publiek in België : supplement op de "Gids van de bedrijfsarchieven bewaard in de openbare depots van België" - Archives d'entreprises accessibles au public en Belgique, supplément au "Guide des Archives d'entreprises conservées dans les dépôts publics en Belgique"* (Algemeen rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Gidsen, 41) Brussel, 1998, 661 p. Bestelnummer 2767 ; 1015 BEF.

In 1975 publiceerde mevr. H. Coppejans-Desmedt een onmisbaar werkinstrument voor al wie belang stelt in bedrijfsarchief en bedrijfs-geschiedenis, nl. de Gids van de Bedrijfsarchieven bewaard in de openbare depots van België¹. Na meer dan twintig jaar rolde nu een welkome aanvulling van de pers. Dit supplement danken we aan de Vereniging voor de Valorisatie van de Bedrijfsarchieven – Association pour la Valorisation des Archives d'entreprises die hiertoe het initiatief nam. Dit supplement herneemt dus niet de in de gids van 1975 opgenomen 806 archiefbestanden, tenzij zij grote wijzigingen hebben ondergaan, maar voegt er 964 aan toe. De gids van 1975 is dus nog steeds nuttig.

Opgevat als aanvulling wordt bijgevolg het schema van het eerste deel behouden. Dit betekent dat eerst de bedrijfsarchieven bewaard in de rijksarchieven aan bod komen, gevolgd door deze in de archief-

(1) Brussel, 1975, 358 p. (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën en Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranummer 13).

diensten van gemeenten, universiteiten, de door de overheid gesubsidieerde archief- en documentatiecentra, musea, historische instituten en verenigingen. De particuliere bedrijfsarchieven die nog bij de eigenaars of federatie berusten en die onmiddellijk en of in een nabije toekomst toegankelijk zullen zijn of worden volgens als laatsten.

Van elk bestand zijn opgenomen : de naam van het bedrijf, de uitgeoefende activiteit, de omvang, de uiterste data, de voornaamste series, de raadplegingsvoorwaarden, de toegangen. Onder de noemer opmerkingen vinden we bijzonderheden over het bestand, over de firma en bibliografische gegevens. Mevrouw Coppejans nam het Vlaamse landsgedeelte voor haar rekening, R. Wellens het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en D. Van Overstraete en Ch. Luyckx Wallonië. Alfabetische indices op de bewaarplaatsten, de firma-, persoons- en organismenamen, op de geografische namen en een Nederlandse en Franse zakenindex (index rerum) verhogen het gemak van raadpleging.

Belangrijk voor West-Vlaanderen is het redden van de archieven van : Flandria-Zedelgem en Flandria-Zwevezele, de Mekanieke Steenbakkerij uit Nieuwpoort, de Samenwerkende Vennootschap Spaarzaamheid-Economie-Oostende (SEO) uit Oostende, de nv Sint-Augustinusdrukkerij Desclée-de Brouwer te Brugge, de Linière de Courtrai en de Tissage de Courtrai beide te Kortrijk (alle in het rijksarchief te Beveren); de BN Spoorwegmaterieel en Metaalconstructies n.v. (vroegere La Brugeoise), het Kunstborduuratelier Grossé en het reders- en groothandelaarsarchief in het familiearchief Moentack in het stadsarchief Brugge; de s.a. La Westendaise, van de s.a. Westende Plage en de Société Générale Foncière et Industrielle s.a. / Algemene Grond- en Nijverheidsmaatschappij nv (promotiemaatschappij van Westende-Bad) in het gemeentearchief van Middelkerke en de textielbedrijven Carlier en Tant-Coussement in het stadsarchief van Roeselare.

Marc D'Hoore, *Archives de particuliers relatives à l'histoire de la Belgique contemporaine (de 1830 à nos jours)* (Archives générales et Archives de l'Etat dans les Provinces, Guides, 40) Brussel, 1998, 2 volumes, 854 p. Bestelnummer 2751; 1350 BEF.

Deze gids van particuliere archieven is een uiterst nuttig hulpmiddel die door de vele bio-bibliografische gegevens de gebruikelijke waarde van een toegang ruim overstijgt.

In alfabetische orde op naam van de archiefvormer worden alle particuliere bestanden die eind 1998 min of meer toegankelijk waren in

het Algemeen Rijksarchief te Brussel beschreven. Een belangrijk deel nemen politici in (beperken we ons tot de eerste ministers of regeringsleiders zoals Albert Goblet d'Alviella, Charles Rogier, Charles de Broqueville, Prosper Poulet, Théo Lefèvre, Pierre Harmel, Wilfried Martens en Jean-Luc Dehaene), maar er zijn ook journalisten, diplomaten, advocaten, wetenschapslui (Henri Pirenne), kunstenaars, militairen, ontdekkingsreizigers, ambtenaren, enz.

Elke notitie vangt aan met een bio-bibliografische schets van de archiefvormer, gevolgd door de gegevens over het archief (juiste benaming, uiterste data, omvang of aantal microfilms, aantal bestanddelen, datum en aard van de verwerving, raadplegingsvoorwaarden, een schets van de inhoud van het bestand waarbij de voornaamste series worden opgesomd) en de toegangen. Berusten van de behandelde personen archieven in andere bewaarplaatsen, dan worden ze ook vermeld. Op die manier bevat de gids gegevens over de archieven van niet minder dan 289 personen. Betreft men er de elders bewaarde bestanden bij, dan levert hij gegevens over ongeveer 350 bestanden. Op de persoonsnamen is een index opgemaakt.

De archieven van nationale figuren zoals de reeds vermelde eerste ministers of een figuur als Jozef Cardijn zijn vanzelfsprekend ook van belang voor West-Vlaanderen. Speciaal voor West-Vlaanderen, willen we de aandacht vestigen op de bescheiden van de politici zoals de Bruggeling Louis de Potter (1786-1859), historicus, publicist, liberaal politicus en lid van de voorlopige regering (1830) en van meer actuele personaliteiten zoals Daniël Coens, Pierre Chevalier en Erik Derycke. En Achille Van Acker wiens archief in het rijksarchief van Brugge berust, vraagt de lezer zich misschien af. Dit komt niet voor. De gids is beperkt tot het Algemeen Rijksarchief. De particuliere archiefbescheiden die berusten in de andere rijksarchieven zijn niet opgenomen, tenzij onder de hoofding andere vindplaatsen. We vermelden in het bijzonder Armand Neut, journalist en katholieke politicus die o.m. van het persorgaan *La Patrie* uit Brugge een geducht politiek wapen maakte dat bijdroeg tot het breken van de liberale meerderheid te Brugge in 1872. Tenslotte bevatten enkele bestanden materiaal over de eerste wereldoorlog in West-Vlaanderen, zoals oorlogsdagboeken in de archieven van Léopold Bernard en van François-Xavier Braibant en een onvolledige transcriptie van de 'Journal de campagne' van generaal Emile Galet voor de periode 1914-1917 onder de bescheiden van André Lesaffre (Ieper 1882-1982).

Gerrit Vanden Bosch, *Monasticon van Zwartzusters-Augustinessen in België* (Bibliografische inleiding tot de Belgische kloostergeschiedenis voor 1796, 18), Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1998, 434 p. Bestelnummer 2786; 700 BEF.

Zwartzusters vormden, zoals de grauwezusters, een congregatie die in de steden aan thuisverzorging van zieken deden. Op enkele publicaties na werd aan deze zusters nog weinig diepgaand onderzoek gewijd. De bedoeling van de voorliggende publicatie is hierin verandering te brengen. In tegenstelling tot de titel van de reeks waarvan dit werk deel uitmaakt, is het chronologische eindpunt hier niet 1796. Omdat de continuïteit voor en na de Franse Revolutie groter bleek dan de cesuur, behandelde de auteur ook de 19^{de} en 20^{ste} eeuw. Na een inleiding waarin de zusters worden gesitueerd in het kloosterlandschap, hun geografische verspreiding geschetst, hun interne organisatie, apostolaat en spiritualiteit belicht, worden de 23 zwartzusterkloosters afzonderlijk behandeld. Elke notitie bestaat uit drie delen. De geschiedenis van het klooster wordt geschetst op basis van de literatuur met een lijst van de oversten in een eerste deel. Het overzicht van de archiefbescheiden volgens een vast brontypologisch schema met inbegrip van de uitgegeven en gedrukte bronnen van en over het klooster vormt het tweede deel. Het derde deel bevat het literatuuroverzicht.

In West-Vlaanderen herbergden Brugge (ca. 1356-), Diksmuide (1479-1954), Ieper (ca. 1402-), Oostende (1613-1798) en Veurne (1450-1954), zwartzusters. Van deze kloosters beschikt Brugge over een relatief uitgebreid archief en Ieper een interessant maar weinig omvangrijk bestand. Het Diksmuids archief ging verloren in de eerste wereldoorlog. Het Oostends is heel beperkt en dit van Veurne slechts 1 m groot.

De publicatie maakt deel uit van een in 1996 gestart project met betrekking tot het in kaart brengen van archieven van religieuze orden en congregaties uit het Ancien Régime.

Griet Maréchal

Frans-Vlaanderen. - Het is niet de eerste maal dat Ph. Despriet Frans-Vlaanderen in zijn veelzijdig onderzoeksveld betreft. Reeds verscheidene malen heeft hij het rijke cultuurpatrimonium aan een breed publiek leren kennen. In zijn nu verschenen "Historische Atlas van Frans-Vlaanderen" geeft hij na een inleidend overzicht van veldslagen en vredesverdragen (met meegaande kaarten) van 59 plaatsen een historische nota, foto's en plannen. Eigenaardig is het wel in een boek over Frans-Vlaanderen daar o.m. ook Amiens, Abbeville, Doullens, Ham en Saint-Quentin aan te treffen. Bepaalde gebieden door de graaf van Vlaanderen veroverd behoren daarom nog niet tot Frans-Vlaanderen !

Huizenonderzoek. - In juni 1993 hield de Duitse Arbeitskreis für Hausforschung zijn jaarlijkse bijeenkomst, ditmaal in ons land, met standplaats in Blankenberge. Vijf jaar later verschijnt nu "Hausbau in Belgien. Jahrbuch für Hausforschung. Band 44" met de toen gehouden lezingen. I.v.m. ons werkgebied zijn volgende bijdragen vermeldenswaard : over middeleeuwse stenen huizen te Gent (M.C. Laleman), patriciërshuizen te Brugge (L. Devliegheer), huizenbouw tijdens de 18de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden (P. Devos), landelijke bouwkunst in Vlaanderen en Brabant ca. 1600 in de albums de Croy (J.-M. Duvosquel), hoeven in West-Vlaanderen (L. Devliegheer), Vivenkapelle (L. Devliegheer en L. Van Biervliet), vakantiewoningen aan de Belgische Westkust (S. Van Aerschot).

Begijnhoven. - De begijnhoven zijn kenmerkende religieuze en architecturale complexen in de Nederlanden; ze zijn een unieke uiting van middeleeuwse devotie. Met hun verscheidene soorten huizen, pleinen, straten, kerk en kapellen zijn ze een kleine stad in de stad. Alhoewel ze alle een gelijkaardige functie hebben, verschillen ze toch van elkaar qua typologie en qua bouwstijl (volgens tijd en streek). Die eigenheid vindt nu ook internationale erkenning door het plaatsen van 13 Vlaamse begijnhoven op de UNESCO-lijst van het Werelderfgoed. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen had uit verscheidene voorstellen (o.a. de oude stadskern Gent, de O.-L.-Vrouwekathedraal en het Stadhuis Antwerpen, de binnenstad Brugge) de begijnhoven uitgekozen om door de Vlaamse regering te worden voorgedragen voor de wereldlijst. Op de lijst staan de begijnhoven van Brugge, Dendermonde, Diest, Gent (Klein Begijnhof), Hoogstraten (in 1997 bekroond met de Vlaamse monumentenprijs), Kortrijk, Leuven (Groot Begijnhof),

Lier, Mechelen (Groot Begijnhof), Sint-Amandsberg, Sint-Truiden, Tongeren en Turnhout. Dertien begijnhoven zijn uit de boot gevallen omdat ze een groot gedeelte van hun oorspronkelijk karakter hebben verloren. Het zijn : Aalst, Aarschot, Antwerpen, Borgloon, Diksmuide, Gent (Groot Begijnhof), Hasselt, Herentals, Leuven (Klein Begijnhof), Mechelen (Klein Begijnhof), Overijse, Oudenaarde en Tienen. De Vlaamse begijnhoven van Anderlecht, Brussel en Edingen bleven buiten beschouwing als niet behorend tot het Vlaams Gewest.

Dialectenwoordenboek. - In de reeks Woordenboek van de Vlaamse dialecten, deel II. Niet agrarische vaktalen, verscheen in 1998 afl. 6a De timmerman en de meubelmaker 1, door V. De Tier en M. Devos (vakgroep Nederlandse taalkunde van de Universiteit Gent). De meeste tekeningen zijn vervaardigd door J. Vansteenkiste van de Provinciale Dienst voor Cultuur, en dit naar gereedschap uit het Provinciaal Museum van het Bulskampveld te Beernem.

Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de en 20ste eeuw. -

Niet alleen de monumentenzorger, maar elke liefhebber van geschiedenis, oudheden en kunst wordt in historische gebouwen regelmatig geconfronteerd met binnenwanden die ofwel bepleisterd en beschilderd ofwel ontleisterd zijn. Dat het interieur van oude gebouwen altijd bepleisterd en meestal met schilderwerk is versierd, blijkt ten overvloede uit de bewaarde voorbeelden, uit schilderijen en miniaturen die interieurs afbeelden, uit beschrijvingen en rekeningen. Sinds de vorige eeuw werden echter veel wanden ontleisterd en in die staat gelaten door een subjectieve en eigentijdse bewondering voor "schoonwerk", zowel van natuursteen als van baksteen¹. Daarenboven vindt men het jammer en geldverspilling dat gebeeldhouwde onderdelen als kapitelen, profielen e.d. met een pleisterlaag worden bedekt. Met een natuurstenen of bakstenen wand vermijdt men de regelmatig terugkerende onkosten voor het onderhoud van schilder- en pleisterwerk. En niet te vergeten : een natuurstenen wand geeft een veel ouder uitzicht dan een gepleisterde wand en is a.h.w. een bewijs van echtheid. Voor velen is ook nu nog het "schoonwerk" van de bakstenen wanden in de kerken van Damme en Lissewege veruit te verkiezen boven het witte interieur van de kerk te Aardenburg.

Die twee tegenover elkaar staande opvattingen gaan terug tot in de 2de helft van de 19de eeuw toen na eeuwen pleisteren, schilderen en

witselen men de muren wilde onderzoeken n.a.v. geplande restauraties. Witselen wilde men niet meer. De vraag stelde zich wat er dan wel met de gepleisterde wanden diende te gebeuren. Men kon het goede pleisterwerk laten zitten of men kon op zoek gaan naar middeleeuwse muurschilderingen die onder de vele pleisterlagen verborgen zaten². Op die manier probeerde men de middeleeuwse geest beter te begrijpen en meteen ideeën op te doen voor eigen (neogotisch) werk. Als dat schilderwerk nog in goede staat was, kon het zo bewaard blijven, zij het in fragmentaire toestand. Men vond echter dikwijls dat hier en daar een figuur of een groep figuren een slordige indruk bood en de esthetische eenheid van het gebouw schaadde. Bijgevolg haalde de schilder-restaurateur lijnen en kleuren op, schilderde bij³ of "restaureerde" op een nieuwe ondergrond. Was de toestand van het pleister- en schilderwerk te slecht of zocht

- (1) Enkele voorbeelden. Alhoewel F. De Smidt (Broeder Firmin) in zijn boek *De romaansche kerkelijke bouwkunst in West-Vlaanderen* Gent 1940, p. 283 schrijft dat "vermoedelijk de meeste kerken binnen bepleisterd" waren, lezen we in de studie over de in 1940 uitgebrande kerk van Torhout: "De veldstenen muren zullen in den beginne naakt zijn gebleven; de groengrijze kleur zal dan ook geconstrasteerd hebben met de bonte kleurenweelde van de geglazuurde vloertegels". Maar over de oudere "karolingische" kerk luidt het: "Het is niet uitgesloten dat de muren van dit bedehuis langs den binnenkant bepleisterd waren" (omdat het metselwerk bestond uit "veldsteen en ruwe arduinstukken" ?). G. Meersseman en Br. Firmin, *De kerk van Torhout in het licht der jongste opgravingen*, Antwerpen 1942, p. 37, 63. Over de volledig ontleisterde Sint-Basiliuskerk te Brugge schrijft prof. dr. E. ter Kuile in *De romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, 2^{de} uitg. Zutphen 1982, p. 116: "Het is een droevig feit dat die ruimte als zodanig is verminkt doordat de leiding van de ingrijpende restauratie op het einde van de vorige eeuw een waandenkbeeld koesterde. Men meende verplicht te zijn de wanden, de pijlers, de bogen en de gewelven in een staat van onafgewerkte naaktheid terug te brengen en heeft zodoende de vlakken vernield waardoor ruimte nu eenmaal wordt gevormd en ervaarbaar is. Een kapel van bijzondere architectonische kwaliteit werd zo tot een naargeestige kelder gedegradeerd, en het kost veel verbeeldingskracht om zich een denkbeeld te vormen van het interieur zoals het oorspronkelijk moet zijn geweest". G. Bekaert daarentegen wordt er lyrisch bij en vindt dat het interieur iets onderaards heeft "als een uit de rots uitgehouwen grot", het is een "in haar materialiteit, indrukwekkende ruimte". Dat dit een zeer subjectieve en geen historische benadering is, erkent hij echter volmondig: "De ruwheid van die ruimte, is een ruwheid van onze tijd, resultaat van een ingrijpende restauratie die de ruimte haar oorspronkelijke kleur en toon heeft ontnomen" (*Landschap van kerken, Antwerpen, Leuven, 1987, p. 44*).
- (2) Toen men in een neogotische roes barok meubilair uit de kerken weghaalde om het te vervangen door neogotische producten trof men achter de 17de-18de-eeuwse kerkmeubelen heel dikwijls pleisterwerk in slechte toestand aan. En dat was een eerste reden om met ontleistering te beginnen.
- (3) A. Bergmans, o.c., p. 257-258 geeft o.m. als voorbeelden de restauraties door C. Leegenhoek uitgevoerd in de jaren 1933-34 in de Sint-Genovevakerk te Zepperen en in de Begijnhofkerk te Sint-Truiden.

men een alibi om de muurschilderingen te verwijderen dan was het maken van een calque of een tekening de aangewezen oplossing om uit de moeilijkheden te komen. Het was toen natuurlijk niet zo gemakkelijk om schilderijen op een technisch verantwoorde manier vrij te leggen of loszittende fragmenten op een niet-destructieve wijze op de muur vast te zetten. Talrijke oude restauraties bewijzen dit, tot op vandaag. Een andere reddingsmogelijkheid is het afnemen van muurschilderingen en ze op doek overbrengen. Dit gebeurde voor de eerste maal met enkele gravenportretten in de Katarinakapel van de O.-L.-Vrouwekerk te Kortrijk (1868).

De ondergang van veel muurschilderingen is destemeer te betreuren omdat – met uitzondering van miniaturen – het grootste deel van de schilderkunst van vóór de 15de eeuw bestaat uit schilderkunst op muren. Het verlies van deze schilderkunst, zoals o.m. in de O.-L.-Vrouwekapel van de Sint-Maartenskerk te Halle laat dan ook een onherstelbare lacune na in onze kennis van het middeleeuwse kunstgebeuren.

I.v.m. die problematiek van pleisterwerk en muurschilderingen hebben de in 1835 opgerichte Koninklijke Commissie voor Monumenten en de Gilde de St.-Thomas et de St.-Luc een belangrijke rol gespeeld. De bekendste archeologen hebben zich, soms met heel tegenovergestelde meningen, in het debat gemengd : we vernoemen J. en J.-B. Bethune, J. Weale, J. Helbig, A. Bressers, L. Cloquet, G. Van den Gheyn, C. Tulpinck. Over die ingewikkelde – en spannende – geschiedenis en problematiek schreef Anna Bergmans haar doctoraatsverhandeling aan de KU Leuven (1997), een monumentale en meer dan lezenswaardige studie die in 1998 door het KADOC werd uitgegeven, getiteld *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw*⁴. Het boek van Bergmans vertelt niet enkel geschiedenis, maar het waarschuwt ons terzelfdertijd en maant ons aan tot voorzichtigheid. In de (selectieve) inventaris worden alle muurschilderingen, met een uitvoerige bibliografie, nog eens op een rijtje gezet, een ware status quaestionis op dat gebied. De overvloedige illustratie telt heel wat afbeeldingen van niet meer bestaande muurschilderingen. Na lezing van het boek vraagt men zich onwillekeurig af hoe de middeleeuwse muurschilderingen er nu voor staan, na meer dan een eeuw omgaan met dit patrimonium. Veel muurschilderingen – zowel

(4) Enkele jaren vroeger, in 1994, had A. Bergmans samen met M. Buyle reeds het boek uitgegeven *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen* (waarin de grafschilderingen werden bestudeerd door L. Devliegheer) met een interessante gids voor de te bezoeken muurschilderingen.

deze ontdekt in de 19de eeuw als deze vrijgelegd in deze eeuw – vragen een voortdurende zorg. De elkaar opvolgende restauratietechnieken slagen niet altijd in een goede conservatie. Veel muurschilderingen zijn intussen onleesbaar geworden. De auteur is terecht verheugd met het resultaat van de recente restauratie van het koor en het transept van de Antwerpse kathedraal waar de bepleistering en de beschildering konden worden behouden, dit in tegenstelling met het kerkchip. In een andere recente herstelling, de Sint-Niklaaskerk te Gent, toont het interieur in de kruisbeuk en het koor een ware lappendeken met oude en nieuwe Doornikse steen, baksteen, bepleisterde gewelfvlakken en fragmenten van muurschilderingen. Het barokke kerkmeubilair vloekt er tegen de naakte wanden. Nu is ook het schip volledig ontleisterd, en konden maar weinig sporen van schilderwerk worden opgetekend. Zal de restauratie kiezen voor een beschildering op basis van de weergevonden resten⁵ ? Of kiest men voor een witte pleisterlaag met grijs-geaccentueerde schalken, gewelfribben, gordel- en muraalbogen ?

Enkele opmerkingen tot besluit.

Het is opvallend dat A. Bergmans in de bibliografie tientallen Duitse studies vermeldt, maar omzeggens geen artikels betreffende muurschilderingen in Nederland dat toch tot een zelfde cultuurgebied behoort. Nochtans is daar heelwat historisch en archeologisch onderzoek verricht naar het oude pleisterwerk en naar de kleurige afwerking in middeleeuwse kerkgebouwen, en dat in een tijd waarin hier nog geen systematisch onderzoek werd verricht. Ik denk o.a. op E. ter Kuile (1934), H. van Agt (1956), R. Meischke (1996), H. Janse (1977).

P. 300 : de 'godshuiskapel' te Brugge is de kapel van het Sint-Niklaasgodshuis.

De licentiaatsverhandeling van F. Strobbe is in een "aangepaste versie" verschenen in de *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, nr. 55 (1989), p. 7-151.

Waarom die ene vermelding van een betaling voor schilderwerk in een huis te Damme (1352) ? In de archieven zijn er honderden dergelijke uitgaven aan schilders die in openbare gebouwen aan de slag waren.

(5) Daarbij mag men zich ook de vraag stellen of in een kerk ieder zelfde onderdeel, bijv. een kapiteel van een bovenlicht of van een triforium, dezelfde kleurige beschildering had.

Een vraagje tot besluit. In 1900 werd de publicatie van een groot werk van Camille Tulpinck aangekondigd : "Les peintures monumentales de Belgique aux siècles passés. Histoire-Technique-Procédés". Het zou worden uitgegeven in 25 afleveringen waarin telkens 10 kleurplaten in-folio van akwarellen van de auteur, 4 platen details en een geïllustreerd tekstgedeelte. Er was ook een inleiding voorzien en een geschiedenis van de muurschilderingen in België. Prijs 750 BEF. Alhoewel in de folder staat "La publication a d'ailleurs rencontré à l'étranger l'accueil le plus empressé" weten we niet of er genoeg inschrijvers waren om tot publicatie te kunnen overgaan. Wel verscheen in 1901 zijn verhandeling "Etude sur la peinture murale en Belgique..." die op 22 november 1900 door de Académie Royale bekroond was geworden. Enkele jaren later publiceerde hij een gedeelte van het voorwoord van deze studie in een kleine luxe-uitgave "La peinture décorative religieuse et civile en Belgique, aux siècles passés", geïllustreerd met tekeningen en 24 kleurplaten van zijn waterverftekeningen. Een meer realistische verwerking van zijn groots plan uit 1900 ?

L. Devliegheer

Jan van Eyck. - Eerst in Turijn, daarna in Londen en tenslotte in Philadelphia was er een kleine tentoonstelling "Recognising Van Eyck", voornamelijk gewijd aan twee kleine paneeltjes met de voorstelling van Franciscus die de stigmata ontvangt, geschilderd door Jan van Eyck (bewaard in de Galleria Sabauda te Turijn en in het Philadelphia Museum of Art). Het schilderij uit Philadelphia is een beschilderd perkamentblad dat op een eiken plank is gekleefd. Uit een dendrochronologisch onderzoek is gebleken dat het paneeltje voorkomt van een eik waaruit ook twee echte Van Eyck-panelen afkomstig zijn.

Aansluitend op de tentoonstelling te Londen had er een symposium plaats waarop N. Geirnaert, archivaris op het Brugse stadsarchief, een lezing hield over het testament van Anselm Adornes (+ 1470) waarin deze o.m. aan elk van zijn twee dochters-kloosterzuster een paneel schenkt met de uitbeelding van de H. Franciscus, geschilderd door Jan van Eyck; op de luiken zullen hijzelf en zijn echtgenote worden geschilderd, maar dit is blijkbaar niet gebeurd.

Willem Vrelant, miniaturist te Brugge. - Eén van de bekendste Brugse miniaturisten uit de 2de helft van de 15de eeuw is ongetwijfeld Willem Vrelant. Hij was afkomstig van Utrecht¹, verbleef er nog in 1449, maar zal kort daarna naar Brugge zijn gekomen² waar hij in 1454 staat ingeschreven bij de eerste leden van de pas opgerichte gilde van de librariërs (of van Sint-Jan-de-Evangelist). Als lid betaalde hij regelmatig zijn lidgeld³ en kwam ook financieel tussen in de aankoop van een kruis, een pelder, een vaandel en een altaar. Vrelant was ook lid van de Broederschap van O.-L.-Vrouw-ter-Sneeuw, die in de Brugse O.-L.-Vrouwekerk gevestigd was; de leden kwamen uit de geestelijkheid, de adel, de burgerij en uit het kunstenaarsmilieu (w.o. H. Memling en P. Christus). Vrelant woonde in de Vlamingdam (nu Sint-Jorisstraat en Vlamingdam) waar o.m. ook H. Memling en G. David waren gevestigd. Vrelant heeft ook verscheidene leerlingen gehad, eerst een niet nader genoemd "leermeyskin", enkele jaren later de dochter van Lodewyc Breyel (waarschijnlijk Matkin uit dezelfde rekening), daarna Betkin Scpens en Adriaen de Raet. Vrelant stierf in 1481.

In die tijd was het nog altijd welvarende Brugge een belangrijk centrum van het boek (schrijven, verluchten, inbinden, verkopen). Het librariërs-gilde telde tientallen miniaturisten van wie maar aan enkele werken kunnen worden toegeschreven; naast Vrelant Loyset Liédet en Philippe de Mazerolles die in 1469 als nieuwe gildebroeders werden opgenomen.

Over de leerjaren van Vrelant is niets met zekerheid geweten. Op stilistische gronden wordt aangenomen dat hij te Utrecht heeft gewerkt in de omgeving van de Meester van Katharina van Kleef. Zekerheid

- (1) Te Brugge werden losse bladen met miniaturen verkocht die afkomstig waren uit Utrecht.
- (2) Vrelant werd op 30 april 1456 in het Poortersboek 1450-1460 ingeschreven : "Willem van Vreland f. Jacop ghebooren van Utrecht cochte zijn poorterscip upten laetsten dach van april anno LVI omme XXIII sch. gr. (f. 19, Brugge, Stadsarchief, Oud Archief, nr. 130, cf. ook R. PARMENTIER, *Indices op de Brugsche Poortersboeken* Brugge, 1938, 2, p. 498. Het ontgaat ons waarom B. Bousmanne, o.c., p. 46 over Vrelant schrijft : "probablement originaire de Utrecht" en daarnaast op p. 50 : "On ne sait presque rien de sa vie à Utrecht ...".
- (3) In de rekening van de gilde van de librariërs 6.5.1454-6.5.1455 (f. 1-6v.) staat op f. 1v. : "Item Willem Vredelant van maentghelde XIII gr.", in de 2de rekening, 6.5.1455-6.5.1456 (f. 8-10) wordt op f. 8v. vermeld : "Willem Vrelant xii gr. (Brugge, Stadsarchief, Oud Archief, nr. 384, 76). Cfr. ook J. WEALE, *Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges*, in : *Le Beffroi* 4 (1872-1873) p. 253, 257. De vermelding "Willem Vrelant fils de Jacob et originaire de Utrecht" (Bousmanne, o.c., p. 36) hebben we er niet aangetroffen.

krijgen we met het tweede deel van de *Chroniques de Hainaut* (de door J. Wauquelin in het Frans vertaalde *Annales Hanonniae* van J. de Guise); in 1468 wordt "Guillaume Wyelant" betaald voor het maken van 60 "ystoires". Op goede gronden wordt aangenomen dat deze miniaturist te vereenzelvigen is met Vrelant die als Guillaume du Vrelant wordt betaald voor 55 miniaturen in een *Vita Christi* (=waarschijnlijk het eerste verloren deel van de *Miroir d'humilité* waarvan de 10 miniaturen ook aan Vrelant worden toegeschreven). In totaal worden nu een 80 hs. geheel of gedeeltelijk aan de zeer productieve Vrelant toegeschreven; daarvan zijn verscheidene besteld door hertog Filips de Goede, zonder dat Vrelant een officieel statuut had aan het hertogelijk hof. Talrijke miniaturisten hebben in zijn stijl gewerkt, hebben gekopieerd en worden ten onrechte gegroepeerd in een school of atelier Vrelant.

In zijn boek *Item a Guillaume Wyelant aussi enlumineur* (Brepols en Koninklijke Bibliotheek 1998) heeft B. Bousmanne een "corpus Vrelant" samengesteld met alle miniaturen die aan hem kunnen worden toegeschreven. Eén van zijn conclusies is dat Vrelant op de eerste plaats een miniaturist is, geen leider van een atelier waar boeken worden gemaakt. Het kopiëren van een tekst en het illustreren van een boek kunnen op verschillende plaatsen gebeuren zodat o.m. een codicologische studie geen zekerheid biedt voor het localiseren van een miniaturist. In korte hoofdstukken onderzoekt de auteur de relatie van Vrelant met Memling en met de paneelschilderkunst van zijn tijd en gaat op zoek naar medewerkers van Vrelant. Ook aan de iconografie en aan de weergave van realia wordt de nodige aandacht besteed. Uitvoerig komt de randversiering met levende wezens ter sprake, die dikwijls heelwat leert over de middeleeuwse wereld (bijgeloof, literatuur, parodie, fabeldieren, muziekinstrumenten).

De hs. met werk van Vrelant worden volledig beschreven en de miniaturen geïnventariseerd; daarbij is er telkens een uitvoerige bibliografie. Daarenboven worden de 17 belangrijkste hs. nog eens afzonderlijk besproken en de historische omstandigheden van de totstandkoming van het hs. uitvoerig belicht. Daaronder is de miniatuur voorstellend de Keizer, de 7 Keurvorsten en het keizerlijk wapen in het te Keulen bewaarde 15de-eeuwse Hanzecartularium uit Brugge. De miniatuur is geschilderd op een los blad dat volgens Bousmanne waarschijnlijk deel heeft uitgemaakt van het oorspronkelijke hs. dat dateert van 1457 of van kort daarop. Misschien hebben

de “Brugse” Hanzeaten die in 1451 de stad verlieten en eerst naar Deventer en nadien naar Utrecht gingen en pas in 1457 naar Brugge terugkeerden, Vrelant in Utrecht leren kennen.

Luc Devliegheer

Herdenking van de 400ste verjaardag van de dood van Filips II (1527-1598) in Spanje - In onze recente geschiedenis heeft de herdenking van een historisch feit, in casu de 400^{ste} verjaardag van de dood van koning Filips II, nog maar zelden zo'n planning, aanwenden van middelen, politieke en sociale weerklank, polemiek en debatten gekend. Ongetwijfeld was dit te wijten aan het historisch belang en de historiografische eigenschappen van Filips II, de Rey Prudente, de voorzichtige koning die als zodanig de geboorte van de Spaanse monarchie belichaamt, die onder zijn scepter het toppunt van de macht en wereldwijde invloed bereikte en terzelfdertijd de onbetwistbare hoofdrolspeler was van één der eerste en bitterste campagnes van internationaal prestigeverlies vanwege zijn vijanden: de schepping van het kwaad, genoemd de leyenda negra, de zwarte legende.



Portret van Filips II, stijl A. Moro
(Brugge, Provinciaal Museum van het Brugse Vrije)

Ontelbare tentoonstellingen, publicaties, historische opzoeken, symposia, muziekuitvoeringen, TV-uitzendingen en publieke voorstellingen hebben dit jaar gepoogd een nieuw imago te geven of gewoon de figuur van de machtigste vorst van zijn tijd te herdenken. Het centrum van deze herdenkingen is het grote tentoonstellingsproject "Felipe II. Un monarca y su época", ingericht door de "Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V" met medewerking van het Patrimonio Nacional, het Prado-museum en het Museo Nacional de Escultura te Valladolid". De "Sociedad" beschikt over een budget van 1.300 miljoen pesetas voor gans het Filips II- programma, bekostigd door de "Fundación Caja de Madrid" en door de inkomsten uit publicaties en toegangskaarten. Het project bestaat uit drie grote tentoonstellingen in plaatsen die een band hebben met Filips II. De essentiële gegevens voor de herdenking zijn de complexe realiteit van de Europese 16de eeuw en de verscheidenheid in een zelfde tijd, gezien vanuit het leven van de koning en in de sfeer van een monarchie waarvan de verschillende dimensies worden geopenbaard door de strengheid en de rijkdom van de artistieke en materiële getuigenissen. De drie tentoonstellingen "La Monarquía Hispánica" (coördinatie door Carmen Iglesias), "Un príncipe del Renacimiento" (geleid door Fernando Checa) en "Las tierras y los hombres del Rey" (coördinatie door Luis Ribot) zijn elkaar aanvullende delen van een unieke tentoonstelling verspreid over drie suggestieve localiteiten van de koning uit het huis van Oostenrijk: het koninklijk klooster van San Lorenzo van het Escorial zijn voornaamste artistieke onderneming), het Prado-museum (bewaarplaats van het grootste deel van zijn verzameling in de hoofdstad waar hij zijn Hof had gevestigd) en het Palacio de Villena te Valladolid, zijn geboortestad.

De eerste tentoonstelling "La Monarquía Hispánica", in zekere zin de meest gedegene, volledige en met de meeste symbolische inhoud, is voorafgegaan door de publicatie van twee monografieën door twee van de bekendste specialisten ter zake: "Felipe de España" van Henry Kamen en "Felipe II y su tiempo" van Manuel Fernández Álvarez, prof. em. Moderne geschiedenis aan de universiteit van Salamanca. Vanuit verschillende en quasi tegengestelde wegen werpen ze een nieuw licht op de figuur van de omstreden vorst. Het zijn deze twee historici met hun verschillende meningen, die door hun aanwezigheid op de vele vacatiecursussen aan de Spaanse universiteiten, het debat hebben aangewakkerd in de media tot ook het publiek belangstelling vertoonde.

Aansluitend bij de tentoonstelling in het Escorial zijn er twee complementaire initiatieven. Enerzijds toont de Biblioteca Nacional, in samenwerking met de Calcografía Nacional, te Madrid haar grote verzameling gravures uit de tijd van Filips II, met speciale nadruk op de portretkunst van de tijd en op de evolutie van het officiële portret van de koning. Anderzijds heeft het Archivo Histórico van Simancas, zelf één van de grootste legaten van de monarchie, voor de eerste maal zijn deuren geopend voor het grote publiek met een kleine tentoonstelling van eigen archief uit de tijd van Filips II, de bureaucratie van de koning die zijn rijk bestuurde door middel van geschreven documenten.

Nog vóór de kunsttentoonstellingen van Madrid en Valladolid heeft "La Monarquía Hispánica" in het Claustro de los Evangelistas en in de aangrenzende vertrekken van San Lorenzo van het Escorial, de historische figuur van Filips II en de complexe realiteit van zijn regering belicht in 9 secties: de Spaanse monarchie, de opvoeding van de prins, Maria van Portugal, Maria Tudor, de relaties met Engeland en het regentschap van Johanna van Oostenrijk, Isabelle van Valois en Frankrijk, Anna van Oostenrijk en de as Madrid-Wenen, Isabella I en het overwicht op zee, de kinderen van de koning: Isabella Eugenia en Katarina Michaela, "De koning is dood! Leve de koning!" De regering van Filips II omvat een periode van 50 jaar en een geografische uitgestrektheid die, gerealiseerd door erfenissen en eigen veroveringen, de Spaanse Habsburgers een politiek overwicht bezorgden dat gedurende meer dan een eeuw niet werd geëvenaard. Een veelzijdige realiteit die innerlijk zijn rijke verscheidenheid behoudt alhoewel het naar buiten verschijnt als een geweldige eenheidsmacht. Zulke veelzijdige en verspreide macht vereist een juridische, economische, militaire en administratieve organisatie die zeer complex was, gezien daarbij nog kwamen de enorme afstanden, de traagheid van het vervoer en de eigenheid van elk gebied. De subtiele samenhang tussen Europa, Amerika en het Verre Oosten, via het gedegen bestuur van de Spaanse monarchie, dat het eerste hoofdstuk van de tentoonstelling vormt, ontstond als gevolg van een economische relatie waarvan de vertakkingen reiken tot Macao, de Molukken, Japan en China en beoogt zich te schikken in het scheppen van een religieuze en culturele eigenheid.

Het centraal gedeelte van de tentoonstelling wil de persoon van Filips II, de "natuurlijke heer" van deze rijken, ontdoen van alle legenden -zwarte of gouden naargelang het geval- die het begrijpen van zijn persoon en van zijn tijd hebben bemoeilijkt. De actuele

geschiedschrijving heeft ons inzicht over de vorst en de staatsman objectiever en wetenschappelijker gemaakt, maar ook van de mens als persoon met zijn licht- en schaduwkanten. Filips II was in de eerste plaats een kristelijke vorst, rationalist en mecenas, gevormd door de waarden van de Renaissance en het Humanisme. Zijn veelzijdige opvoeding maakte van hem een verwoede verzamelaar die goed op de hoogte was van wetenschap en kunst. Van zijn verwezenlijkingen zijn te vernoemen: de stichting van de eerste Academie van wiskunde, de stichting van het archief van Simancas, de bescherming van de wetenschappelijke Amerikaanse expedities, de impuls van wetenschap en techniek die het Escorial tot een groot onderzoekscentrum maakten. Filips II verschijnt nu als een ontwikkeld man van zijn tijd, hoffelijk in zijn jeugd en liefhebbende vader van zijn dochters, die geleidelijk aan leerde koning te zijn door het aanvaarden van verantwoordelijkheid en door reizen die hem gedurende jaren buiten Spanje hielden en hem de complexe verscheidenheid leerden kennen van Europese streken onder zijn gezag en van hun politieke hoofdrolspelers.

De dinastieke politiek en het familiale en persoonlijke leven maakten deel uit van het institutioneel en mentaal netwerk van zijn tijd. Volgens de tentoonstelling vormden de merkwaardige vrouwen die hem gedurende zijn leven omringden de rode draad in de verschillende gebeurtenissen en de veelvuldige relaties met de overige Europese Machten. Eerst zijn vier vrouwen: Maria van Portugal, Maria Tudor, Isabelle van Valois en Anna van Oostenrijk door wie we de betrekkingen met Engeland, Frankrijk en het Keizerrijk kunnen benaderen. Ook andere vrouwen speelden een rol op het politieke en persoonlijke vlak in het leven en de regering van Filips II: zijn moeder keizerin Isabella van Portugal en zijn drie zusters: de onwettige Margareta van Parma, regentes der Nederlanden en moeder van Alexander Farnese, de intelligente Doña Juana, moeder van Sebastiaan van Portugal en regentes van Spanje in moeilijke tijden en de keizerin Maria, echtgenote van Maximiliaan van Oostenrijk, die zich later zal terugtrekken in het klooster van de Descalzas Reales te Madrid, dat talrijke kunstwerken aan de tentoonstelling heeft uitgeleend. Tenslotte zijn er zijn geliefde dochters Katarina Michaela, echtgenote van de hertog van Savoye, en Isabella Clara Eugenia, samen met haar echtgenoot Albrecht, de toekomstige landvoogdes der Nederlanden. Door deze laatste worden in de tentoonstelling twee onderwerpen ter sprake gebracht: het Mediterrane en de poging om een oplossing te vinden voor de problemen in de

Nederlanden door middel van een autonomie die dit gebied niet volledig van de monarchie losmaakte.

Een afzonderlijk hoofdstuk van de tentoonstelling handelt over koningin Elisabeth van Engeland en de strijd om de heerschappij over zee die uitmondt in de nu objectief geanalyseerde nederlaag van de grote Armada. Voor de eerste maal in Spanje worden stukken getoond over de schipbreuk van de Spaanse schepen afkomstig uit het museum van Belfast; er was enige polemiek over de plaats, namelijk de Iglesia Antigua van het klooster. De tentoonstelling besluit, eerder paradoxaal, met een verzameling drukwerken (van Nederlandse, Britse, Franse of Spaanse auteurs als Antonio Pérez of Fray Bartolomé de Las Casas) die bij de dood van de koning hebben bijgedragen tot de propagandistische verspreiding van de "zwarte legende" doorheen Europa.

Er zijn nog twee aanvullende tentoonstellingen te vermelden, in Madrid en Aranjuez. Het betreft twee weinig bekende aspecten van het regeringswerk van Filips II: wetenschap en technologie, tuinieren en landbouw. Zo herbergt de Real Jardín Botánico te Madrid in het Villanueva-paviljoen de tentoonstelling "Het vernuft en de machines. Bouwkunde en openbare werken ten tijde van Filips II". In het paleis en de tuinen in Aranjuez is te zien "El rey íntimo. Tuinieren en landbouw in de tijd van Filips II".

In de tentoonstelling in de Jardín Botánico, gecoördineerd door I. González Tascón en gesteund door de Fundación Juanelo Turriano, wordt een rondgang gemaakt langs stuwdammen en kanalen (o.a. de stuwdam van de zwaartekracht van Tibi (Alicante), het geheel van de kranen van El Carpio om het bevoeiingswater omhoog te brengen, het ontwerp voor scheepvaart op de Taag tussen Toledo en Lissabon), de industriële activiteit in verscheidene productiesectoren (bloem- en papiermolens, silos van Burjassot, bewerking van zilver in het hydraulisch complex van Potosí), de watervoorziening in de steden (openbare fonteinen van Ocaña en Priego de Córdoba), de wegen en bruggen, evenals de financiële middelen en het beheer van de openbare werken in het midden van de 16 de eeuw en de samenwerking tussen ingenieurs en Spaanse, Italiaanse, Duitse, Nederlandse en Franse technici. De tentoonstelling in Aranjuez behandelt de botanische en wetenschappelijke kennis van de tijd, de liefde van Filips II voor het tuinieren en zijn aandeel in het uittekenen en het onderhoud van de koninklijke tuinen, evenals de bijdrage van de ontdekking van de natuurwetenschap door wetenschappelijke expedities.

De tentoonstelling "Filips II. Een vorst van de Renaissance", het tweede deel van het drieluik over de Rey Prudente, heeft een duidelijk kunstkarakter. Wegens een vertraging van de werken aan de dakbedekking, is de helft van de gelijkvloerse zalen van het Prado aangepast voor de opstelling van 390 werken (schilderijen, beeldhouwwerken, tapijten, tekeningen, harnassen, boeken e.d.) die in verband staan met het hof van Filips II. De tentoonstelling is gericht op het artistieke imago en het mecenaat van de koning, de functie van de kunst aan het hof en de koninklijke verzamelzucht. Het project bestaat uit 6 delen, vanaf de vorming van de renaissanceprins op zijn jeugdritten tot de koninklijke verzamelmanie, gaande langs de klassieke oudheid als schoonheidsideaal, het artistieke beeld van het hof (portrettengalerij), de religieuze kunst en het beeld van de macht, propaganda en tegenpropaganda. De spectaculaire tentoonstelling toont de verborgen rijkdom van het Prado en voert Filips II op als een verfijnde mecenas en verzamelaar. Dit bewijzen de vele zeer kwaliteitsvolle werken van Mor, Tizian, Sánchez Coello, El Greco, Bosch, Correggio, Patinir, Parmigianino, Van der Weyden, Juan de Flandes, Arcimboldo, Leoni sr. en jr., en niet te vergeten de cartons voor de glasramen te Gouda. De koning bestelde en verzamelde kunstwerken, verkreeg er door erfenissen, kreeg er als geschenk of patroneerde ze. Ze zijn opgesteld volgens de regels van de hoofdkringen uit de tijd van de Contrareformatie, waarbij de voorkeur gaat naar het artistieke boven het documentaire of het historische.

Tenslotte is er de tentoonstelling over "De landen en de mensen van de koning"; ze diende als kader om de verscheidenheid van de gebieden, mensen en ideeën van de Spaanse monarchie in ogenschouw te nemen zonder echter de gemeenschappelijke elementen te vergeten. Vertrekkend van een inleiding over de koning en de dinastie die vanuit een historisch verband de volgende secties wil omlippen, toont de tentoonstelling de verschillende landen met hun respectievelijke centrale figuren van hof en regering, adel en hoge clerus, evenals hetgeen de oorlog, het geloof en de cultuur gemeenschappelijk hebben. Een gemeenschappelijke voedingsbodem bereikt vanaf de universiteit de wetenschap en de kunst tot de artistieke, literaire en muzikale smaak. De nadruk wordt speciaal gelegd op de Amerikaanse gebieden, aan de eigen identiteit van Portugal en zijn kolonies en aan de Europese bezittingen van de koning, de grote afwezigheid op de andere tentoonstellingen. In Valladolid wil men de basis en de middelen van de macht die de tijd van Filips II kenmerken, uitleggen.

Tot besluit: een geheel van tentoonstellingen en manifestaties rond de figuur van Filips II die, zo hoopt men, zullen bijdragen tot een beter begrip van een omstreden en fundamenteel figuur uit de geschiedenis van Spanje. Een laatste sieraad aan deze heropleving van de tijd van Filips II is de uitvoering en opname van muziek uit die tijd te Madrid, Segovia, Aranjuez door de beste uitvoerders binnen de cyclus "Los Siglos de Oro", gepatronneerd door de Caja de Madrid

Felipe Basabe Lloréns

1598 en 1648 herdacht. - In 1998 werden drie gebeurtenissen/persoonen herdacht die met elkaar verband houden. In 1598 stierf Filips II, de Spaanse koning die door de geschiedenis erg verschillend wordt beoordeeld. In Spanje werden aan hem enkele grote tentoonstellingen gewijd (cf. supra). Vóór zijn dood had hij de door burgeroorlogen verscheurde Nederlanden geschonken aan zijn dochter Isabella die kort daarop zou huwen met haar neef Albrecht, zoon van Filips zuster. Spanje liet echter de Nederlanden niet volledig los : er bleven Spaanse troepen in het land en de buitenlandse politiek werd vanuit Madrid geleid. Met de komst van de Aartshertogen hadden de



Portret van aartshertog Albrecht (naar O. van Veen) en aartshertogin Isabella (naar Frans II Pourbus). Brugge, Provinciaal Museum van het Brugse Vrije

Nederlanden – na de troonsafstand van Karel V in 1555 – opnieuw een vorstenpaar dat in het land zelf resideerde. Tijdens de regering van Albrecht en Isabella bleef de oorlog met het afgescheurde Noorden voortduren, met uitzondering van de tijd van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Europa door bekend is het beleg en de inname van de versterkte vesting Oostende (1601-1604) door A. Spinola. Toch is de aartshertogelijke periode een tijd van voor-spoed; er is economische heropleving, er komen sociale initiatieven, er is culturele opbloei naar het voorbeeld van het Hof. Bekende kunstenaars krijgen opdrachten : Otto van Veen, Rubens, Jan Brueghel I, W. Coebergher. De Contrareformatie kan rekenen op de volle steun van de Aartshertogen. Kerken worden hersteld, kloosters opgericht. In de grote tentoonstelling die de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis samen met de Katholieke Universiteit Leuven hebben ingericht wordt die tijd op boeiende wijze uitgebeeld. Een blijvende getuigenis daarvan zijn de catalogus (409 nrs.) en de bundel essays.

Vijftig jaar na de overdracht van de Nederlanden aan Isabella werd de Vrede van Westfalen gesloten die o.m. een einde stelde aan de Tachtigjarige Oorlog en de Noordelijke Nederlanden de onafhankelijkheid verleende. In Vlaanderen werd geen herdenking gewijd aan de betreurenswaardige scheiding van de Nederlanden.

In Duitsland werd de Vrede van Westfalen op twee plaatsen herdacht, nl. in Münster en Osnabrück, die ook de twee steden van het vredescongres waren. De tentoonstellingen kregen als titel mee "1648. Krieg und Frieden in Europa". De onderhandelingen in de twee steden sleepten vier jaar aan. Op 15 mei 1648 werd in de Friedenssaal van het Rathaus van Münster tussen Spanje en de Verenigde Nederlanden de vrede geratificeerd die op 30 januari was gesloten. De Vrede van Westfalen stelde een einde aan de Dertigjarige Oorlog die Midden-Europa op een vernietigende wijze had geteisterd en waarin de meeste Europese landen waren verwickeld geraakt. Alle aspecten van de oorlog en van de vrede komen uitgebreid aan bod in de tentoonstellingen en in de catalogus (1260 nrs.) en in de twee delen essays.

Ook Nederland bleef niet ten achter. In de Nieuwe Kerk te Amsterdam had een tentoonstelling plaats gewijd aan een halve eeuw kunst in Spanje, tussen 1598 (dood van Filips II) en 1648

(Vrede van Westfalen). Een echte historische aanleiding was er niet, want de Noordelijke Nederlanden en Spanje hadden toen weinig of niets met elkaar te maken, buiten het feit dat ze met mekaar in oorlog waren. De in 1621 koning geworden Filips IV vormde in korte tijd de belangrijkste koninklijke kunstverzameling in Europa. Alleen reeds voor de versiering van het nieuwe paleis van Buen Retiro in Madrid werden honderden schilderijen aangekocht en kregen Vlaamse, Spaanse en Italiaanse meesters grote opdrachten.

Johanna Schopenhauer in België anno 1828. - De moeder van de zoveel beter bekende zoon, de filosoof Arthur Schopenhauer, was een intellectuele, zelfstandige vrouw. Zij werd geboren als Johanna Trosiener in 1766 in Danzig. Op 18-jarige leeftijd was zij gehuwd met de twintig jaar oudere en rijke koopman Heinrich Schopenhauer uit Hamburg. De zelfmoord van haar man (1805) en het failliet van zijn onderneming dreven haar in 1806 naar Weimar, een oase van cultuur. Daar werd ze bevriend met de groten van de Duitse literatuur, met Goethe en met Schiller. Onder invloed van haar omgeving en ten dele om den brode, begon Johanna te schrijven. In 1810 verscheen haar eerste boek, een biografie van de kunstkenner K.L. Fernow. Twintig jaar later werden haar verzamelde geschriften uitgegeven in 24 boekdelen. Daaronder bevinden zich romans, reisindrukken, biografieën en kunsthistorische bijdragen. Zij stierf in 1837 in Jena.

Johanna Schopenhauer is tweemaal in Vlaanderen geweest. De eerste keer was in 1803 op doorreis naar Groot-Brittannië, met haar man en zoon. In 1828 kwam zij voor de tweede keer. Zij was toen vergezeld van haar dochter. De indrukken van die laatste reis werden in 1831 gepubliceerd bij Brockhaus in Leipzig onder de titel *Ausflug an den Niederrhein und nach Belgien im Jahr 1828*. Het eerste deel met de tocht van Frankfurt naar Keulen werd in 1987 heruitgegeven door A. Fimpeler en K.B. Hepe bij Reimar Hobbing Verlag in Essen. Het overige deel met de reis door België verscheen onlangs in Nederlandse vertaling bij het Davidsfonds.

Op reis gaan vóór het treinentijdperk was geen sinecure. Vrouwen die zelfstandig een tocht ondernamen waren daarenboven zeldzaam. Niet alleen het vervoer was onzeker en bood weinig confort, ook het vinden van geschikte logies was niet evident. Frau Schopenhauer bezat wel ervaring op dat vlak. Bovendien was zij weduwe, waardoor zij een grotere vrijheid genoot dan haar overige seksgenoten. In een tijdspanne van 17 dagen, namelijk van 7 tot 24 augustus, reisde het

tweetal van Aken naar Luik, Namen, Brussel, Gent, Brugge, Antwerpen en keerden via Mechelen, Leuven, Sint-Truiden en Maastricht naar Aken terug. De reportage overtreft de toen gangbare toeristische handboeken. Buiten enige praktische informatie over diligences en goede hotels, ging Johanna's aandacht vooral naar de bezienwaardigheden, inzonderheid de kunstverzamelingen. Zij was goed geïnformeerd en door aanbevelingen wist zij zonder moeite overal toegang te verkrijgen. Zij was een fijnzinnige, hartelijke vrouw. Haar scherpe opmerkingsgave ging zowel uit naar de schoonheid in de kunst als naar het schoonmenselijkheid in de bevolking. Zij hield van België als was het een land van melk en honing, waar men de mooiste groenten verkocht, waar de bevolking goedgevormd was, de hotels proper, de bedden voortreffelijk en het eten om van te wateranden. De hoteliersters zagen er uit als welstellende dames en de boerenmeisjes op de markt als liefvallige blozende gratiën. Het land was er in vijfentwintig jaar tijd erg op vooruitgegaan en als geen ander volk waren de bewoners opgewekt, ijverig en goedmoedig. Weliswaar werd op sommige plaatsen de vuilnis midden op straat gestort, maar dat deed geen afbreuk aan het algemeen imago, evenmin als het feit dat België even duur was als Engeland en Zwitserland.

De bezoeken aan Luik, Brussel en Gent worden uitvoerig beschreven met veel nuttige kunsthistorische bijzonderheden die men in andere reislectuur niet aantreft. We beperken ons tot Brugge, het hoogtepunt van de reis. Frau Schopenhauer schrijft lyrisch over de stille, oude stad. In 1803 groeide het gras er nog tussen de stenen, maar in 1828 waren de straten goed onderhouden. Nergens onderbraken moderne huizen de lange rijen hoge en mooie puntgevels. Er waren geen fabrieken in de stad en het leek alsof de Bruggelingen niet hoefden te werken. Ze deden blijkbaar niets anders dan elke dag naar de kerk gaan, zowel 's morgens als 's namiddags. De Brugse vrouwen liepen rond in zware zwarte kapmantels, als spookachtige gedaanten. De kledij van de geestelijken was al even wansmakelijk met op de koop toe een potsierlijk hoofddekseel. Brugge was bekend als de goedkoopste stad in België want niets kon de bezoekers tot uitgaven verleiden! Daarentegen bewaarde men er talrijke monumenten en kunstschaten. Op de eerste plaats was er de Onze-Lieve-Vrouwekerk met de prinselijke mausolea en de Michelangelo Madonna. Vooral was Brugge een schatkamer van oude schilderkunst, waaraan Johanna Schopenhauer een studie had gewijd. De twee vrouwen bezochten de collecties van de Academie, van de Sint-

Salvatorskerk en van de Burgerlijke Godshuizen. In het kabinet Bogaert-Dumortier zagen ze de *Maelbeke Madonna* die toen aan Rogier van der Weyden was toegeschreven. Boven alles ontdekten zij de Memlings in het Sint-Janshospitaal. Zij gingen er verschillende keren terug en bewonderden elk stuk uitvoerig, niet in het minst het portret van 'abdis Sibylle Zambeth, Hemlings goede verpleegster en beschermster'! Brugge was onvergetelijk, zelfs Rubens en Antwerpen konden de 'stad van Memling' niet overschaduwen.

De Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse tekst is vlot leesbaar en het boek is aangenaam en rijkelijk geïllustreerd met 19de-eeuwse gravures, waarvan de referenties jammer genoeg achteraan in het boek zijn verzeild geraakt. De uitgave is niet alleen een bijdrage tot de toeristische literatuur van de vorige eeuw, maar is vooral ook een kunsthistorisch document o.a. betreffende de (her)waardering van de laat-middeleeuwse schilders. In de toelichting daaromtrent vallen wel enige foutjes of tekortkomingen op te merken. Het boek van Johanna Schopenhauer, *Johann van Eyck und seine Nachfolger* verscheen in 1822, niet in '23 (p.8). Sulpiz Boisseree en Charles de Keerbergh de Kessel worden verkeerdelijk kunsthistorici genoemd (p. 14). Niet alleen door hun toedoen leerde Johanna Schopenhauer het werk van Memling kennen. Voor haar studie over de Oude Vlaamse Meesters in het algemeen vond ze vooral informatie in de publicaties van Johann D. Fiorelli, van Friedrich Schlegel en van Gustav Waagen. Niet in het minst verraden haar beschrijvingen het gebruik van Jean-Baptiste Descamps' *Voyage pittoresque* uit 1769, de Franse kunstgids bij uitstek voor onze contreien. Jammer dat een index ontbreekt.

Marc CARNIER en Anke GILLEIR, *Een vrouw op reis. België anno 1828 volgens Johanna Schopenhauer*; Leuven, Davidsfonds, 1998, in-8°, 192 p., ill.

Lori Van Biervliet

Joris Helleputte, neogotisch ingenieur en politicus. - Het leven van bepaalde mensen telt voor tien. In deze tijd van informatica en hogesnelheidstreinen kijkt men verbaasd op naar figuren uit de vorige eeuw die met een ongelooflijke vitaliteit en capaciteit op verschillende fronten en op verspreide plaatsen met succes actief zijn geweest. Zij bezaten ongetwijfeld een spontaan managerstalent, maar waren vooral gedreven door hun religieuze en andere overtuigingen. Dat

was het geval met Joris Helleputte (1852-1925), bouwmeester en politicus, een alomtegenwoordige figuur in de politieke, sociale en economische geschiedenis van de 19de eeuw. Hij bekleedde een vooraanstaande plaats in de wording van de katholieke partij en de realisatie van een christelijke democratie. Hij stond aan de wieg van het sociaal katholicisme, de christelijke arbeidersbeweging en hij vertegenwoordigt een waarde in de geschiedenis van de Vlaamse beweging. Eén biograaf is blijkbaar niet meer in staat om met kennis van zaken de veelheid van aspecten te kunnen bestuderen en een beeld van de persoon in kwestie te schetsen. Leven en werk van Joris Helleputte is een teamwerk geworden van academici die het onderwerp elk vanuit hun specifieke belangstelling hebben benaderd. Onder hen is Luc Verpoest die met zijn doctorale verhandeling over *Architectuuronderwijs in België 1830-1890, aspecten van de institutionele geschiedenis* (onuitgegeven, Leuven, 1984), de aandacht op de figuur heeft gevestigd en grotendeels de basis voor huidige studie heeft gelegd.

Het eerste deel van de Helleputte-uitgave bevat een benadering van zijn leven en activiteiten. Hij was een bakkerszoon (1852), geboren in Gent, een nijverheidsstad, maar ook een Universiteitsstad en een bisschopsstad met een sterke kern van Ultramontanisme. Tenslotte was Gent ook de stad met de eerste kweekschool voor neogotische kunst- en ambachtslui. Na de 'moderne humaniora' volgde hij de Speciale School voor Burgerlijke Bouwkunde die afhing van de Faculteit Wetenschappen van de Gentse Rijksuniversiteit. Met het diploma op zak van ingenieur van Bruggen en Wegen werd hij in Brussel aangeworven door het Bestuur van de Belgische Spoorwegen. Hij was nauwelijks 21 jaar oud. Hij combineerde het ambt met een deeltijds repetitorschap aan de katholieke universiteit van Leuven. Gaandeweg verruimde zijn leeropdracht en werd hij buitengewoon hoogleraar (1876) en gewoon hoogleraar (1879). Terzelfder tijd was hij gestart met een privé-praktijk als bouwmeester onder het neogotische vaandel, in het spoor van A.W.N. Pugin en van Jean Bethune, ter ere Gods en van het katholieke Vlaanderen. Hij dankte zijn blitzcarrière grotendeels aan de steun van Gentse ultramontanen die in de radicaal katholieke studentenleider en veelbelovende jonge ingenieur, een pion zagen voor hun netwerk van een sociaal katholieke beweging.

In 1882 trouwde Helleputte met Louise Schollaert, dochter uit een vooraanstaande en gefortuneerde burgersfamilie in Leuven. Zijn huwelijk vormde de springplank naar een politieke carrière waarin

hij de levenslange metgezel werd van zijn schoonbroer, Franz Schollaert. Helleputte werd volksvertegenwoordiger van het arrondissement Tongeren-Maaseik. In de Kamer liet hij zich opmerken zowel in de militaire en economische discussies, als in verband met de vernederlandsing van het middelbaar onderwijs. Van 1907-1918 was hij achtereenvolgens Minister van Spoorwegen, Post- en Telegrafie, tweemaal Minister van Openbare Werken en tweemaal Minister van Landbouw. Zijn grootste verdienste is voorzeker zijn nooit aflatende inspanning geweest om de katholieke volksklasse van sociaal economische structuren te voorzien en het katholieke Vlaanderen een eigen politiek gelaat te hebben geschonken. Hij verwezenlijkte de corporatieve reorganisatie van de samenleving op nationaal vlak door de stichting van de Boerenbond (1890) en van de Belgische Volksbond (1891). Door zijn belangen in de pers kon hij de publieke opinie beïnvloeden. Vanaf 1889 hebben zijn sociale, Vlaamse en politieke acties zijn carrière als bouwmeester overschaduw. Zijn practijk werd verdergezet door zijn leerlingen Stéphane Mortier, Pieter Langerock en Clément Léonard. Van uit zijn politieke positie kon hij opdrachten bewerkstelligen o.a. aan zijn schoonbroer Louis Cloquet in Gent voor het Postgebouw (1901-03) en het Sint-Pietersstation (1908-1913). Bij een zo'n rijk gevuld palmares zou een overzichtelijke chronologie van de belangrijkste data, feiten en benoemingen nuttig zijn geweest, naast het overigens voortreffelijk indexenapparaat.

Helleputte was duidelijk meer geroepen tot het bouwen van structuren in de politiek dan in de architectuur. In de biografie prevaleert de politicus boven de bouwmeester, van wie de activiteiten nochtans het oorspronkelijk uitgangspunt voor de uitgave golden. Op een totaal van 216 p. handelen er amper 22 over de ingenieur-bouwmeester. Weliswaar trad hij in zijn professoraat op als theoreticus op dat gebied, maar daar wordt niet ingegaan op zijn theoriën, want Helleputte liet geen publicaties daarover na. Dat hij in de geschiedenis van de 19de-eeuwse bouwkunst een ondermaatse plaats zou hebben ingenomen, zou de uitgave van de oeuvre-catalogus niet verechvaardigen. Men kan aannemen dat het architecturaal vocabularium van Helleputte vrij beperkt was en in de schaduw stond van zijn tijdgenoot Jean Bethune. Als ingenieur nochtans waren zijn realisaties zeker een nadere studie waard, want hij was veeleer bouwkundige dan architect. Zijn projecten getuigen van een mathematische, rationalistische aanpak, gespeend van elke vorm van esthetische inspiratie. Inplaats van nieuwgotiek of neogotiek zou men zijn oeuvre misschien

het best als 'ingenieursgotiek' kunnen bestempelen, waarmee zowel de academische stijlvormen als het moderniserende constructivistische wordt aangeduid. Een heleboel vragen op dat punt blijven onbeantwoord. Waarin bestond feitelijk zijn kennen en kunnen op dat vlak? Welke evolutie vertoont zijn werk en hoe stond het tegenover dat van andere ingenieurs tijdgenoten op regionaal en internationaal gebied? Welke waren zijn voorbeelden en welke invloed oefende hij uit? In hoever was hij Puginiaans of Bethuniaans of Viollet-le-Duc-volging? In hoever was hij betrokken bij de activiteiten van de neogotische protagonisten en monumentenzorgers in Vlaanderen?

Deel II van de Helleputte-biografie bevat een oeuvrecatalogus bestaande uit 88 projecten en steunend op het plannearchief in het fonds Lemaire in de departementen Kunstwetenschappen en Architectuur van de KUL. De werken zijn alfabetisch volgens gemeente gerangschikt. Elk project wordt uitvoerig toegelicht door een bouwgeschiedenis, een beschrijving van het gebouw, bibliografie en illustratie van de plannen plus eventuele iconografie. Sommige projecten werden gedeeltelijk of helemaal niet uitgevoerd. Helleputtes professoraat heeft hem daadwerkelijk rechtstreeks opdrachten geleverd van universiteitsgebouwen en onrechtstreeks van katholieke schoolgebouwen, kloosters, kerken en kapellen. Leuven was het geografisch zwaartepunt, goed voor een derde van het ganse oeuvre. Tot zijn voornaamste realisaties behoren ongetwijfeld het Heilig-Hartinstituut in Heverlee (1894-1897) en het Justus Lipsiuscollege in Leuven (1879-1881). In West-Vlaanderen realiseerde Helleputte in **Brugge** de kapel en studiezaal van het voormalig Sint-Lodewijkscollege in de Noordzandstraat (1883-1885), waar thans het Zilverpand is gesitueerd. Daarbij waren ook ontwerpen voor de meubilering geleverd. In **Langemark** heeft hij ca. 1883 in opdracht van burggraaf Carlos Philippe de Patin neogotiserende verbouwingen uitgevoerd aan het bestaande klassieke kasteel dat echter in de Eerste Wereldoorlog volledig werd verwoest. In **Oostkamp** heeft Helleputte in 1888-1889 de oostzijde van de Sint-Pietersbandenkerk met één travee verlengd. Slechts de kooruitbreiding is bewaard gebleven. Tenslotte tekende hij in 1886 de plannen voor een woning met artsennpractijk in opdracht van dokter Renaat Adriaens in **Zedelgem**. Het project ging niet door. Moge deze indrukwekkende Helleputte-biografie en oeuvrecatalogus een aanzet vormen voor het systematisch in kaart brengen van het neogotisch bouwpatrimonium met als orgelpunt de editie van het zoveel rijker oeuvre van Jean Bethune.



Het torentje van de kapel van het Sint-Lodewijkscollege te Brugge wordt omgetrokken, 1973 (Foto L. Devliegher)

J. DE MAEYER, L. VAN MOLLE EN K. MAES (red.), *Joris Helleputte, Architect en politicus 1852-1925*, dl.I, *Biografie* en dl. II, *Oeuvrecatalogus*, Leuven, Kadoc-Artes 1, 1998, 296 + 288 p., ill.

Lori Van Biervliet

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Oostende. - Sinds augustus 1997 beschikt de stad Oostende over een eigen Archiefdienst en een dynamische archivaris. Eén van de eerste werkzaamheden van deze archivaris was het opstellen van een archiefgids, waarin een overzicht wordt gebracht van alle beschikbare bronnen betreffende Oostende en zijn fusiegemeenten Mariakerke, Stene en Zandvoorde. De archiefgids is van bijzonder belang omdat het Stadsarchief van Oostende in de nacht van 27 op 28 mei 1940 samen met de Stadsbibliotheek tijdens een bombardement praktisch volledig vernietigd werd. Daarom werd op zoek gegaan naar audiovisuele en klassieke archieven van en over Oostende die zich in niet-stedelijke openbare en particuliere bewaarplaatsen bevinden. Tevens is een eerste beschrijving opgenomen van het archief – hoofdzakelijk dus van na 1940 – dat zich in de eigen stedelijke bewaarplaatsen bevindt. De gids bevat ook korte inleidings teksten over de geschiedenis van het Stadsarchief en de geschiedschrijving betreffende Oostende. Het ligt verder in de bedoeling de nu gepubliceerde gegevens regelmatig bij te werken en aan te vullen met nieuwe archiefvondsten.

C. VERMAUT, *Archiefgids. Een overzicht van bronnen van en over Oostende bewaard*, (Stadsarchief Oostende. Oostendse Historische Publicaties, 1), Oostende, 1998, 117 blz. Te bestellen : Stadsarchief – Stadhuis, kantoor 102, Vindictivelaan 1, 8400 Oostende. Kostprijs : 150 BEF + 80 BEF verzendingskosten.

Johan Vannieuwenhuysse

Nieuwe sporen van de burchtmuur te Brugge. - Begin september 1998 kon de Stedelijke Archeologische Dienst naar aanleiding van verbouwingswerken aan het pand Burg 8 enkele waarnemingen doen, in samenwerking met de Stedelijke Dienst voor Monumentenzorg.

In de eerste plaats werd de aanwezigheid vastgesteld van een fragment van de 10^{de}-eeuwse veldstenen weermuur van de Brugse burcht. Reeds eerder waren op verscheidene plaatsen rond het Burgplein bij opgravingen en controles sporen van deze muur aangetroffen¹. In

(1) L. DEVLIEGHER, Enkele nota's over de burcht en de oudste stadswalling van Brugge, in : *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 134 (1997), p. 5-24, met de hierin opgesomde bibliografische verwijzingen.



Localisatie van het veldstenen muurfragment in het huis Burg 8.

het pand Burg 8 kwamen op twee plaatsen fragmenten van de noordelijke burchtmuur aan het licht. De nieuwe informatie lijkt de hypothese, dat de noordelijke buitenmuur van het klooster van St.-Donaas waarschijnlijk de burchtmuur was, waartegen nadien de noordelijke kloostervleugel werd aangebouwd, te bevestigen. De resten van de muur beperkten zich tot het met brokken veldsteen en kalkmortel opgevulde binneste gedeelte. Het veldstenen parement was door latere verbouwingen grotendeels uitgebroken. Plaatselijk konden in de bouwsleuf enkele aardewerk- en botfragmenten gerecupereerd worden.

Daarnaast werden 14^d-15^{de}-eeuwse vondsten uit een bakstenen beerput geborgen. Het betreft het gewone laat-middeleeuwse consumptieafval, waaronder lokaal grijs- en roodbakkend aardewerk, uit het Rijnland geïmporteerd steengoed, textiel- en schoenfragmenten en etensafval, zoals dierenbot, oester- en mosselschelpen.

Op initiatief van de eigenaar werden de gevonden muurresten *in situ* bewaard. Tevens worden ook de vondsten uit de beerput ter plaatse tentoongesteld. Vermits het pand een openbare functie (Irish pub) krijgt, zal het publiek toegang krijgen tot de resultaten van het archeologisch onderzoek.

Bieke Hillewaert

Middeleeuwse stadsversterking van Kortrijk. - Tijdens de restauratie van enkele woonhuizen in het Kortrijkse begijnhof werd bij de huizen 18, 19, 22 en 23 de fundering van een ronde toren van de middeleeuwse stadsversterking weergevonden en door Ph. Despriet verder onderzocht. De torenmuren zijn 192 cm breed en aan de buitenzijde met Doornikse steen bekleed; het binnenwerk is opgebouwd met baksteen van 26 x 13 x 6 cm. De buitenwerkse doormeter bedraagt 10 m, de binnenwerkse 6,10 m. De toren lag op 60 m van de Artillerietoren (naast de O.-L.-Vrouwekerk); tussen beide torens was er geen stadsmuur, maar wel een brede gracht. De toren werd gesloopt in 1622 teneinde daar het begijnhof te kunnen uitbreiden.

Walraversijde. - Het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) heeft het in 1992 begonnen onderzoek van het verdwenen vissersdorp Walraversijde ook dit jaar verdergezet. In totaal zijn nu de resten van een 30-tal gebouwen onderzocht, waarbij niet enkel de grondplannen werden bestudeerd maar ook talrijke losse vondsten die ons heelwat leren over het leven van deze kustbewoners .

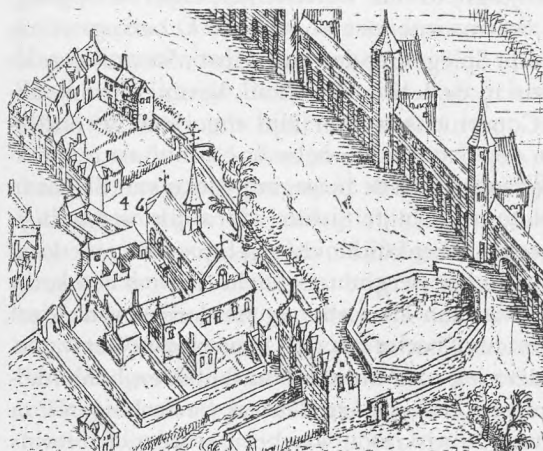
O.-L.-Vrouwekerk te Kortrijk. - In 1998 werd begonnen met de restauratie van de lichtverdieping van het koor van de O.-L.-Vrouwekerk te Kortrijk. In de muurvulling achter het Doornikse parament en bij de vensteromlijstingen meet de daar gebruikte baksteen 28 x 12,5 x 6 cm. Hetzelfde formaat komt voor in de in 1301 in opbouw zijnde voorburcht rondom de waarschijnlijk nog niet voltooide kerk. Ook het toen reeds bestaande Franse kasteel was met gelijkaardige baksteen opgetrokken. Uit dit en ander vergelijkingsmateriaal besluit Ph. Despriet in zijn jaarverslag 1998 over de opgravingen van de Archeologische Stichting van Zuid-West-Vlaanderen dat de bouw van het koor van de O.-L.-Vrouwekerk nader kan worden gedateerd tot in de eerste jaren van de 14^{de} eeuw.

Het oude Jezuïetenklooster te Brugge. - Van de gebouwen die de Jezuïeten tijdens de 17de eeuw te Brugge optrokken, zijn bewaard gebleven : de kerk (nu parochiale Sint-Walburgakerk, 1619-1642), de vleugel met de schoolklassen en de aula (1607-1610) en de vleugel langs de Verversdijk (1699-1701). Een gedeelte van het complex met de twee hierboven vermelde vleugels en enkele jongere gebouwen werden door het Europacollege aangekocht. Vooraleer tot restaura-

wen bestudeerd door lic. J. Cornilly en de gebouwen zelf deskundig onderzocht door D. Van Eenooghe. De Stedelijke Archeologische Dienst maakte van de gelegenheid gebruik om het terrein te onderzoeken. De woonhuizen die Marcus Gerards in 1562 afbeeldt zijn uiteraard voor de vleugel aan de Verversdijk moeten wijken, maar een onderzoek van de erven leverde toch nog resultaten op. Boringen op het binnenplein stelden de aanwezigheid vast van de vroegere natuurlijke loop van de Sint-Annarei, die dus breder was dan de huidige rei.

Het Brugs Coletienenklooster. - In 1997 werd – zonder voorafgaand bouwhistorisch onderzoek – het klooster van de zusters Arme Claren Coletienen, gelegen tussen de Coletijnenstraat en de Katelijnevest te Brugge, gesloopt tot en met de funderingen. Het klooster werd op 31 augustus 1477 ingewijd door de bisschop van Doornik, Ferry de Clugny, in aanwezigheid van Maximiliaan van Oostenrijk, zijn echtgenote Maria van Bourgondië en Margaretha van York, tweede echtgenote van Karel de Stoute, zoals N. Despars in zijn Chronijcke (IV, p. 153) vermeldt. In 1796 werd het klooster opgeheven en daarna afgebroken. In 1841 keerden de zusters terug naar hun oude plaats en bouwden er een nieuw klooster.

Op initiatief van Bieke Hillewaert van de Stedelijke Archeologische Dienst, werd het terrein westwaarts van het gesloopte 19^{de}-eeuwse klooster in extremis gedurende de maanden februari en maart onderzocht. Op het stadsplan van Marcus Gerards (1562) staan daat trouwens verscheidene gebouwen afgebeeld. Er werden talrijke fun-



Het Coletienenklooster
op het stadsplan van
Marcus Gerards, 1562.

deringen aangesneden, ook zware muren die o.i. tot de 15^{de} eeuw teruggaan. Het is uitermate jammer dat er geen gelegenheid is geweest om ook het terrein van het klaarblijkelijk belangrijke 15^{de}-eeuwse klooster te onderzoeken.

Simon Stevin Bruggelinck, 1548-1998. - In 1998 werd in Brugge en Gent de 450ste verjaardag van de geboorte van Simon Stevin herdacht. Van 17 november tot 21 december liep er in de Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent een tentoonstelling over Stevin. Er werden werken van Stevin uit het bezit van de Centrale Bibliotheek geconfronteerd met werken van zijn tijdsgenoten. De tentoonstelling volgde een thematische opbouw, volgens de verschillende wetenschappelijke disciplines die Stevin heeft beoefend. Een verzorgde catalogus begeleidde de tentoonstelling: M. de Reu, G. Vanden Berghe en G. Van Hooydonk, *Simon Stevin (1548-1620)*, Gent: Universiteitsbibliotheek, 1998 (200 BEF).

Op 11 en 12 december werd onder ruime publieke belangstelling op het Brugse stadhuis Stevin herdacht met een symposium en twee publieke lezingen. Deze herdenking was een initiatief van een wetenschappelijk comité, samengesteld uit prof.dr. Jozef Devreese (Universiteit Antwerpen), prof. dr. Guido Vanden Berghe (Rijksuniversiteit Gent) en dr. Charles van den Heuvel ('s-Gravenhage). Beide eerstgenoemden verzorgden de publieke lezingen op 12 december.

Op het symposium (11 en 12 december) stond Stevins betekenis voor wetenschap en technologie centraal en werd recht gedaan aan zijn verrassende veelzijdigheid en wetenschappelijke diepgang. Rudolf Rasch besprak Stevins interesse voor muziek, belangstelling die uitliep op zijn 'Van de Spiegeling der Singconst'. Stevins wereldsysteem was aan de orde in de lezing van Rienk Vermij. Stevin aanvaardde de visie van Copernicus zonder zijn theorieën te onderschrijven. Hij had geen oog voor de 'hemelse harmonie' en reageerde op Copernicus zogenaamde derde beweging (de as van de aarde blijft steeds gelijk). Natuurlijk blijft Stevin vooral als wiskundige bekend: zijn bijdrage tot de rekenkunde, de algebra en de meetkunde werden door Guido Vanden Berghe toegelicht. Stevins betekenis voor de natuurkunde was aan de orde in de lezing van Jozef Devreese. De kunsthistoricus Charles van den Heuvel nam 'het water' als leidraad bij zijn onderzoek naar Stevins bouwkunst en behandelde achtereenvolgens private huizen, kanalen en versterkingen. Een praktische toepassing van de wiskunde was het perspectief. Stevins

'Van de verschaeuwing', bedoeld als praktijkboek voor kunstenaars, werd behandeld door Kirsti Andersen, van de universiteit in Aarhus (Denemarken). Tenslotte stond J.P. Puype, conservator van het Legermuseum in Delft, stil bij de impact van Stevin op de introductie van militaire beveltaal.

In de rand van het symposium werd een keuze uit de belangrijke collectie Stevindrukken uit het Historisch Fonds van de Openbare Bibliotheek Brugge tentoongesteld en werd de herdruk voorgesteld van de catalogus : V. Logghe (ed.), *Spiegheling en daet: Simon Stevin van Brughe 1548-1620*, Brugge : Openbare Bibliotheek, 1995 (350 BEF). Tijdens deze herdenking vielen de superlatieven aan het adres van Simon Stevin niet te tellen. Telkens opnieuw werd gesteld dat Stevin niet de waardering geniet waartoe zijn werk aanleiding geeft. Vandaar ook de oproep van de initiatiefnemers om een Studie- en documentatiecentrum rond Stevin op te richten.

Ludo Vandamme

Dagboek van Wallegem 1797. - In het Brugse stadsarchief had op 20 februari de voorstelling plaats van het 8ste deel van het dagboek van de Brugse mercenier Jozef Van Wallegem (1757-1801) dat loopt over het jaar 1797. De uitgave is het werk van een enthousiaste en ervaringsrijke ploeg bestaande uit A. Vandewalle, N. Geirnaert, R. Engelrelst, J.D'Hondt, M. Vandebroek en Y. Vanden Berghe. Op de voorstelling, die ingeleid werd door gastheer Vandewalle en besloten door schepen Roose, sprak Y. Vanden Berghe over de schrijver en de inhoud van het dagboek en hield F. Stevens een lezing over *Het Franse regime. Oorsprong van onze democratische rechtstaat ?* dat in deze Handelingen wordt opgenomen.

Zoals in de vorige delen van het dagboek wordt ook ditmaal een kleurrijk beeld geschilderd van het leven in de stad. In 1797 is Brugge sinds 1794 door de Fransen bezet, en dit voor de tweede maal. De conservatieve, maar in de Oostenrijkers ontgoochelde Van Wallegem wijdt vele bladzijden aan wat er op kerkelijk gebied misgaat : de verkoop van de in 1796 gesupprimeerde kloosters, de viering van de feestdagen en de processies die verboden zijn, de verwijfeling bij de gelovigen, de eed van trouw aan de republiek en haat aan het koningschap. Hij ziet de toestand zwart in en schrijft : "sonder den goddelijcken bystant is de geheele waere religie van het heele Nederland teniet" (p. 69). Het is voor Van Wallegem een "donderslag" als het gerucht de ronde doet dat als gevolg van de

vrede tussen keizer Frans II en de Fransen de Nederlanden door Frankrijk zullen behouden worden en dat alles er op wijst dat men "ongeluckige Fransche staen verklaert te worden" (p. 36). Hij merkt bitter op dat men zo bang is van de Fransen dat men bij het eerste bevel om te betalen dit om ter vlugst doet, terwijl tijdens de Oostenrijkse tijd "de belastingen zoo traegsaem en met zooveel moeite door elk betaelt wierden" (p. 91).

Hij is niet gelukkig als de vrede wordt gesloten tussen de keizer ("lafhertigen afstaender der Oostenrijksche Nederlanden, waardoor wij in een zee van rampen en wanorders gebragt zijn") en Frankrijk "waerbij pligtiglijk de Nederlanden aen de Fransche afgestaen zijn en ons alle hoop beneemt van in ons leven gelukkig te kunnen zijn" (p. 90). Het zal zeker velen benieuwen hoe Van Wallegghem de volgende moeilijke jaren is doorgekomen.

Op p. 41 trof ons volgende zin : "Op den 12 mej is bij hallegebode van 't stadthuys bij orders van de municipaliteit het volgende besluit afgekondigt, behelsende dat alle grafsteen, sarken ofte batavien exteerende in de kercken der afgeschafte cloosters zullen wedergegeven worden aen de familien die dezelve zullen reclameeren". Het woord *batavien* (p. 100 : batavia is een zijden weefsel) staat daar nogal eigenaardig bij die terug te geven grafstenen. In het besluit waarnaar Van Wallegghem verwijst, staat o.m. : "Een Arrêté van de Centraele Administratie van dit Departement, in daten 16 Germinal lest, heeft besloten dat de Graf-steenen of Zerken, existeerende in de gezeyde geestelyke Huyzen, zouden gerestitueerd worden aen de Familien die dezelve zouden reclameeren"¹. In de Franse tekst van dit tweetalig besluit is sprake van "pierres sépulchrales" en wat verder van de "épitaphes" (in de Nederlandse tekst "graf-schriften") die kunnen nuttig zijn voor het vaststellen van eigendomsrechten en waarvan gevraagd wordt kopie te nemen voor het archief van de burgerlijke stand².

In het besluit is dus enkel sprake van grafzerken en niet van kerkelijke textilia, zoals op p. 100 staat. Maar waar komen dan die batavien vandaan ? Een nalezing van de desbetreffende tekst bij Van Wallegghem leert ons dat er niet batavien staat, maartavia (eerste 2 of 3 letters zijn onleesbaar), wat o.i. verband houdt met epitafia,

(1) Zitting van de administrateurs van de municipale administratie van het kanton Brugge, 21 Floréal jaar V (= 10 mei 1797). Brugge, Stadsarchief, Oud Archief, 122: Plakkaten, reg. 44, nr. 32.

(2) Na teruggave aan de betrokken families zijn de inschriften op de grafstenen die voordien in de kerken lagen, niet meer door iedereen vrij te raadplegen.

een woord dat Van Walleghem uit de Franse tekst heeft gehaald en dat zowel het eigenlijke inschrift als de zerk zelf betekent.

N.a.v. het verschijnen van het nieuwe boekdeel werd in het Stadsarchief een kleine tentoonstelling ingericht betreffende gebeurtenissen die Van Walleghem vermeldt o.m. over de eedaflegging van de priesters en over de prijsuitreiking in de Academie en de bekroonde tekeningen.

L.D.

150 jaar Stadsarchief van Veurne. - Op 20 september 1848 besloot de Veurnse gemeenteraad een openbare bibliotheek in te richten, waar ook het plaatselijk archief een onderkomen kon vinden. Edmond Ronse (1847-1880) werd aangesteld tot eerste bibliothecaris-archivaris. Naar aanleiding van de 150^{ste} verjaardag van de bibliotheek en het archief, die overigens sinds 1954 elk zelfstandig een eigen leven leidden, vond op 24 oktober 1998 in het Landhuis van Veurne een academische zitting plaats. Tijdens deze druk bijgewoonde plechtigheid werd ook een originele en boeiende tentoonstelling over de geschiedenis en de werking van beide instellingen officieel geopend.

Het Veurnse Stadsarchief bewaart de documenten van de stad en de kasselrij vanaf de middeleeuwen tot heden (een belangrijk gedeelte van het oud archief bevindt zich sinds de Tweede Wereldoorlog wel in het Rijksarchief te Brugge). De stadsarchivaris is er bijzonder ijverig : er worden geregeld thematische tentoonstellingen georganiseerd, veel aandacht gaat naar de uitbouw van het archief als plaatselijk documentatiecentrum, er is het driemaandelijks tijdschrift *Archikrant* en de *Vrienden van het Veurns Archief* – één van de eerste archiefkringen in Vlaanderen – ondersteunen er intens de werking.

Als uitdagingen voor de nabije toekomst ziet men in Veurne : de verwerving van een degelijke en voldoende ruime huisvesting voor het archief, het invoeren van een overdrachtsregeling bij de administratie en de verdere inventarisering van de moderne bestanden.

Bij de tentoonstelling was een begeleidende brochure *150 jaar Stadsarchief en Stadsbibliotheek in Veurne*. Tentoonstellingscatalogus. (z.pl.,z.d. – niet gepagineerd).

Johan Vannieuwenhuysse

Poperinge en Sint-Bertinus. - Dit jaar herdacht Poperinge het overlijden in 698 van de H. Bertinus, abt van de ca. 650 gestichte en later naar hem genoemde abdij te Sint-Omaars die o.m. het groot domein Poperinge bezat. In de Sint-Bertinuskerk en in de Gasthuiskapel vonden twee kleine tentoonstellingen plaats gewijd aan de heilige en de kerstening van de Westhoek. Van de hand van G. Billiet (+) en K. Papin verscheen bij die gelegenheid een boekje Bertinus redivivus.

Kazuifel van Thomas Becket. - Op 8 september werd in de kapel van de vroegere Groeningeabdij te Kortrijk de door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium gerestaureerde kazuifel van Thomas Becket (1118-1170), aartsbisschop van Canterbury voorgesteld. De kazuifel met bijhorende stola en manipel is eigendom van de Kortrijkse Jezuïeten, maar is in bruikleen gegeven aan het Stedelijk Museum. Het zijden weefsel is waarschijnlijk 12^{de}-eeuws of ouder.

Thomas Becket die in 1164 Engeland moest verlaten, verbleef gedurende 6 jaar in ballingschap op het vasteland, o.m. ook in Vlaanderen waar hij verscheidene kapellen zou ingewijd hebben (o.a. te Male en in Tillegem) en waar verscheidene voorwerpen worden bewaard die aan hem zouden toebehoord hebben.

Tentoonstelling "Van Memling tot Pourbus". - Het was geen slechte gedachte te onderzoeken hoe de kunst te Brugge na de glorie tijd van de Vlaamse Primitieven verder evolueerde en op welke manier de vernieuwende Renaissancestijl er langzamerhand binnendrong in de kunst en zo een eigen vormtaal ontwikkelde. De tentoonstelling "Van Memling tot Pourbus"¹⁾ gaf een status quaestionis van de problematiek, geïllustreerd met goede en minder goede schilderijen, naargelang het succes van de ontleningsaanvragen. De huidige kennis is het vertrekpunt voor verder onderzoek. In de toekomst zullen nieuwe onderzoekstechnieken meer en meer een vaste basis vormen om werken te groeperen rond erkende werken van een schilder. Eigenlijk is van de 16de-eeuwse meesters enkel P. Pourbus grondig bestudeerd n.a.v. de tentoonstelling in 1984 (catalogus door dr. P. Huvenne). Eén van de problemen is dat - zoals ook voor de 15^{de} eeuw - er heel veel namen van schilders bekend zijn, dat er nog meer

(1) Het concept van de tentoonstelling werd uitgedacht door M. Martens en P. Huvenne; H. Lobelle-Caluwé was de coördinator en de algemene leiding berustte bij hoofdconservator V. Vermeersch.

schilderijen bewaard zijn, maar dat de ene niet aan de andere kunnen worden gekoppeld. Dat de kunst van de 16^{de} eeuw niet het hoge 15^{de}-eeuwse peil bereikte, heeft deze tentoonstelling nogmaals ten overvloede bewezen. Dat het vertrekpunt van de tentoonstelling, Hans Memling, de belangrijkste werken van de tentoonstelling omvatte, is symptomatisch. Blondeel en Pourbus zijn Van Eyck en Memling niet. Daarbij komt dat in de Nederlanden de echte vernieuwing gebeurt in andere steden en met kunstenaars als Gossaert, Van Orley, Bruegel, Mone, Meit. Niettegenstaande economische achteruitgang en het vertrek van de meeste buitenlandse kooplieden, bleef Brugge toch een welvarende stad, een centrum van onderwijs en humanisme.

De belangstelling voor de 16^{de}-eeuwse kunst te Brugge dateert niet van de laatste jaren. Dat bewijzen o.m. de vele studies van de zeer actieve J. Weale, die ook schilderijen rond de door hem ontdekte meesters groepeerde. En later kwamen de stadsarchivarissen R. Parmentier en A. Schouteet met nieuwe documenten voor de dag.

Op de tentoonstelling was goed te zien hoe de Renaissance-vormen en motieven geleidelijk infiltreerden in de werken van schilders die bleven werken volgens de lokale tradities en voortborduurden op de oude thema's. De traditionele opdrachtgevers - overheden, religieuze instellingen, ambachtsgilden - bleven bestellingen plaatsen, maar daarnaast speelde de vrije markt meer en meer een rol. Het valt nu af te wachten of de tentoonstelling zal leiden tot nieuwe inzichten in de 16^{de}-eeuwse kunst te Brugge.

De tentoonstelling werd gespreid opgesteld over het middeleeuwse en het 19^{de}-eeuws Sint-Janshospitaal, in een tamelijk onoverzichtelijke plaatsing die het de bezoeker niet erg gemakkelijk maakte zodat vele, na de klimpartij naar de 19^{de}-eeuwse zalen, dit gedeelte van de tentoonstelling (te) vlug hebben doorgelopen. De opstelling in de middeleeuwse zalen zal hopelijk de museumdirectie heelwat hebben geleerd betreffende de latere definitieve museuminrichting. De ziekenzalen met de zuilenrijen en de houten stijlen zijn zo indrukwekkend dat ze niet zouden mogen worden doorbroken door grote dwarspanelen en gebogen wanden die de ruimtelijke doorblik belemmeren. Als men de storende en onnodige put (met een oude bevoering) wil geopend houden en toch geen plaatsruimte verliezen, kan men bv. boven de put platte tentoonstellingskasten plaatsen. Aangezien de nieuwe ingang aan de Mariastraat nog niet in gebruik was, blijft het afwachten hoe die ingang (met de binnen-trappen) zal functioneren in het nieuwe museum. Sommigen stellen

zich toch de vraag of men – om verscheidene redenen – toch niet beter één van de westingangen als nieuwe museumingang had verkozen. Aan de buitenkant staat het verminkte oostportaal er in elk geval maar weinig harmonieus bij.

Bij de tentoonstelling horen twee boekdelen. De eerste, "catalogus" bevat enkele inleidende bijdragen waarvan we enkel vernoemen deze van Till-Holger Borchert "De ontdekking van de Brugse schilderkunst", van N. Geirnaert en L. Vandamme "Cultuur en mentaliteit" en van M. Martens "De dialoog tussen artistieke traditie en vernieuwing" die de verscheidene aspecten van de tentoonstelling uitvoerig behandelt. Daarna wordt van elke opgenomen schilder een biografische notitie gegeven en van ieder kunstwerk de identificatiegegevens samen met een kleurenillustratie. De omstandige gegevens over de tentoongestelde werken (onderwerp, geschiedenis, bibliografie) zijn gegroepeerd in een tweede boek "notities", dat echter maar één maand na de opening van de tentoonstelling is verschenen.

De twee boeken werden verkocht aan de uitgang van de tentoonstelling wat er op wijst dat ook de verantwoordelijken vonden dat de twee omvangrijke delen niet te best geschikt waren om ze te gebruiken als gids bij de tentoonstelling. Het zijn inderdaad doorwrochte studieboeken, maar niet op de eerste plaats gemaakt voor de gewone kunstliefhebber, en dat is toch het overgrote deel van de bezoekers. Deze verlangt een handzame, draagbare en betaalbare catalogus die beknopt het kunstwerk beschrijft en situeert, zonder de zware wetenschappelijke balast bestemd voor specialisten. Helaas blijkt dat voor dergelijke educatief-verantwoorde projecten door tijdsdruk en personeelsgebrek hoe langer hoe minder mogelijkheid bestaat. Gelukkig was er de uitstekende audio-gids die vele bezoekers veilig doorheen de tentoonstelling heeft geloodsd; de tekst ervan, samengesteld door H. Lobelle-Caluwé en E. Tahon, werd gepubliceerd in het *Museumbulletin*, 1998, afl. 5-6.

Tot besluit enkele opmerkingen.

"Notities", cat. 26. Jan Provoost : H. Petrus en H. Elisabeth. In de achtergrond achter Petrus is "een belfort" afgebeeld. Dit gebouw is ongetwijfeld een wat aangepaste versie van het Brugse belfort. We herkennen het vierkante gedeelte met de hoektorens, de typische achtkant die een ongebruikelijk onderdeel van een belfort is, de al even zeldzame, in 1741 afgebrande spits. De aanwezigheid van het Brugse belfort is een bijkomend element voor de Brugse herkomst van het schilderij.

"Notities", cat. 117 : Voor het aan Pieter I Claeissins toegeschreven

schilderij *De zeven wonderen van Brugge* (1550-1560) geeft E. Tahon de interessante suggestie dat de opdrachtgever wel eens Lopeze Gallo zou kunnen zijn. Hij was toen de eigenaar van het huis De Zeven Torens dat centraal staat in het symmetrisch opgebouwde schilderij en door zijn opstelling tussen monumentale gebouwen er zelf als een belangrijk monument uitziet. Het huis is geflankeerd door twee gebouwen met een slanke toren, links de Poortersloge, rechts het Oosterlingenhuis. Een grote toren sluit op elke kant het schilderij af, links de O.-L.-Vrouwetoren, rechts het Belfort; tussen beide ligt centraal op de voorgrond de Waterhalle. Ervoor, op de Markt, ligt een poel die onwillekeurig doet denken op passages uit Galberts verhaal over de moord op graaf Karel de Goede (1127) waarin sprake is van een moerassig gedeelte van de Markt. Maar dat zal wel toeval zijn.

“Notities” cat. 147 : Anonieme Brugse meester : F. Dominicle en B. Ommejaeghere. Een nauwkeurige vergelijking met de achtergrond op het portret van Jan van Eyewerve (1551, door P. Pourbus, eveneens in het Groeningemuseum) toont aan dat het stadsgezicht bij F. Dominicle geen kopie ervan is. Er zijn talrijke verschillen in de architectuur. Ten andere, waarom kopiëren als de kraan en de huizen voor iedereen te zien waren. En waarom zou hij dan de Sint-Janskerk op de achtergrond van het pendantportret van J. Buuck niet hebben gekopieerd ? Pourbus’ portretten (1551) leveren dan ook geen terminus post quem voor de datering van het schilderij.

“Catalogus” p. 233 : In de biografische nota over Marcus Gerards wordt een archiefdocument uit 1577 afgedrukt die de stadsarchivaris A. Schouteet in zijn studie “Marcus Gerards, zestiende-eeuwse schilder en graveur” (Brugge, 1985 2^{de} uitgave), p. 64 reeds had gepubliceerd. De beide teksten verschillen in niets van elkaar, maar in de catalogus staat erbij “foutief gepubliceerd door Schouteet”. Na onderzoek blijkt dat Schouteet in het regest de tekst anders uitlegt dan de catalogus, maar ... Schouteet heeft gelijk : M. Gerards zelf moet nog 8 lb. ontvangen voor werk in de O.-L.-Vrouwewerk, en hij komt hoegenaamd niet tussen voor de schilder Simon Puseel.

De museumdirectie – en inzonderheid hoofdconservator V. Vermeersch – kon er blijkbaar niet genoeg van krijgen en ze richtte nog een nevententoonstelling is, ditmaal in de O.-L.-Vrouwewerk, met de wijdlopijge titel “Michelangelo, Dürer en de mooiste madonna’s”. In de zuidbeuk werden Mariabeelden opgesteld – waarvan de helft afkomstig uit de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel – gaande vanaf de vroegste gotiek tot het begin van de

16de eeuw. De reeks liep uit op de Madonna van Michelangelo, die Dürer vermeldt in het dagboek van zijn reis in de Nederlanden. Van Dürer zelf werden houtsneden uit het “Marialeven” getoond die in het bezit zijn van het Steinmetzkabinet. Een hoogtepunt vormden de vijf tapijten (einde 15^{de} eeuw) met het leven van Maria uit de Notre-Dame te Beaune, die in de kooromgang werden opgehangen en de kerk een middeleeuws-feestelijke sfeer gaven. Bij het graf van Maria van Bourgondië werd een Mariabeeld geplaatst zoals de hertogin in haar testament had bepaald. Afl. 3-4/1998 van het *Museumbulletin* bevat de mooi geïllustreerde catalogus van de tentoonstelling (met bijdragen van V. Vermeersch, R. De Nolf, W. Leloup, S. Vandenbergh).

Het stadsarchief en de stedelijke bibliotheek “De Biekerf” droegen ook hun steentje bij om het culturele leven in de 16^{de} eeuw te belichten. In het stadsarchief – gevestigd in de 16^{de}-eeuwse vleugel van het Landhuis van het Brugse Vrije – was er een tentoonstelling “Het Brugse Vrije, het Landhuis, de Schouw : gezag en cultuur in de 16^{de} eeuw”. Het Vrije werd in beeld gebracht door archiefdocumenten en door kunstwerkern waarvan de meeste ter plaatse zijn bewaard. Enkele realia w.o. een windvaantje van het Landhuis en een grenspaal van het Vrije en Damme vulden de tentoonstelling op gepaste wijze aan. De catalogus is van de hand van A. Vandewalle en N. Geirnaert.

In de tentoonstelling “Een stad vol boeken. Bibliotheken en leescultuur in Brugge in de 16^{de} eeuw” werden aan de hand van boekenlijsten, testamenten en aankopen vijf 16^{de}-eeuwse bibliotheken en één boekhandel besproken, nl. van kanunnik Jacob de Heere, familie Pardo, karmelietessenklooster Sion, Sint-Donaas-, O.-L.Vrouw- en Sint-Salvatorskapittel, Sint-Andriesabdij en van boekhandelaar Jacob Plante. In de catalogus zijn de bijdragen ondertekend door L. Vandamme, A. Vandewalle, F. Dewitte en D. Imhof.

In “Huizen en hun bewoners. Een 16^{de}-eeuwse wandeling door Brugge” (door B. Beernaert, K. Leenders, B. Schotte en L. Vandamme) wordt een wandeling gemaakt langs de huizen van vooraanstaande Bruggelingen (handelaars, kunstenaars, geleerden) uit de 16de eeuw. In deze nuttige gids worden de huizen – voornamelijk gelegen tussen de Markt, de Sint-Jorisstraat en de Spanjaardstraat – in het kort beschreven met daarbij biografische gegevens en allerlei wetenswaardigheden over de 16de-eeuwse bewoners.

Voor Openbaar Kunstbezit schreef E. Tahon als voorgerecht op de tentoonstelling een inleidende, rijkelijk geïllustreerde brochure "Brugse kunstenaars uit de zestiende eeuw in Vlaamse musea" waarin het culturele leven, het humanisme en de kunstproductie worden behandeld.

De Stedelijke Musea gaven een brochure voor jongeren uit "Brugge in de 16^{de} eeuw", geschreven door S. Goegebuer.

N.a.v. de tentoonstelling is nog de uitgave te vermelden van een foto-boek gewijd aan enkele werken van Lanceloot Blondeel en omgeving, getiteld "Lanceloot Blondeel in Brugge" (Stichting Kunstboek, Brugge). De inleiding en de beschrijving van de werken is van de hand van E. Tahon. H. Maertens maakte de foto's die alle details op superieure wijze laten bewonderen. Van Blondeel worden drie schilderijen besproken : het drieluik met Cosmas en Damianus (1523), Lucas schildert O.-L.-Vrouw (1545) en O.-L.-Vrouw tussen Lucas en Eligius (1545). Door de detailopnamen valt het nog meer op hoe sculpturaal de decoratieve, goudkleurige omkadering op de drie schilderijen van Blondeel is. Het zijn a.h.w. modellen voor een beeldhouwer. Naast deze schilderijen komt ook de Keizer Karel-schouw in het Brugse Vrije aan bod. I.v.m. deze schouw moet er op gewezen worden dat ze niet in de Vierschaar staat (p. 7) maar in de Schepenkamer zoals het op p. 92 juist wordt vermeld. Blondeel heeft in Brussel de wapenkoning van het Gulden Vlies geraadpleegd i.v.m. de wapenschilden van de landen van Keizer Karel, niet "van alle voorvaderen van verwanten van Keizer Karel"; ook verder wordt die fout herhaald wanneer er sprake is dat "verdere filiaties met andere belangrijke adellijke families werden duidelijk gemaakt door de talrijke gesculpteerde wapenschilden". Het devies van Karel V "Plus oultre" komt niet voor op de schouw. Dat H. Glosencamp afzonderlijk werd betaald voor de medaillons van Eleonora en Frans I (en de bijhorende putti ?) wisten we niet en kijken belangstellend uit naar het desbetreffend document.

Op p. 7 staat : "Daarnaast was hij ook verantwoordelijk voor het ontwerp van de loggia vóór het Landhuis van het Brugse Vrije, voor de gevel van de Civiele Griffie ernaast en zelfs voor enkele monumentale portaaldeuren die hij van rolwerkcartouches voorzag". Het ontwerp van de galerij vóór het Landhuis van het Brugse Vrije (op de plaats van de vroegere Vierschaar) werd gemaakt door de steenhouwers Willem Aerts en Jacob Dodekin, het "patroon" voor de Burgerlijke Griffie door de steenhouwer Jan Wallot. (zie o.m. L.

DEVLIEGHER, *De Keizer Karel-schouw van het Brugse Vrije*, Tielt, 1987, p. 24-26).

Luc Devliegheer

Omtrent het Laatste Oordeel van Pieter Pourbus (1551).

In de tentoonstellingscatalogus (1984) "Pieter Pourbus, meester-schilder, 1524-1584" van P. Huvenne lezen we op p. 138 dat Pourbus' *Laatste Oordeel* in de Schepenkamer van het Brugse Vrije blijkbaar was bedoeld ter vervanging van een ander *Oordeel*, vermoedelijk dat waarvoor Gilbert Walins in 1475 betaald werd en dat in 1553-1554 hersteld werd en verplaatst. Dezelfde tekst staat in de catalogus ("Notities") "Brugge en de Renaissance. Van Memling tot Pourbus" (1998), p. 125. In de "Catalogus" van dezelfde tentoonstelling, p. 48 gaat M. Martens een stap verder en schrijft "- want Pourbus' schilderij verving een vrij bescheiden *Laatste Oordeel* van Gilbert Walins uit 1475-". En enkele lijnen verder, op p. 49: "Gezien de iconografische traditie ligt het namelijk voor de hand dat het werk van Walins verdoende monniken en dergelijke toonde".

Volgens de door J. Weale gepubliceerde documenten in zijn studie "Documents inédits sur les peintres brugeois" in: *Le Beffroi*, 3 (1866-1870), p. 231-232 hing het schilderij van Walins oorspronkelijk in de (gotische) Vierschaar van het Brugse Vrije. Wellicht is dit hetzelfde schilderij dat in 1553 in de (Renaissance) Vierschaar hing en door Simon Pieters werd hersteld (p. 237). De Vierschaar is niet de Schepenkamer.

Op 23 september 1525 besliste het Brugse Vrije een schilderij met het Laatste Oordeel te laten schilderen, waarschijnlijk bestemd voor de nieuwe Schepenkamer¹. Toen het voltooid was, was er klaarblijkelijk discussie over de prijs, want op 29 juni 1528 werden de schilders Lanceloot Blondeel en Pieter Tajspil door het Vrije naar de Schepenkamer uitgenodigd om er advies te geven over de prijs van het nieuwe *Laatste Oordeel*². In het Ferieboek 1526-1529, f. 256, dd. 29 juni 1528, luidt de tekst als volgt: "Lauwerin, Gramez, Cherf, Loonis, burgmeesters, zullen gherekent zyn van dat zy doen visiteren nieuwe oordeel staende inde camere vanden lande, by Pietre Tayspil ende eenen scildere wonende byde augustinen omme te wetene wat dat de scildere an tvoorseid oordeel verdient hadde ..."

(1) L. DEVLIEGHER, *De Keizer Karel-schouw van het Brugse Vrije*, Tielt 1987, p. 21.

(2) J. WEALE, Lancelot Blondeel, in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 58 (1908), p. 288; L. DEVLIEGHER, o.c., p. 46.

(Brugge, Rijksarchief, Brugse Vrije, reg. 16.606)³.

Het *Laatste Oordeel* van P. Pourbus uit 1551 heeft dus een nieuw schilderij vervangen dat nog maar 23 jaar in de Schepenkamer hing. Het was geschilderd nog vooraleer L. Blondeel de opdracht had gekregen de monumentale schouw te maken waarvoor hij de tekeningen aan het College had voorgelegd. En misschien vond men 20 jaar later dat het schilderij niet goed paste bij de nieuwe schouw en wilde men iets moderns. Men had het ook kunnen vragen aan Blondeel, toch een oude bekende van het Vrije en die in 1547 een *Laatste Oordeel* had voltooid voor de nieuwe schepenkamer van het Stadhuis te Blankenberge⁴.

Luc Devliegheer

Vlas-, kant- en linnenmuseum te Kortrijk. - Sinds het Nationaal Vlasmuseum in 1982 zijn deuren opende, hebben reeds 700.000 het museum bezocht. Naast de oude hoeve – die het helaas zonder haar poortgebouw moet stellen – is een nieuw gebouw opgetrokken om de verzameling kant, linnen, borduur- en naaiwerk te herbergen. Het is ongelooflijk wat conservator B. Dewilde in al die jaren onvermoeibaar heeft verzameld.



De Linnenkamer

- (3) In de betalingen betreffend dit advies wordt L. Blondeel wel bij naam genoemd; cf. voetnoot 2. L. Blondeel woonde toen in de Jan Miraelstraat, naast het Augustijnenklooster.
- (2) J. WEALE, *o.c.*, p. 296-297

Op de gelijkvloerse verdieping wordt het fijne handwerk in vitrines getoond. Op de verdieping worden in 15 kamers taferelen met levensechte beelden getoond die het leven van onze voorouders uitbeelden vanaf de geboorte tot het sterfbed. Het minst geslaagd zijn het Bourgondisch taferel (met neogotisch meubilair !) en het taferel van ca. 1600. We missen wel een stoffenwinkel.

Opvallend is de zorg die besteed wordt aan de weergave van eigentijdse details in de vloer, het behang, de meubels en (uiteraard) de kledij. In de gang die langs de kamers leidt, bevinden zich aan de wanden voorwerpen en foto's die betrekking hebben op de voorstellingen in de kamers ertegenover. Ongeveer een kwart van de verzameling kan worden getoond, maar het is wel de bedoeling regelmatig thematische tentoonstellingen te organiseren waarbij het reservemateriaal ruim aan bod zal komen.

Ieper. – 80 jaar na het einde van Wereldoorlog I waarin Ieper ten onder ging, maakte conservator J. Dewilde een tentoonstelling over “Ieper. De verdwenen stad”, met foto's uit de 19^{de} en begin 20^{ste} eeuw, van voornamelijk Ieperse fotografen. N.a.v. de tentoonstelling kwamen meer fotografen en foto's aan het licht dan men eerst had vermoed.

1839 is het geboortjaar van de fotografie : in dat jaar werd de daguerreotype officieel voorgesteld. Reeds in 1844 waren er te Ieper twee fotografen die het nieuwe medium gebruikten, nl. vader en zoon P.P. Spotbeen (beide in 1872 overleden).

Ieper was een stad vol grote en kleine monumenten en romantische straten en pleinen. Het oudst bewaarde fotografisch gezicht op Ieper is van de Rijselnaar L. Blanquaert-Evrard, fotograaf en uitgever; het dateert uit 1847 en toont de Grote Markt met de Halle, huizen en er achter de Sint-Maartenskerk. Andere foto's van Ieper staan in zijn albums uit 1851, 1853, 1854 met o.m. een binnenzicht van de Sint-Maartenskerk. Vanaf het midden van de 19^{de} eeuw zijn er meer foto's van Ieperse gebouwen, niet enkel van de Hallen en de Sint-Maartenskerk, maar ook van woonhuizen. Wegens de vernieling in Wereldoorlog I zijn deze foto's belangrijke documenten geworden en tonen dikwijls de toestand vóór en na een restauratie. Speciaal te vermelden is Ch. Biskeborn, afkomstig uit Wenen, die korte tijd in Ieper woonde en in 1868 het eerste album over Ieper uitgaf; van de 19 foto's zijn er 13 teruggevonden die alle door J. Dewilde worden opgenomen.

I.v.m. het monumentaal patrimonium zijn nog te vernoemen V. De Deyne en L. Duhaméeuw uit het einde van de 19^{de}-begin 20^{ste} eeuw. Tenslotte is er de bekende familie Anthony. Maurice fotografeerde vanaf 1905 Ieper en omgeving waarin niet enkel gebouwen maar ook het dagelijkse leven de onderwerpen waren. Robert bleef bij het uitbreken van de oorlog in Ieper en fotografeerde de ondergang van de stad (tot in 1915). Na de oorlog fotografeerden de twee broers eerst de ruïnes van Ieper en later de heropbouw van de stad.

Het boek is in dubbel opzicht belangrijk : het bevat de weinig bekende geschiedenis van de fotografie te Ieper, en het laat de honderden monumenten bewonderen van de stad die met haar uitzonderlijk karakter Brugge naar de kroon stad.

Tentoonstelling M. Van Coppenolle. – In 1955 overleed op 45-jarige leeftijd de Brugse volkskundige Maurits van Coppenolle. Drie jaar later werd ter zijner nagedachtenis de “Heemkundige Kring Maurits Van Coppenolle” opgericht, die dit jaar zijn 40-jarig bestaan viert met o.m. een kleine tentoonstelling in het Stedelijk Museum voor Volkskunde over de te vroeg gestorven folklorist. Met bijdragen over plaatstelijke geschiedenis, heemkunde en eigentijdse kunstenaars zette M.V.C. zijn eerste geschiedkundige stappen die geleid hebben naar later belangrijk wetenschappelijk werk als o.a. Westvlaamsche bedevaartvaantjes (1942) en Uitvaartgebruiken in West-Vlaanderen (1951). M.V.C. schuwde geen werk – ook geen veldwerk – en in het volkskundig verenigingsleven was hij zeer actief. Jongere collega's hielp hij met raad en daad, en hij fietste opgewekt met hen mee, doorheen West- en Frans-Vlaanderen, soms voor verscheidene dagen, tot het heimwee naar de huiselijke haard hem te sterk werd en hij “zijn kar keerde”, terug naar Sint-Baafs.

ARTIKELS

K. Vanhaverbeke, <i>Het stadsbestuur in Brugge in de periode 1375-1407: een sociaal-institutionele studie aan de hand van een prosopografische methode</i>	3-54
R. van Schoor, <i>Cassanders lofzang op Brugge als voorspel van zijn irenisme</i>	55-83
J. De Grauwe, <i>Akten van de generale kapitfels van de kartuizerorde in het Rijksarchief te Brugge.</i>	85-129
L. Devliegheer, <i>De vijf vorstenbeelden van de Keizer Karel-schouw van het Brugse Vrije</i>	131-141
F. Stevens, <i>Het Franse regime: oorsprong van onze democratische rechtsstaat?</i>	143-148
M. Vandermaesen, <i>Een plezier aan de Belgische Staat. Het cartularium van de Duinenabdij op het Rijksarchief te Brugge.</i>	149-155
C. Vandenbroeke en T. Verschaffel, <i>Over de representativiteit van de Bibliotheca Hulthemiana</i>	157-169
J. Dewaele, <i>Ma chère petite mère. Uit de 450 brieven van Ijzerfrontsoldaat Valentin Dewaele</i>	171-234

BOEKBESPREKINGEN

N. Deklerck, <i>De Sint-Trudoabdij te Brugge 1584-1796.</i> (M. Nuyttens)	235-236
J.-Cl. Hocquet (ed.), <i>La diversité locale des poids et mesures dans l'ancienne France.</i> (J. Mertens)	237
G. Dejongh & M. Goosens, <i>Agriculture in Figures, Belgian agricultural and cadastral statistics of the period 1801—1825. Publication of source material.</i> (P. Vandewalle)	238
M. Delange, <i>Oostrozebeke. 1729-1797. Een historisch-demografische analyse.</i> (Chr. Vandenbroeke)	239-241
G. Macours, <i>Ne crimina impunita maneat. De achttiende-eeuwse Frans-Zuidnederlandse uitleveringspraktijk.</i> (E. Huys)	241-243
H. Defoort, <i>Mijnheer Shunse. Het socialisme van August Debunne 1872-1963.</i> (J. Mertens)	243-244
F. Margot, <i>Tot ziens in Steenkerke.</i> (M. Nuyttens)	244-245
KRONIEK	247-303

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Peter Benoitlaan 31, 8200 Brugge

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks 600,- BEF. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20% op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR :

L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), D. Marechal (redactie-secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), M. Vandermaesen (penningmeester); M. Cloet, D. Dalle, I. De Jaegere, A. Janssens de Bisthoven, B. Janssens de Bisthoven, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, P. Trio, L. Vandamme, A. Van den Abeele, C. Vandenbroecke, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuysse.

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1939, 1-2; 1963, 1-3; 1975, 1-2; 1976, 1-4; 1977, 1-2), per jaargang 600 BEF
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge, 1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 500 BEF
- L. Devliegher, *Oorlogsdagboeken uit de streek tussen IJzer en Leie*. Brugge, 1972, in 8°, 247 blz. + 20 pl. 500 BEF
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden*. 1089-1300, 1973, in 8°, 217 blz (400 fr.). Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. (600 fr.). Derde deel, 1340-1384, Brugge, 1979, in 8°, 352 blz. (600 fr.). Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz. (700,- fr). Samen 2.300 BEF
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*. Brugge, 1989, 182 blz. 850 BEF
- A. Schouteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 700 BEF
- E. Dhanens, *De iconografie der Van Eycks*. Brugge, 1982, 88 blz., ill. (VHS 1) 290 BEF
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 650 BEF
- D. Vanysacker, *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de-17de eeuw*. Brugge, 1988, 204 blz., ill. (VHS 5) 795 BEF
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 950 BEF
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 850 BEF
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18e eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 950 BEF
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 950 BEF
- G. Dupont, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*. Brugge, 1996, 244 blz. (VHS 10) 950 BEF
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 400 BEF
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieuwenditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 400 BEF